

અપેય

૪૬૩.૩૩

૬૨૫

(મધુ)

૩૧,૨૧૦

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત નવલકથાના પ્રથમ ભાગની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ० સ० ૧૯૧૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ એ વખતે તેના અન્યાન્ય ભાગો પણ જન્મ બને તેમ ત્વરાથી પ્રસિદ્ધ કરી નાખવાની મહારી તેમજ પ્રકાશકની ઇચ્છા હતી, પરંતુ કોઈપણ કાર્ય તેના નિયત સમય પહેલાં સંપૂર્ણ થઈ શકતું નથી એ અખાધિત સિદ્ધાંત આ કાર્યને પણ લાગૂ પડ્યો છે. માનવની ઇચ્છા દેવી યોગાયોગ સમક્ષ દેવી નિષ્કળ થાય છે તથા ઇશ્વરેચ્છા જ બળવાન છે એ સૂત્રને સહુ સમજતાં હોવાથી વાંચકો સમક્ષ આ વિલંબનું વિવેચન કરવું નકામું છે. પ્રકૃતિની અસ્વસ્થતા, અન્યાઅન્ય પ્રવૃત્તિઓને અંગે વિશેષ સમય મૂંઝી અમદાવાદ છોડી મુખ્ય ઈમા રહેલું વગેરે ઘણાં કારણો આ વિલંબ તરીકે દર્શાવી શકાય, પરંતુ એ કેવળ ખાલ કારણોજ ગણાય.

સમાપ્ત થાય છે. મહારી નમ્રતા પ્રમાણે ગુજરાતના કોઈ પણ પ્રકાશકે પોતાની લેખકની આટલી બધી ઢીલને સહન ભાગ્યેજ કરી હોત. રા. કચ્છરાભાઈ પટેલે અર્થાત્ પ્રકાશક સ્નેહીએ સહન કરેલી આ ઢીલનો હું કાષ્ઠક અંશે બદલો વાળી શક્યો છું કે કેમ એનો ન્યાય તો વિચારશીલ વાચકો કરશે, છતાં તેમણે મહેને આપેલી અનુકૂળતા માટે જો હું એમનો આ સ્થળે અત કરણુ પૂર્વક ઉપકાર ન માનું તો કૃતદ્દન લેખાઉં. તેમની અસીમ સહનશીલતા અને સ્નેહભાવના માટે હું સદૈવ તેમનો ઋણિ રહીશ.

મેંટર લખાતું હતું તેમ છપાતું હોવાથી અને વચ્ચે મહિનાઓના મહિના સૂઝી કાર્ય બધ રહેતું હોવાથી આ ભાગના કાગળો પણ જૂદી જૂદી જાતના જોવામા આવશે, છતાં પ્રકાશક મિત્રે પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર મહારા બીજા પુસ્તકોની માફક આ પુસ્તકને સુદર બનાવવામા આછી કાળજી રાખી નથી એ પુસ્તક જોનાર જરૂર સમજી શકશે.

આ પુસ્તકના પહેલા અને બીજા ભાગમા સ્વર્ગસ્થ લોકપ્રિય ચિત્રકાર રા. ટી. જી. પટેલે ચીતરેલા ચિત્રો આપવામા આવ્યા છે, પરંતુ તેમનું એકાંજી અવસાન થવાથી આ બન્ને ભાગને નિરુપાયે ચિત્રો સિવાય પ્રસિદ્ધ કરવા પડ્યા છે જો અમે ધાર્યું હોત તો ગમે એવા કામ ચલાવેલ ચિત્રો આપી શકત, પરંતુ નિર્માલ્ય ચિત્રો આપી પુસ્તકને વિના કારણ મોઢું બનાવવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી અમે આ પગલું લીધું છે તથા ભાગ ૧-૨ ની કિમ્મત ચાર રૂપિયા હોવા છતાં આ ત્રીજા ચોથા ભાગની કિમ્મત કેવળ ત્રણ રૂપિયા રાખવામા આવી છે.

પરંતુત મુલકથાના નાયક કાન્તિપ્રસાદ જેવા પુરૂષોની ચાલ જમાનામા બિલ્કુલ એટ નથી. ધર્મશુન્ય કેળવણી, સ્વતંત્રતા, પુષ્કળ દ્રવ્ય

ભાગ ૪ થો.

પ્રકરણ	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	પલાયન	૧૮૧
૨	હાક બગલામાં	૧૮૭
૩	બદમાશોને સજા . ..	૧૯૩
૪	સતીની પરિભ્રમિતિ	૧૯૭
૫	કૃપારામનુ પરલોક પ્રયાણ . .	૨૦૬
૬	ભક્તિ ઉન્માદ	૨૨૫
૭	ન્યાય મદીરમાં !	૨૪૦
૮	સ્ત્રી શિક્ષણ પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ ? ..	૨૪૭
૯	નવીન યુક્તિ	૨૬૦
૧૦	પતિપતિનું પુનર્મિલન	૨૬૫
૧૧	કાગઝુદમાં આત્મહત્યા	૨૭૧
૧૨	જામનગરની રતન	૨૭૬
૧૩	આખો ઉધડી	૨૮૩
૧૪	સખી કે વિશ્વાસઘાતિની ?	૨૮૭
	ઉપસહાર	૨૯૧

અમારા પુસ્તકાલયમાં મળતાં લોકપ્રિય સુબોધક પુસ્તકો.

તરણતપસ્વિની ભા. ૧-૨. ...	...સચિત્ર	૭-૦-૦
કુસુમકાન્ત ભા ૧-૨-૩-૪ ...	...	૧૩-૦-૦
પદ્મલતા-કંઠકમાં ગુલાબ ...	...સચિત્ર	૩-૦-૦
કાળરાત્રિનું ખૂનીખજર ભા ૧-૨	... ,,	૬-૦-૦
ઝેરીનમાનો ભા ૧-૨-૩-૪-૫.	... ,,	૧૧-૦-૦
વસંત-વિજય ભા ૧-૨-૩-૪.	.	૧૨-૪-૦
બહાદુરબાળા ભા ૧-૨ ...	.. સચિત્ર	૩-૦-૦
બુદ્ધી જાગૃત	.	૩-૦-૦
વિશ્વમોહિની ભા ૧-૨-૩-૪	... ,,	૧૮-૦-૦
માયાવિ મોહિની	.	૩-૦-૦
કુમુદકુમારી	..	૩-૦-૦
રત્નગદની ૨ ભા	...	૩-૦-૦
માનસ તરંગાવલી.	...	૦-૪-૦
કલ દરની કટાર ભા. ૧-૨ ..	.	૬-૪-૦
કુર્બાન-કિશોરી ..	...	૨-૮-૦
દેવાસકુમારી. ભા ૧-૨ .	...	૪-૦-૦

કુચરાભાઈ વનમાળીદાસ પટેલ.

મોટી હમામ-અમદાવાદ.

વિપચાનુક્રમણિકા.

ભાગ ૩ જો.

પ્રકરણ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧	સ્વનત્ર ગ્રેમપખિણી	૧
૨	પાપ પ્રકાર્યું	૮
૩	સસાર ત્યાગ	૧૨
૪	દસ્યુ સરદારની દત્યા	૧૮
૫	દુદ્ધારક્તનો આન્મત્યાગ	૨૪
૬	પોલિસના પગમાં ગ્રેમપખિણી	૩૦
૭	વીસતીમહીના વૈદગ્ધ્ય	૩૫
૮	રંગમાં જગ	૪૩
૯	સીના સુંદરીની આન્મકથા	૫૦
૧૦	પદ્માવતી	૭૦
૧૧	આત્મ પરિવર્તન	૮૧
૧૨	સીના સુંદરીની આન્મકથા (ચાલુ)	૮૬
૧૩	હુડકો	૯૭
૧૪	વર્તમાન યુગમાં સ્ત્રી જાનિતું શિક્ષણ	૧૦૨
૧૫	ધરપદ્મ	૧૨૬
૧૬	પાપીયનીતો ગ્રેમાનુગમ !	૧૩૫
૧૭	અદી દુનરતુ પાણી	૧૪૫
૧૮	બયકર ખૂન	૧૫૩
૧૯	મહાન્મા સપડાયા	૧૬૧

એ મધળા સયોગોનું કેવું ખરાબ પરિણામ આવે છે તે આ પાત્રદ્વારા આલેખી બતાવવામાં આવ્યું છે. પુરુષ તથા સ્ત્રીની ધાર્મિક શિક્ષણને અભાવે કેવી અધોગતિ થાય છે તેનો તાદ્રશ્ય ચીતાર આ નવલકથામાં અંકિત કરવાનો યત્ન સેવ્યો છે.

એક પતિપ્રાણી સતી સાધ્વી સ્ત્રી ગમે એવાં સકટોમાં પણ કેવી અડગ, અચળ રહે છે તે મધુ તથા માલતીના પાત્રો ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે.

સમાજના ભુપણો અને દુષણો દર્શાવવાની ઇચ્છાથી આ નવલકથામાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના પાત્રોની અવતારણા કરવામાં આવી છે.

અંતે જે અનતનામી પરમકૃપાળુ પ્રભુના કૃપાકટાક્ષથી લાખા સમય પછી આ તૃતીય તથા ચતુર્થ ભાગનું લેખન કાર્ય નિવિઢને સપન્ન થયું છે એ પિતાનો ઉપકાર માની વિરમવું ઉચિત સમજી છું.

૩૧.૩૦/

લિ.

સાહિત્ય સેવક

ગ્રન્થલાલ ગદવળ ઠક્કર.

૩૧.૨૧૦

मधु-मालती

वीसमीसदीतुं विश्वदर्शन !

પ્રકરણ ૧. લું.

॥ पुत्रीकृतोऽपि प्रद्युम्नः कामितः शम्बरस्त्रिया ॥

અર્થાતઃ—પન્થિયેતિ ઇતી હિય તો પશુ જ્યા મનુષ્ય ન
એવે સ્થળે માતા માયે પશુ ન રહેવું; કેમ કે પ્રપુન્નતે પુત્ર
જન્મ જાણ્યો હતો તો પશુ ગમ્ય પ્રગ્ની સ્ત્રીએ તેની ઇચ્છા કરી હતી.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

જણાવી ચુક્યા છીએ. કાન્તિપ્રસાદે પહેલા મળલા ઉપર ત્રણ રૂમ લાડે રાખી હતી તેમાંની એક રૂમનો ઉપયોગ દિવાનખાના તરીકે કરવામા આવતો હોય એ રૂમને શણગારવામા સહજ પણ ન્યૂનતા રાખવામા આવી નહોતી. ટેબલ, કુરસી, કોચ વગેરે આસનો. યથા-સ્થિત ગોઠવવામા આગ્યા હતાં. એક કિમતી કપાટમા પુસ્તકો ગોઠવ્યા હતા. એ પુસ્તકોમા ઘણા ખરા અગ્રેજી નવલકથાઓના હતા. દિવાલપર ફેટલાક ચિત્રો જોવામા આવતા હતા. બારી બારણા ઉપર ઝેન્સી પર્દા ઝૂંકી રહેલા હતા. અંગ્રેજો સમુદ્રના તટ ઉપર જ આવેલો હોવાથી ખુરલી બારીઓમાથી સીમાહીન અગાધ સમુદ્રનું દર્શન કરી શકાતું હતું.

રમાસુંદરી સાથે લગ્ન થયા પછી કાન્તિપ્રસાદના મસારતુ ખરચ વધી ગયું હતું. ઘાટી ઉપગત એક રસોઇઆને પણ રાખવો પડ્યો હતો. વળી રમાસુંદરીએ છ માસથી એક સુકુમાર બાળકને જન્મ આપેલો હોવાથી તેની મહાગ માટે એક આયા રાખવી પડી હતી અર્થાત્ હમણા કાન્તિપ્રસાદનું માસિક ખરચ લગભગ સાતસો આઠસો રૂપિયાનું હતું. આવી રીતે કાન્તિપ્રસાદની મંપત્તિ ઉપર સુધરેલી કાતર ફરતી હતી. આવક કરતા ખરચ ઘણું વિશેષ થતું હોવાથી સુદૃઢ રૂઝમ દિવસે દિવસે ઓછી થતી હતી. લગ્ન પ્રમગે મિં. મન મોહન ગર્માએ કન્યાને ત્રણેક હજાર રૂપિયાના અલંકાર અને બે હજાર રૂપિયા રોકડા આપ્યા હતા. એ બે હજાર રૂપિયા રમાસુંદરીએ પોતાના નામ ઉપર ઍન્કમા મૂક્યા હતાં. પુત્રનો પ્રસવ થયા પછી રમાસુંદરી વારવાર પિતાને ત્યા જતી હતી અને કેટલીક વખત તો બપોળે દિવસ સૂત્રી પિતાને ત્યા નહીં પછી પતિ પાસે આવતી હતી થોડા વખતથી કાન્તિપ્રસાદ પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી એક

યુરોપીઅન વ્યાપારી કર્મમા માસિક રૂપિઆ અઢીસોના પગારથી હેઠ કલાઈ તરીકે જોડાયેો હતો. મધ્યાન્હકાળે બાર વાગ્યે તે ઓફિસમા જતો હતો અને સહાજે પાચ વાગ્યે ઘેર પાછો આવતો હતો.

વિલાસમયી મેરીએમના ચરિત્ર તથા વ્યવહારનુ વર્ણન અમે કરી ચુકેલા હોવાથી અત્રે તેનો પુનરલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા નથી. રમાસુદરી પણ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને સભ્યતાની પક્ષપાતિની હોવાથી મેરીએમનો અલ્પદાનમા જ તેની સાથે ગાઠ પરિચય થઈ ગયેો હતો તેઓ બન્ને ઘણી વખતે સાથે ફરવા સુદ્ધા જતી હતી મેરીએમે અમુક હેઠેશ પાર પાડવાના વિચારથી જ રમાસુદરી સાથે પોતાનો સહવાસ અને સ્નેહ વધાર્યો હતો તથા એ હેઠેશ હવે ધીમે ધીમે આપણા જાણવામા આવનાર હોવાથી આપણે મેરીએમના યગલા તરફ જ જઈએ.

ગ્રીષ્મઋતુનો દિવસ હતો. મધ્યાન્હકાળ થયેલો હોઈ પુષ્કળ તાપ પડતો હતો. સમુદ્રની લીપણ ગર્જનાઓ પ્રત્યેક ક્ષણે કાનપર અથડાતી હતી. વાયુમા હેતુતાનો સમાવેશ થયેલો હતો. ગવિવારનો દિવસ હોવાથી ઝાનિતપ્રસાદ આજે ઘેર જ હતો, રમાસુદરી તેના બાળપુત્રને સાથે લઈ એ દિવસથી પિતૃગૃહે ગઈ હતી ઝાનિતપ્રસાદ એક ઇઝીચેરપર આડો પડી એક અગ્રેજી નવલકથા વાચતો હતો શરીરપર તેણે ઢાકાની મજલિનતુ પહેરણુ પહેર્યું હતુ

અડધે કલાક વીતિ ગયેો એવામા એક સૌન્દર્યમંપત્ર સુદરીએ ચચળગતિથી એ દિવાનખાનામા પ્રવેશ કર્યો. એ સુદરીના પગમાની સ્લીપરના અવાજથી ઝાનિતપ્રસાદે ચમઝી લાડી તેના તરફ જોયુ તથા સભ્યતાતું રક્ષણ કરવાના વિચારથી તેણે કહ્યું:—“ આવો-એસો. ”

આવેલી નવયુવતીએ એક કાચ ઉપર બેસી લજ્જાથી મકોચાના

પૂછ્યું.—“આપના પત્ની નથી કે શું?”

“તેજો તેમના પિતાને ત્યાં ગયા છે, આજકાલમા આવશે.”

“આજે કાંઈ ગમતું નહિ હોવાથી તેમની પામે એસી વાત-ચિત્તમા વખત વીતાડવાના વિચારથી હું અત્રે આવી હતી. તેમનો સ્વભાવ ઘણો મળતાવડો છે. આપ જો કે યોડા વખતથી જ અમારા બેંગલામા રહેવા આવેલા છો, છતાં એ દૂર મમયમા અમારી વચ્ચે ગાઠ એહમંબંધ થઈ ગયો છે.”

“ખરુ છે, ઉમ્મરની સમાનતા, વિચારોની સમાનતા અને જ્ઞાનની સમાનતા હોય છે ત્યાં સત્વર એહસબંધ થાય છે. તમારું અત્રે જ્ઞાન ઘણું સારું છે, તમારો સ્વભાવ પણ વિનયી છે તેથી તમારી બંનેની વચ્ચે એહસબંધ સંધાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે.” કાન્તિપ્રભાદે ગભીરભાવથી કહ્યું.

સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ત્રીજાતિને પોતાની પ્રશંસા ઘણી ગમે છે. કાન્તિપ્રસાદના ઉપરોક્ત પ્રશંસાત્મક વચનો સાંભળી પ્રસન્ન બની જઈને મેરીએ પોતાના ચચળ નેત્રોને નચાવતા નચાવતા કહ્યું—

“પણ આ સંસારમા મનુષ્યના ગુણાવગુણની કિમ્મત આકરી શકે એવા માણસો બહુ યોડા હોય છે. મહાગ પતિએ કેવી રીતે મહારો ત્યાગ કર્યો છે એ હકીકત આપ કદાચ નહિ જાણતા હો. જો જાણતા હોત તો મહારે માટે આપના મનમા અત્યંત મહાનુભૂતિ ઉપજ્યા સિવાય એવું નહિ.”

“ના-ના, એ હકીકત હું જાણતો નથી; છતાં મહારે કહેવું જોઈએ કે, આપણા ભારતવર્ષમા પુરુષજાતિ સ્ત્રીજાતિ ઉપર ઘણું અત્યાચાર કરે છે તથા તેમને બચડા અન્યાય આપે છે. જેવી રીતે પુરુષને મન છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીને પણ મન છે. આપણા દેશમા પુરુષો

શ્રીએને પોતાનાથી કિનરતી સમજે છે તેથી જ આર્યમંસાગેમા-હિ-દુ-સ્તાનના મંસાગેમા બીપણ અશાન્તિ અને દારણુ દુઃખ જોવામા આવે છે પુરુષો બધા સૂંધી શ્રીએને પોતાની સમાન નહિ મમજે ત્યા સૂંધી એ દુઃખ દૂર થવું સર્વથા અશક્ય છે. આ વિપયની ત્રિગોષ ચર્યા આપણે યથાસમયે કરીશું હમણા તો તમે જો હરકત ન હોય તો તમારી જીવનકથા મ્હને કહી મંબળાવો. ઝાયને બોલાવી હું ચડા તૈયાર કરાવું છું.” કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું.

પછી એલં વગાડી કાન્તિપ્રસાદે નોકરને બોલાવ્યો અને તેને સત્વરે જો જ્ય ચડા તૈયાર કરી લાવવાની આજ્ઞા કરી. ઝાય ચડા તૈયાર કરવા આશ્ચર્ય ગયો પછી મેરીએમે પોતાની જીવનકથા મલેપમા કાન્તિપ્રસાદને કહી મંબળાવી. તેમા તેણે સઘળો દોષારોપ તેના પતિ ઉપર મૂક્યો તથા પોતે તદ્દન નિર્દોષ છે એમ તેણે કાન્તિપ્રસાદના મનમા ઠસાવ્યું.

એવામા ઝાય ચડાના જો કપ લાઇ આવ્યો. બન્ને જણાએ ચડા પીધી ઝાય ખાલી કપ રાખી લાઇ ગયો એટલે કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું — “તમારી જીવનકથા માબળી મ્હારી ખાત્રી થઇ છે કે તમારો પતિ મૂર્ખ અને અજ્ઞાની હોવો જોઈએ એ તમારો જોવા રમણીગતની કિંમત કરી શક્યો નહિ એ ઘણું ખેદનો વિષય છે. મ્હને એમ લાગે છે કે, હવે પોતાનો ભ્રમ સમજવામા આવતા તેને વળો પશ્ચાત્તાપ થતો હશે તમે તેની માયેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો. એ કિતન કહ્યું છે. તમે મંગાત વિધામા નિયુક્ત છો, તમારું જ્ઞાન વિશાળ છે તથા તમારું રૂપમાન્દર્ય પણ એવું ચિત્તાકર્ષક છે કે હવે જે પુરુષ તમારો ભરથાર થશે તે પોતાને મહાભાગ્યવાળી જ સમજશે. તમારા પિતાએ તમારો ભવિષ્યનો કાંઈ ખિચાર તો અવશ્ય કરી રાખ્યો હશે.”

કાન્તિપ્રસાદના આ વચ્ચેના સાબળવામાં આવતા મેરીએમનું મુખમંડળ વિશેષ હાસ્યપ્રકુલ બની ગયું. તેણે કહ્યું:—“જે પરત્રતાના ગધનમાથી એક વખત મુક્તિ મેળવી છે, જે દાસત્વમાથી એક વખત છુટકારો મેળવ્યો છે તેજ ગધનમા બંધાવાની કે દાસત્વને પુનઃ સ્વીકારવાની મહારી મિલકુલ ધરૂં નથી. પરણેલી સ્ત્રી જે પોતાના પતિ સિવાય બીજા કોઈ સ્નેહી સંબંધી પુરુષ સાથે કાંઈ છૂટ લે છે તો એ તેના પતિના વિરગની પાત્રી થાય છે. એના પતિના અંતરમાં એના આરિત્ર માટે મશયપિશાયનો મંચાર થાય છે. હું ઉમ્મગ લાયક થયેલી હોઈ મહારામાં સારાસારનો વિચાર કરવા જેટલું જ્ઞાન હોવાથી મહે મહારી ચિંતા નહિ કરવા પિતાજીને સૂચના કરી દીધી છે.”

આમ કહી કાણપર આધેલા સોનાના લંડી વાંચને બોધ મેરીએ કહ્યું:—“મિ. દેસાઈ! આજે આપ મહારી સાથે નાટકમાં આવશો કે ? જે તમારા પત્ની અત્રે હોત તો આપણે ત્રણે જણા સાથે જ જાત; છતાં તેઓ હાજર નહિ હોવાથી તમે મહારી સાથે આવવાની ના નહિ પાડો એમ હું ધમધુ છું.”

આમ કહી મેરીએ કાન્તિપ્રસાદ તરફ એક કટાક્ષ ફેંક્યો અલ્પ કાળ સૂત્રી વિચારમગ્ન રહ્યા પછી કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું:—“જે કે તમારી સાથે આવવામાં મહેને હરકત નથી; પરંતુ આપણે બંને જણા ગતિને સમયે બહાર જઈએ એ પ્રકાર તમારા પિતાશ્રીને મલૂમ પડે તો તેઓ કદાચ મહારા ઉપર વિરક્ત થાય એવો મહેને ભય રહે છે. જે મહારા પત્ની અહીં હોત અને આપણી સાથે આવત તો એવો ભય રહેત નહિ.”

મેરીએ કહ્યું:—“ના—ના. આપ એવા ભયને આપના મનમાં

સ્થાન આપશે નહિ હું પ્રત્યેક કાર્ય મ્હારી ધૃષ્ટાનુમાર કરી શકું તેમ છું. મ્હારી સ્વતંત્રતાને કોઈ છિનવી લે તેમ નથી. આમ છતાં જો આપને મ્હારી સાથે આવવું ઉચિત ન લાગતું હોય તો આપ અહીંથી વહેણા નીચળી ચોપારી ઉપર જજો. યથા સમયે ગાડી લઈને હું ત્યાં આવીશ તથા સાથી આપણે બંને સાથે જ નાટકમા જઈશું ”

મેરીએમના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને કાન્તિપ્રમાદ સમન થયેા. પછી મેરીએમ તેની પાસેથી ચાલી ગઇ. એકાન્તમાં કાન્તિપ્રમાદ સ્વગત વિચારવા લાગ્યો:—“ મેરીએમની સાથે રાત્રે નાટકમા જવાની મહે મંમતિ દર્શાવી એ ઉચિત છે કે ? હું તેની સાથે જઈશ અને એ પ્રકાર કદાચ દૈવયોગે મ્હારી નનીન પત્ની રમાસુદરીના જાણવામા આવશે તો તે અમારા બંનેના ચરિત્ર માટે કેવો વિચાર કરશે ? તેના અંતરમા જો મંડાયેલો મંચાર થશે તો મ્હારા સકળ સુખનો ક્ષણ માત્રમા જ નાશ થયા સિવાય રહેશે નહિ. ખીછ તરફથી મેરીએમના જેની વિનયી, સખ્ય, સદ્ગુણી સુન્દરીના પ્રસ્તાવને અમાન્ય કરવાથી તે વિરક્ત થાય તેમ છે. સુધારક સ્ત્રીપુરુષોએ એક બીજાની સાથે ગમે તે વખતે હળવા મળવામા, વાર્તાવિતોદ કરવામા શામાટે સંકાય રાખવો જોઈએ ? રમાસુદરી સુધારક ઝેસ્ટરની સુધરેલી કન્યા છે તેનું હૃદય સંકુચિત નથી કે તે પ્રમાણની પ્રાપ્તિ સિવાય મ્હાગ ઉપર સંદેહ કરે ! તે પોતે ગમે તે વ્યક્તિને મળવા જાય આવે છે એમા હું કદાપિ બાધા કરતો નથી. તેની સ્વતંત્રતાને હું ખુચવી લેતો નથી. એટલે પછી તે મ્હારી સ્વતંત્રતા ખુચવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે એ સર્વથા અશક્ય છે. ”

સ્ત્રી જાતિના હૃદયના બાવને સમજવા જોઈથી બુદ્ધિશક્તિ અને વિવેકશક્તિ કાન્તિપ્રસાદનામા હોત તો તે કદાપિ આવા ભૂલ ભરેલા

વિચાર કરત નહિ. આજના તેના વિચારો અને વર્તનનું કેવું ભય કર
પરિણામ આવ્યું તેનો પરિચય દેક મમયમા જ આપણને પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકરણ ૨ જી.

પાપ પ્રકાશનું.

સર પે, આખો પે, કલેજે પે મિકડં વુઝકો,
આ મેરી જનન! ગલેમે મે લગાડં વુઝ કા,
દિલો જનનમે મુઝે ભાતી હે, અદાએ તેરી,
પાસ લા આદ સા મુક, વૂ મે જલાએ તેરી.

રાત્રિના લગભગ માઝાસાત વાગ્યા હતા ચોપાટી ઉપર ધીમે
હતી રસ્તાની બંને બાજુએ શ્રીમત લક્ષ્મીસ પત્ર ગૃહસ્થોની મોટરો,
વિક્ટોરિયાઓ અને બાહુતી ગાડીઓ યથાસ્થિત ઉભી રહેલી હતી.
પ્રત્યેક ક્ષણે નવી મોટરો અને ગાડીઓ આવતી જતી હતી. ભાટીઆ,
જૈન, મારવાડી, મુમલમાન, દક્ષિણી, પાગસી, યૂરોપીઅન, ક્રિશ્ચિઅન
વગેરે હરેક વર્ણના સ્ત્રીપુરુષો નજરે પડતા હતા. વિશ્વવિદ્યાલયના
વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ પ્રકારની ચર્ચા કરતા ઈર્ષા કરતા નજરે પડતા
હતા કેરીવાળાઓ ધરાડી કરવા માટે મ્હોટા અવાજે પોતાના માનની
જાહિરખબર ફેલાવતા હતા સમુદ્રની રેતીમા કેટલાક પુરુષો સ્ત્રી-
કન્યા, ભગિની કિંવા કોઈ બાહુતી સ્ત્રીઓની સાથે ટોળામા બેસી
ભજન લલકારી પૈસા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. ન્હાના ન્હાનાં
બાળકો આમાઓની સાથે ફરતા નજરે પડતા હતા.

સૂર્યાસ્ત થયો હતો. જોસ કારખાનાના કામદારોની હડતાળને લીધે ધીમે ધીમે અંધકાર વધતો જતો હતો. રાત્રિનો અંધકાર જેમ જેમ વધતો જતો હતો તેમ તેમ મસુદ્રતુ જળ વિશેષ શ્યામવર્ણ ધારણ કરતું હતું. કોલાખાની દીવાદાડીનો તેજોમય દીપક થોડા થોડા વખતને અંતરે નજરે પડતો હતો.

આવા સમયે કાન્તિપ્રસાદ એક વિક્ટોરિયામાં બેઠી ચોપાટી ઉપર આવી પહોંચ્યો તથા કોચમેનને ભાડું ચુકવી આપી ચરનીરોડ સ્ટેશન નજીક આવેલા ન્હાના ખગીયામાં જઈ તે એક બેન્ચ ઉપર બેઠો. તેના અંતરમાં પ્રત્યેક ક્ષણે ચાલવા વિચાર ઉપજતા હતા. મેરીએમના સૌન્દર્યનો તેના ચંચળ ચિત્તપર ઘણો પ્રભાવ પડ્યો હતો. તે અત્યંત અધીરચિત્તે તેની રાહ જોયા કરતો હતો.

ધીમે ધીમે રાત્રિના આઠ વાગ્યા. એવામાં મેરીએમ પણ એ ખગીયામાં આવી. કાન્તિપ્રસાદ પાસે ઉપસ્થિત થયા પછી તેણે કહ્યું - “મિઠ દેસાઈ! મ્હારે લીધે આપને બોટી થવું પડ્યું છે એ માટે હું આપની ક્ષમા ઇચ્છુ છું. હજી નાટકનો આરંભ થવાને દોઢ કલાકની વાર છે તેથી જો ઇચ્છા હોય તો આપણે ગાડીમાં બેસી ફરવા જઈએ. આપણી ટીકીટો રિઝર્વ કરાવેલી હોવાથી આપણે બરાબર સાડનવ વાગ્યે નાટકમાં જઈશું તો પણ સીટ મળી શકશે.”

આમ કહી લોલુપ દૃષ્ટિથી મેરીએમ કાન્તિપ્રસાદના મુખ તરફ જોઈ રહી મેરીએમના પ્રસ્તાવનો અમ્બીદાગ કરવા જોઈતું મનોમન નહિ હોવાથી કાન્તિપ્રસાદે ફરવા જવાની મંમતિ દર્શાવી. બન્ને જણા ઊડી ગાડી પાસે ગયા તથા તેઓ એક ખીખની સાથે બેઠા. પછી મેરીએમે ગાડીને તોપખાના તરફ લઈ જવાની આજ્ઞા કરી ચાલુક વાગતા થોડો ઝડપથી દોડવા લાગ્યો વાયુના જેરથી મેરીએમનું પરિ-

ધેય વસ્ત્ર ઉડતું હતું તથા કવચિત્ કવચિત્ તેના અંગ સાથે કાન્તિ-પ્રસાદના અંગને સ્પર્શ થતો હતો. આવા રાત્રિના સમયે આવા સ્વેચ્છાચારી યુવક અને યુવતીના અંતરમાં કેવા વિચાર ઊપજવા જોઈએ એ સંબંધીની કલ્પના વિચારશીલ વાચકગ્રંથુઓ કરી શકે તેમ છે. ખન્નેના હૃદય જ્ઞેશથી ધબકતા હતા તથા ધીમે ધીમે તેમના અંગમાં મદનની જ્વાળાને મચ્છાર થતો હતો. રસ્તે જતાં જતાં તેમની ખન્નેની વચ્ચે વાતચિત ચાલવા લાગી. રમાસુદરીએ કહ્યું:- “મિ. દેસાઈ! તમારા પત્ની ભણેલા ગણેલા તથા રૂપવાન છે, છતાં તેઓ તમારો ત્યાગ કરી વારંવાર પિયર જવાનું કેમ પસંદ કરે છે? વળી તમે પણ તેમના વિયોગે - કેમ રહી શકો છો? જો કે આવા પ્રશ્ન પૂછવા એ સબ્યતા વિરુદ્ધ છે, પરંતુ આપને માટે મહારા મનમાં સહાનુભૂતિ હોવાથીજ હું આ પ્રશ્નો પૂછુ છું.”

કાન્તિપ્રસાદે ઉત્તરમાં કહ્યું:- “આ વિશ્વસ સારમાં સર્વ કોઈ કેવળ પૈસાને જ મહાય છે અને તેથી જ ‘જર ચાલ સો કર’ એવી કહેવત બોલાય છે. વળી ઘણી સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ મૂલ્યવાન વસ્ત્રા-લક્ષરો પહેરવાની પ્રવૃત્તિ રાખે છે. તેઓ પતિ કરતા પૈસાનું જ મહત્વ વિશેષ સમજે છે એમ કહીએ તો એમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ જેવું નથી મહે’ જે ભૂલ કરી છે તે હવે હું મમળ શક્યો છું; પરંતુ તે સુધરી શકે એવો કોઈ માર્ગ નથી. રમાસુદરી ઍરિસ્ટરની પુત્રી છે, તે સ્વેચ્છાચારીઓના સહવાસમાં રહી મહોટી થઈ છે. હું તેને કોઈ પણ વસ્તુનો અભાવ જણાવા દેતો નથી નો પણ તે મહારા ઉપર અસતુષ્ટ રહેતી હોય એમ લાગે છે અને તેથી જ તે વારંવાર પિયર જઈને રહે છે. વળી સ્વભાવતઃ એવો નિયમ છે કે, પતિપત્નીમાંથી ગમે તે એકનું પ્રણયાર્કર્ષણ શિયિલ થાય-છે એટલે બીજી વ્યક્તિનું આકર્ષણ

પણ શિથિલ થાય છે એ આર્ગ્યણની શિથિલતાની જેમ જેન વૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ બન્ને જણા સાસારિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે નવીન દેવતાઓ કરે છે.”

“ ૫૨ છે. જ્યાં પ્રેમનો અભાવ હોય છે, જ્યાં મનના માન-સિક્ષ મિલનનો વિચ્છેદ થાય છે ત્યાં સુખને બદલે દુઃખનો જ અનુભવ થાય છે વળી સ્વાભાવિક રીતે યુવાવસ્થામાં પુરુષ દ્વિવા સ્ત્રીનું મન સાસારિક સુખ ભોગવવાની પ્રવૃત્તિ લાલસા ગણે છે, એ લાલસા અતૃપ્ત રહે છે તો તેની જવાબા અગર વ્યથા વધી જાય છે વળી ખરો પ્રેમ પૈસાને તથા ખીચ કોઈ પણ વસ્તુને જોતો નથી. તે કેવળ પોતાના પાત્રને જ જુએ છે. તેના સુખ દુઃખમાં તે પણ સુખદુઃખ અનુભવે છે, એ પ્રેમ બદલાની આશા નહિ રાખતા આત્મોર્ગ કરે છે.” સ્માસુક્ષ્મીએ કાન્તિપ્રસાદના ચિત્તને વિશેષ ચલિત કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

૩૧, ૨૧૭

ગાડી ધીમે ધીમે તોપખાના નજીક જઈ પહોંચી એટલે કાન્તિ-પ્રસાદ અને મેરીએમ ગાડીમાંથી ઉતરી સમુદ્રતટ પર આવેલા એક આસનપર જઈને બેઠા ગેસના દીપકો સળગેલા નહિ હોવાથી એ સ્થળે અંધકારનો કેનાનો થયેલો હતો. લગભગ અડધા કલાક જેટલો વખત એ સ્થળે તેમણે પમાર કર્યો તથા એ સમય દરમિયાન માયા-વિની કુળકલ્પદિની મેરીએમ પોતાની ઇચ્છા પાર પાડી; અસ્તુ. હવે આપણે નાટકશાળા તરફ વળીએ.

કાન્તિપ્રસાદ અને મેરીએમ જ્યારે નાટકશાળામાં દાખલ થયા ત્યારે દશ વાગ્યા હતા. નાટકનો આરંભ અડધા કલાકથી થઈ ગયો હતો. કાન્તિપ્રસાદ અને મેરીએમ એકઠા કલાસમાં રીઝર્વ કરાવેલી સીટ પર જઈને બેઠા; પરંતુ કાન્તિપ્રસાદનું લાગ્ય આજે પ્રતિકૂળ

હતું. ફેવથોગે ઝેન્ડિસ્ટર મિં મનમોહન શર્મા કુદુઅસહ આજે આ નાટકમા આવ્યા હતા. રમાચુદરી પણ આવેલી હતી. તેણે મેરીએ-મની સાથે કાન્તિપ્રસાદને નાટકમા જોયો એટલે તત્કાળ તેના મનમા અંશયનો સચાર થયો કાન્તિપ્રસાદ અને મેરીએમ પણ રમાચુદરી વગેરેને જોઈ ચિનામા પડી ગયા. મેરીએમ ખેત્ર ખત થતા પહેલા જ ઘર તરફ વિદાય થઈ ગઈ.

ખેલ ખધ થયો એટલે કાન્તિપ્રસાદ પણ એક અપરાધીની માફક ઝેન્ડિસ્ટર મિં શર્મા સાથે કેટલીક વાતચિત કરી ઘર તરફ વિદાય ય્યો. આજના આ પ્રકારનું કેવું ગભીર-પરિણામ આવ્યું એનો ઉલ્લેખ અમે યથાક્રમે કરીશું.

પ્રકરણ ૩ જી.

સંસાર-યાગ.

કૃપારામ સાથે ઉર્મિલાતુ લગ્ન થઈ ગયાનો ઉલ્લેખ અમે પ્રસ્તુત નવલકથાના ખીજ ભાગમા કરી ચુક્યા છીએ ઉર્મિલાએ શા હેતુથી કૃપારામ જેવા વયોવૃદ્ધ પુરુષને પોતાના પતિ તરીકે પર્વદ કર્યો હતો એ પ્રકાર પણ વાચકમંદુઓથી અજ્ઞાન નથી હવે ઉર્મિલાના પિતાએ એ લગ્ન પ્રસંગમા શા માટે પોતાની મંપતિ દર્શાવી હતી એ જણાવવાનો જરૂર છે. ઉર્મિલાના પિતા નૃસિંહપ્રસાદ હરેક વિષયમા પાશ્ચાત્ય મતાવધાની હોઈ તેમણે પોતાના ગૃહસંસારની વ્યવસ્થા પણ તેવી જ રાખી હતી બખરચી, આયા, નોકર વગેરેના ખર્ચ ઉપરાંત મિત્રમકાને પાઠોંઓ આપવામા

તેઓ જાનને મુંઝાઈનો ત્યાગ કરી અન્ય એકાન્ત સ્થળે જઈ રહ્યા. અસ્તુ.

કૃપારામ અને ઉર્મિલાનું લગ્ન થઈ ગયાને ત્રણ માસ વીતી ગયા. હજી સૂંઝી વૃદ્ધ કૃપારામ ઉર્મિલાના પાપાચારથી સર્વથા અજાત હતો; પરંતુ ત્રણ માસ પછી એ પ્રકાર જાણતામા આવતા તેના ક્રોધ અને ક્ષોભનો પાર રહ્યો નહિ. સમસ્ત જગતમા તે સંપૂર્ણ અંધ કાર જેવા લાગ્યો.

ઉર્મિલાનું ચિત્ત પણ શાન્ત નહોતું તેને પોતાની ભયંકર ભૂલનું ક્ષણ ભોગવવું પડતું હતું. વૃદ્ધ પતિને હથેળીમા રાખી સ્વેચ્છા-નુસાર વર્તવાનો તેનો સંકલ્પ દૃઢ થઈ ગયો હતો. ક્ષણિક ઉત્તેજનાથી તેણે પોતાના સમસ્ત જીવનને દુઃખમય બનાવી દીધું હતું.

રાત્રિનો મમય હતો. ભોજનાદિથી નિવૃત્ત થઈ ઉર્મિલા અને કૃપારામ દિવાનખાનામા જૂઠા જૂઠા આસન ઉપર બેઠા હતા. ખુફી પારી-ઓમાથી શીતળ વાયુ આવતો હતો. આસમાની આકાશમા ચંદ્રદેવ પ્રકાશી રહ્યા હતા. કૃપારામ તથા ઉર્મિલા આજે વિશેષ શોકમંત્રે બની ગયા હોય એવો તેમની મુખમુદ્રા જોતા ભાસ થતો હતો. ઘણા સમય સૂંઝી જાનને જણા કાંઈ બોલ્યા સિવાય ચુપકીદીથી બેસી રહ્યા. પત્ની જોઈને ભયંકર કૃપાગમે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું.—“ઉર્મિલા ! હવે હું મહારો ભ્રમ સમજી શક્યો છું. તને જીવનસહચરી બનાવી જે સાસારિક સુખ મેળવવાની આશાનું મહે મહારા મનમા પોપણ કર્યું હતું એ આજા હવે સર્વથા નિરાશાના અવસ્થામા ફેરવાઈ ગઈ છે. તહે કેવળ તહારો સ્વાર્થ સાધવા માટે મહારા ધોળામા ધૂળ નાખી છે, આ દુનિયામા હું હવે કાંઈને મહારું મહો બતાવી શકું તેમ નથી.”

આ વચનો સામળવામા આવતા ઉર્મિલાનું મુખમંડળ ક્રોધથી

લાલચેળ બની ગયું. તેણે કોઈમુદ્ધ સ્વરે કહ્યું.—“તમે પોતાનો દોષ જુલો જાણ માત્ર ધીનતા દોષને જોઈ શકો છો એ આશ્ચર્યજનક છે. એક ઉચ્ચ શિક્ષણથી શિક્ષિતા થયેલી, સ્વાધીનતાની હિમાયત કરનારી રૂપગુણમંપન્ના નવયૌવના તમાગ જેવા વયોવૃદ્ધ પુરુષની પોતાના પતિ તરીકે અંતઃકરુણપૂર્વક અર્ને પ્રેમપૂર્વક પમદગી કરે એ શું તમને મંત્રવિત લાગે છે ? તમે જેવી રીતે કામવિદ્યુત થઈ મ્હારા જેવી એક નવયુવતીનું સમસ્ત જીવન દુઃખભય દગ્ધાનો ભયંકર વિચાર કર્યો હતો તેવી જ રીતે મ્હો પાણુ મ્હાગથી થયેલી જુલ જુપાવવા માટે નિરુપાયે તમાગ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો હતો વિચાર કરી જુઓ કે, તમારા જેવા વૃદ્ધ પતિના સહવાયી હું શું સુખ મેળવી શકું તેમ જુ!”

કૃપાગમે ઉર્મિલાના આ વચનોથી પ્રેમે ભગઈને કહ્યું:—“ઉર્મિલા ! આજકાલ ઉચ્ચ શિક્ષણથી નિહિતા થયેલી સુંદરીઓ ને ત્હાગ જેવા વિચારો જ ધગવતી હોય તથા ત્હારા જેવું જ વર્તન ચલાવતી હોય તો તેના કરતા એવા શિક્ષણથી વિમુખા રહેલી સુંદરીઓ જ શ્રેષ્ઠ છે. હિંદુસ્તાન-પશ્ચિમ પવિત્ર ભાગતવર્ષ એ ઇંગ્લેંડ કે ફ્રાન્સ નથી. ભારતવર્ષનો આદર્શ સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનો છે નર્મદા, સુકન્યા, સાવિત્રી વગેરે આતીય આર્યસન્નારીઓના જીવનચરિત્રોનો એક વખત વિચાર કરી જો. નર્મદાનો પતિ અધ હોવા છતાં તથા સુકન્યાનો સ્વામી સ્વયંન ઋષિ અધ તેમજ વૃદ્ધ હોવા છતાં તેમણે મનસા, વાચા કર્મણથી પોતાના સ્ત્રીકર્તૃયજ્ઞને સર્વશે બચાવ્યું હતું તથા પોતાની પતિભક્તિના પ્રભાવથી જ અંતે તેમણે અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ’

“આ વચનો તમે સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા મિત્રાય ઉચ્ચારો છો. સીતા, સાવિત્રી, નર્મદા વગેરે સતી સ્ત્રીઓનો યુગ અદલાઈ ગયો

છે અને હમણા તો સર્વત્ર કળિયુગનો અધિકાર સ્થાપિત થયો છે. જે યુગની સતીઓના તમે ઉદાહરણો આપો છો એ યુગના પુરુષો પણ આ યુગના પુરુષો જેવા વિષયલપટ, અધર્મી, સ્વાર્થમધુ અને પ્રવચક નહોતા. એ યુગમાં ઇચ્છિત પતિને પગલુવાની અર્થાત્ સ્વયંવરા થવાની પ્રત્યેક યાગિકાને હૂટ હતી. એમના એ કાર્યમાં માતાપિતાથી હાથ નાખી શકાતો નહોતો; પણ અત્યારનો લોકસ્વયંહાર અને સમાજનીતિ સર્વથા બદલાઈ ગઈ છે. વળી આ યુગમાં સ્ત્રી-પુરુષોની કેળવણી પણ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે. હમ્મેશા જેવું જ્ઞાન તેની બુદ્ધિ અને જેની બુદ્ધિ તેવું જ કર્મ હોય છે, એ સૂત્રને તમે કેમ ભૂલી જાઓ છો ? જે માતાપિતાએ નિરંતર સત્તાનોને સુખી થયેલા જેવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ તે જ માતાપિતા પોતાની પુત્રીઓને નેશનલ એજન્ડા એક સમજી તેને વટાવી પોતાનો અર્થાભાવ દૂર કરવા ઇચ્છતા હોય તો તેમને કયા ઉપનામથી ઓળખવા તેની હું કલ્પના કરી શકતી નથી. હશે, હું તમારો કે મહારા માતાપિતાનો કાંઈ દોષ કહી શકતી નથી. મનુષ્યને પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવવું પડે છે એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતાનુસાર હું મહારા કર્મનું જ ફળ ભોગવું છું. હું સારી ગીતે બાજું છું કે, મહારે પેટે જે સત્તાનો પ્રભવ થયો તે સત્તા સસાગમાં કલંકના અવતાર તરીકે ઓળખાશે અને તેથી જ હું સત્ત્વર મ્હારું મૃત્યુ થાય એવી જ ઇચ્છા રાખું છું.” ઉર્મિલાએ અંતરના આવેગથી કહ્યું.

‘ ઉર્મિલા ! હું સર્વથા નિર્દોષ છું એમ તો નથી જ કહેતો, પરંતુ જે પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલો હતો તે પરિસ્થિતિને લીધે જ મ્હારું ચિત્ત ચલિત થયું હતું. યુવાવસ્થાના અત્ત સાથે જ પુરુષ કિંવા સ્ત્રીના કામાગ્નિનો અંત આવે છે એમ માનવું એ ભૂલ ભરેલું છે. માનવજાતિની કામ વામના તેની ચિતાભસ્મમાં જ દૂર થાય છે. વળી ખરું પૂછે તો મ્હારે કહેવું

જોખએ કે, મહેં કેવળ કામવાસનાને જ વશ થઈ તહારે સહધર્મિણી તરીકે સ્વીકાર કર્યો નથી. હું તને અંતઃકરણપૂર્વક મ્હાતો હતો. મહે તહારા આચારવિચારની પરીક્ષા કર્યા સિવાય તને મહારી પત્ની કરી એ મહારી ભૂલ હું કબૂલ કરુ છુ. જ્યારથી તહારું પાપકર્મ મહારા જાણવામા આવ્યું છે ત્યારથી તહારા ઉપર ક્રોધ ઉપજવાને બદલે મ્હને દયા આવે છે. તહારુ અને મહારુ જીવન દયાપાત્ર થઈ પડ્યુ છે. જે કૃપારામ થોડા દિવસ પૂર્વે મુખાધનેા એક અગ્રગણ્ય ગૃહસ્થ લેખાતો હતો, સંસારમા રહેવા છતા જેને લોકો, એક યથાર્થ સાધુજન તરીકે ઓળખતા હતા, જેની દાનશીલતાના દર્શનથી હર કોઈને આશ્ચર્ય ઉપજતું, જેની પુદ્ગિમતા માટે સર્વને માન હતું એજ કૃપારામની સ્થિતિ આજે કેવી દયાજનક થઈ પડી છે? ઉર્મિલા! તહારે પેટે જે સંતાનનેા જન્મ થશે તેનેા કાઈ અપરાધ નથી, તે સુખમા રહી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી આપી હું આ સંસારનેા ત્યાગ કરી વનવાસ સ્વીકારવાને ઇચ્છું છુ તથા મહારાથી જે કાઈ અપરાધ થયો હોય તેા તે માટે હું ક્ષમા મ્હાઉ છુ. ” કૃપારામે અત્યંત મૃદુસ્વરે અંતઃસાદગાર કાઢયા.

કૃપારામના આ વચ્ચનેા સામળી ઉર્મિલા શાન્ત થઈ. તેણે પણ નમ્ર સ્વરે કહ્યું. —“ જે થવાનું હતું તે થયું છે. લલાટલિપિને ફેરવવાનું સામર્થ્ય કોઇનામા નથી. તમે તમારી માનસિક શક્તિ માટે ગમે તે માર્ગ સ્વીકારો, એમા હુ વિમ્નધારિણી થવાને ઇચ્છતી નથી. ”

ઉપગ્ની વાતચિત થયા પછી એક અઠવાડીઆમા ઉર્મિલાના નામ ઉપર પદ્મ હજાર રૂપિયા ઝેન્કમા મૂકી કૃપારામ તેની પાસેથી વિદાય થઈ ગયો. અર્થાત્ આવી રીતે કૃપારામ અને ઉર્મિલા અદ્ય-કાળમા જ એકબીજાથી છૂટા પડયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

દસ્યુ સરદારની હત્યા.

જે રાત્રે કાઉન્ટ ફેડરિક લિલિયનને રૉયલ ગ્રાન્ડ સેલૂનમાંથી લુગ્યાધી લઇ ગયો તે જ રાત્રે ઘટના-ચક્રથી વિક્ટોરિયા થીએટરમાં મિં સ્મિથની નાટ્યાભિનયમાં કોઇ ભૂમિકા નહિ હોવાથી તે લિલિયનને પોતાની સાથે ઘેર લઇ આવવા માટે ઝડપથી રૉયલ ગ્રાન્ડ સેલૂન તરફ ગયો તથા તેણે અધ્યક્ષ મિં ડિં ક્લિફોર્ડ સાથે મુલાકાત કરી. વાતચિત કરીને મિં સ્મિથ લિલિયન સંબંધીની સઘળી હકીકત જાણી શક્યો. એ હકીકત જાણી વિસ્મિત બની જઇને તે બોલી ઉઠ્યો:- “કેવો સર્વનાશ! લિલિયનને લુગ્યા-ધી લઇ જવામાં આવી? આવું કાર્ય કોણે કર્યું? જે તેને લઇ ગયું છે તેનો કાંઇ ખરાબ વિચાર જ હોવો જોઇએ! અરેરે! એ અમા-ગિનીના દુઃખનો અંત નહિ જ આવે કે શું?”

મિં ક્લિફોર્ડે થોડા સમય સૂંચી ચુપ રહી મિં સ્મિથના મૂંઠા તરફ જોઇને કહ્યું:- “જે લિલિયનને લઇ ગયું છે તેનો કાંઇ ખરાબ વિચાર હશે કે કેમ એ મંબંધી હું કાંઇ કહી શકતો નથી, પરંતુ મહારા કારરક્ષકે મને જે કાંઇ કહ્યું છે તે જો ખરું હોય તો લિલિ-યન પોતે જ પોતાની ધમ્માધી મૂકે છેતરીને અહીંથી ચાલી ગયેલી હોવી જોઇએ.”

અત્યંત આશ્ચર્યચકિત બની જઇ મિં સ્મિથ બોલ્યો:- “શું લિલિયન તમને છેતરીને પોતાની ધમ્માધી ચાલી ગઇ છે? મહાશય! આપ આ શું કહો છો?”

“હું ખરું જ કહું છું.” દિલકોઈ ધીમે ધીમે કહેવા લાગ્યો, “જો લિલિયનની અગાઉથી જ એવી ઇચ્છા ન હોત તો તે ગહેરના એક પ્રખ્યાત બદમાશ તથા વિષયલંપટ માણસની સાથે એક ગાડીમાં બેસીને ચાલી જત કે ?”

“કોણ ? લિલિયન કોની સાથે ચાલી ગય છે ?” મિં સ્મિયે બ્યાકુળ કંઠે પૂછ્યું.

“તમે આ ગહેરના બદમાશોના સરદાર મિ. કર્જનને નથી ઓળખતા કે ? એની સાથે એક ગાડીમાં બેસીને લિલિયન શા સાહસથી ગય છે એ હું સમજી શકતો નથી.” દિલકોઈ કહ્યું.

“આપ આ શું કહો છો ? એ મિં કર્જન સાથે ગય છે ? અરેરે ! હવે હું એનો પતો મેળવી શકીશ કે ?” આટલું બોલતાં તો મિં સ્મિયના નેત્રોમાં અશ્રુબિંદુ તરી આવ્યા.

“તમે ચિંતા શા માટે કરો છો ? લિલિયનનો પતો કેમ નહિ લાગે ? મિં કર્જન તેની સાથે ઇચ્છા તમ થતા સૂધી રંગભોગ ભોગવી થોડા દિવસ પછી તેને અસુક રૂકમ આપીને વિદાય કરી દેશે ! એ વખતે તમે તેનું દર્શન કરી શકશો. મિં કર્જન મ્હોટો માણસ છે. તેની પાસે પુષ્કળ પૈસા હોવાથી લિલિયનનું સંવળુ હુઃખ દૂર થઈ જશે. પોતાનું આર્થિક કષ્ટ દૂર કરવાની ઇચ્છાથી તો તે મ્હને છેતરીને ચાલી ગય છે, ગમે તેમ હો પણ એને લીધે હું વિરોધ કમાણી કરી શકતો હતો. મ્હને નુકસાન થાય એવું વર્તન તેણે મ્હારી માથે ચલાવવું જોઈતું હતું કે ? આ શું ધર્મ છે ? આ સસારના માણસો ધર્મ કર્મને સ્વાર્થ આગળ તુચ્છ સમજે છે એના જેવી સ્ત્રીઓ સન્માર્ગે રહી ધામધધો કરીને પેમા પેદા કરે ખરી કે ? એની સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિ જ ભિન્ન પ્રદારની હોય છે ! તેઓ પોતાના મૌનદર્પની બહિર-

ખામર ફેલાવવા માટે જ નાટકના સ્ટેજ ઉપર ઉપસ્થિત થાય છે અને થોડા દિવસ સૂધી રંગ ઢંગ કરી કોઇ દર્શકના મનને ભૂલાવી તેની સાથે મુયોગ મળતા પલાયન કરી જાય છે. આમ છતાં એવી સ્ત્રીઓનું કદાપિ ભલું થતું નથી એ ચોક્કસ છે. છેવટે તેમને ભિક્ષા માગવી પડે છે અગર તો આત્મહત્યા કરવી પડે છે-એ બેમાથી એક કાર્ય કર્યા સિવાય તેમનો છુટકારો થતો નથી.”

આવી વડતૂતા કરી ખીરસામાથી રૂમાલ બહાર કાઢી મિં ક્લિફર્ડ કપાળપરનો પસીનો સાફ કરવા લાગ્યો.

મિં રિમ્બે સ્થિરતાથી મિં ક્લિફર્ડના વચનો સાંભળ્યા. થોડા સમય પછી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને તેણે કહ્યું:-“આપે જે કાંઈ કહ્યું છે તે બીજી સ્ત્રીઓને માટે તદ્દન ખરું છે પણ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, લિલિયનનું ચરિત્ર આપ કહો છો તેવું નથી. એને માટે આપની ધારણા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે.”

“હશે કદાચ” મિં ક્લિફર્ડ વિશેષ કાંઈ બોલ્યો નહિ! થોડા સમય પછી જાણે કાંઈ વિચાર કરીને તેણે કહ્યું, “તમારી જગારે એવી ખાત્રી છે કે લિલિયનનું ચરિત્ર વિશુદ્ધ છે ત્યારે પછી તમે તેને મિં કર્જનના પંજામાથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન કેમ નથી કરતા? વિના કારણ વખત ગૂમાવવાથી શો લાભ છે?”

મિં રિમ્બે અત્યંત અસ્થિર બની જઈને કહ્યું:-“હું શું કરું? મહાનથી શું થઈ શકે તેમ છે?”

“કેમ, તમે તેની પાછળ પાછળ જાઓને!”

“ગાડી કયી દિશા તરફ ગઈ છે એ આપ કહી શકશો?”

“ગાડી બેઠક આઠવિઝની-તરફ ગઈ છે-હમણા તેઓ ધસેડસ ગયા છે. એ ગાડીનો કોચમેન મહારા દારરક્ષકની સાથે વાતમા ને

વાતમા એ સ્થળનો ઉલ્લેખ કરી ગયો છે.”

“ત્યારે આવા રાત્રિના સમયે હું એ સ્થળે કેવી રીતે જાઉં ?
અત્યારે ટ્રેઇન મળી શકે તેમ નથી-સ્ટીમર પણ મળી શકે તેમ નથી
હવે શું કરવું ? ’

“ એક ભાડુતી ગાડી લઇ જાઓ. રસ્તો લાખો છે એ ખરું
પણ ભાડુતી ગાડી લઇ ગયા સિવાય બીજો શો ઉપાય છે ? તમે
હમણાંને હમણા જ જાઓ નહિ તો પછીથી પતો મેળવવાનું કામ વ્હાય
ધણું કઠિન થઇ પડશે ” આમ કહી મિં કિલકોર્ડ મિં સ્મિથ માયે
સેક્રેટરી કરી ફરી બોલ્યો, “ ઇશ્વર તમારા કાર્યમા સહાયતા કરે
એવી હું પ્રાર્થના કરું છું. ’

તત્કાળ મિ. સ્મિથ એક ગાડી બાડે કરવા બોલ્યો ગયો.

પ્રભાતકાળ થતા પૂર્વે જ મિં સ્મિથ યથા સ્થળે જઇ પહોંચ્યો.
આખી રાત્રિ ગાડીમા બેસી રહેવું પડેલું હોવાથી તે ઘણો કદાન્ત
થઇ ગયો હતો. પ્રભાતવાયુનો શીતળ સ્પર્શ થતા પોતાને જાણે કે
તાવ ભરાયો હોય એમ તેને લાગ્યું. મિં સ્મિથ એક સિગારેટ પીનો
પીતો એક જરાજીર્ણ મકાન પાસે ઉપસ્થિત થયો. એ મકાનમા પ્રવેશ
કરતા ત્યાં કોઇ જનમાનવનો નિવાસ હોય એમ તેને લાગ્યું નહિ.
એ મકાન તદ્દન નિર્જન હોય એમ જ તેને લાગ્યું. મિં સ્મિથે ઉત્તર
દિશા તરફ આવેલા દ્વારમાથી એ મકાનમા પ્રવેશ કર્યો હતો. એ
સ્થળ ઘણું ભયંકર લાગતું હતું. એ સ્થાન મિં કર્જનની પૈતૃક મંપનિ
હોઇ તેનું નામ ‘ સાઇપ્રેસ ગ્રેન્ડ ’ હતું.

મિં કર્જનના પિતાના સમયથી જ એ મકાનમાંની સત્રળી
વસ્તુઓ ઉત્તર દિશા તરફથી ઉપાડી લઇ પશ્ચિમ દિશા તરફ રાખવા-
મા આવી હતી. ઉત્તર તરફનો ભાગ તદ્દન અવડ પડી રહ્યો હતો.

એ મકાનનો દક્ષિણ દિશા તરફનો ભાગ તથેલાના નોકર ચાકરોના ઉપયોગમા આવતો હતો. ઉત્તર દિશા તરફ આવેલી ઓરડીઓ અને ઓરડાઓનું દર્શન કરતા ઘણા કાળથી એ સ્થળે ભૂદેયે ચુક્યે પણ કોઇ માણસ આવેલું ન હોવું જોઇએ એવો સ્પષ્ટ ભાસ થતો હતો. ઘણી ખરી બારીઓ ભાગી ગઈ હતી-એતરફ કચરાના ઢગલા-થઈ રહ્યા હતા. ઘરની સઘળી બારીઓ બંધ હતી. અંદરના ભાગની જમીન ઉપર અને દિવાલ ઉપર વિવિધ પ્રકારની જગલી વનસ્પતિ ઉગી નીકળી હતી. દિવસે પણ એ સ્થળે અંધકાર છવાઈ રહેતો હતો. મનુષ્યની માફક સૂર્યના કિરણો પણ ભયથી એ સ્થળે બિદકુલ-પ્રવેશ કરતા નહોતા.

અનેકવિધ વિચારો કરતો કરતો મિં સ્મિથ આગળ વધવા લાગ્યો. તેણે એ સ્થાનની સ્થિતિ ઘણી શોચનીય જોઈ. તે સર્વત્ર નિર્જનતાનું દર્શન કરવા લાગ્યો. અંતે તે એક બારી પાસે જઈ સ્વગત કાંઈ વિચાર કરી ત્યાં ઉભો રહીને આસપાસ જોવા લાગ્યો.

સ્થિર દૃષ્ટિથી ઘણા સમય સૂધી તે એ બારીમાથી જોઈ રહ્યો. એ બારીમાથી તે એક ક્ષીણ પ્રકાશનિહન જોઈ શકતો હતો. એ બારી બંધ હતી તથા તેના ઉપર ઘૂળ અને માટી ચોટી ગઈ હતી. બારી નજીક એક ઘણી જુની લોખંડની બનેલી ભાગેલી ખુરસી પડી હતી.

હવે મિં સ્મિથના મનમા સહજ આશાનો સંચાર થયો. ધી-મેથી તેણે એ ખુરસી જોયકાને બારી નજીક કચરાનો જે ઢગલો થયો હતો તેના ઉપર મૂકી. પછી તે એ ખુરસી ઉપર ઉભો થયો તથા ઘણી સાવધાનતાથી બારીમા હાથ ધાલી પેલી તરફથી બારીને તેણે ઉઘાડી નાખી. પછી અંદર પ્રવેશ કરતા એક પ્રકારની ખરાબ દુર્ગંધ

આવતા પોતાનો છવ નીકળી જતો હોય એવો તેને લાગતો થયો. એ સ્થળ અંધકારમય ક્રૂવા જેવું હોય એમ જ તેને લાગ્યું. એ સ્થળે વાયુનો સહજ પણ સંચાર નહોતો. મિં સ્મિય ધણી ગરમી અનુભવવા લાગ્યો. નિશ્વાસ મૂકતા પણ તેને દુઃખ થવા લાગ્યું. તેનું આખું શરીર પસીનાથી ભીંજાઈ ગયું. મસ્તક ભમવા લાગ્યું ધરના એક ખુણામાં એક દીપક સળગતો હતો; પરંતુ એ દીપકનો પ્રકાશ ધણી ઓછો હતો. એ ક્ષીણ પ્રકાશમાં એ સ્થળે એક મનુષ્યને મિં સ્મિયે પલંગમાં સ્થ રહેલું જોયું. સાહસ એકદું કરી પલંગ પાસે જઈ તપાસ કરતા મિં સ્મિયને માલૂમ પડ્યું કે, એ મનુષ્ય ખીજું કોઈ નહિ પણ મિં કર્જન હતો. મિં સ્મિય ધણી વિસ્મિત અને ભયભીત બની ગયો. ધણી તપાસ કરવા છતાં મિં કર્જન મરેલો છે કે જીવતો એ વિષયનો કાંઈ નિશ્ચય તે કરી શક્યો નહિ. ખીજી તરફથી તેનું શરીર પણ ધીમે ધીમે ધણું અવસન્ન બની જવા લાગ્યું. તેનું સર્વોગ થરથર કપવા લાગ્યું; આમ છતાં સાહસ એકદું કરી દીવો લઈ તે પાછો મિં કર્જન પાસે ઉપસ્થિત થયો; દીપકના પ્રકાશમાં મિં કર્જનનું વિકૃત મુખ જોઈ ભયથી મિ. સ્મિય ઉચ્ચ કંઠે બોલ્યો.— “ ખૂન-ખૂન ! મિ. કર્જનનું ગળું દબાવીને કોઈએ તેનું ખૂન કર્યું છે. ” મિં સ્મિયના હાથમાંનો દીપક જમીનપર પડી બાગી ગયો. હવે તે એ સ્થળે એ ઉભો રહી શક્યો નહિ. દારૂડીઆની માફક લથડતો લથડતો તે દિવાલ પાસે જઈ તેને અંદેલીને ઉભો રહ્યો. હમણાં તેના બનમાં તથા પ્રાણમાં જે કષ્ટ થતું હતું તેનું વર્ણન આ નિર્જીવ લેખિનીથી થઈ શકે તેમ નથી.

કેવો ભયંકર બનાવ ! આવા ભયંકર અંધકારમય સ્થળે તે એક માર્યા ગયેલા માણસના મૃતદેહ પાસે ઉભો રહ્યો છે ! ભયથી

તેનો કંઈ રુધાધ ગયો. તૃપાથી તેની છાતી ફાટી જવા લાગી. મિં
સ્મિયે વિચાર્યું:—“ત્યારે શું લિલિયન મિં કઝનનુ ખૂન કરીને પલાયન
કરી ગઇ હશે ? ” વળી તે-સાથે જ તેના મનમાં એવો વિચાર
આવ્યો કે, “ હમણાં જો કોઇ મહેને અત્રે આવી સ્થિતિમાં જોશે તો
ખૂનનો આરોપ મહારા ઉપર જ આવશે ! ”

પછી એક ક્ષણનો પણ વિલંબ નહિ કરતાં મિં સ્મિયે જ
માર્ગેથી પ્રવેશ કર્યો હતો એ માર્ગેથી જ બહાર નીકળી જવાનો પ્રય-
ત્ન કરવા માડ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

ઉદ્ધારકર્તાનો આત્મત્યાગ.

સરિતાના અગાધ જળરાશીમાં અદૃશ્ય થઇ ગયેલી લિલિયનનું
શું થયું એ જાણવા માટે વાચકબંધુઓ
હિંમત બની ગયા હશે. તેથી હવે અમે એ તરફ વળવું ઉચિત ધારીએ
છીએ. સરિતાના પ્રવાહમાં ભય કર તરંગો સાથે એક દુઃખિની યુવ-
તીને તણાતી જોઈને સરિતાના તટ ઉપર ઘણા માણસો એકઠા થઇ
ગયા. એ યુવતીને મૃત્યુના મુખમાં પડેલી જોઈ એ માણસો કિનારે
ઉભા રહી ‘ કાઢો—બહાર કાઢો, બચાવો—બચાવો. ’ એવા યોગ્ય
કરવા લાગ્યા; છતાં આત્મબળિદાન આપી કોઇ એ અભાગિનીનો
ઉદ્ધાર કરવા સરિતામાં ફેદી પડ્યું નહિ. એ અર્મખ્ય માણસોની નજર
આગળ અભાગિની લિલિયન જળમાં ડૂબી ગઇ.

અરેરે! આ વખતે એ સ્થળે જો મિ. રિમથ હાજર હોત તો લિલિયનને ખચાવવાનો ગમે તે પ્રયત્ન એ અવશ્ય કરત ' આ રસ્તેથી કિવા વૉટરલૂના પૂલપર થઇને તે હમ્મેશા સહવારે રૉયલ્સ વિક્ટોરિયા થીએટરમા રિહર્સલમા જતો હતો ' પરંતુ એકાએક લિલિયનના અદૃશ્ય થઇ જવાથી તેનો દેહ અને મન અસ્થિર બની ગયા હતા ' શરીર સારું નહિ હોવાથી આબજાલ કરતા એક અઠવાડીઆથી થી-એટરમા જવાનું તેણે બંધ કર્યું હતું.

હજી લિલિયનનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયું નહોતું તેથી તેનું મૃત્યુ કૃત્રી રીતે નિપજે ? તેને નદીમા ફૂલતી જોઇ તીર ઉપર ઉભેલાં માણસોમાથી એક નીચ જાતિના માણસે ઝડપથી પોતાના વસ્ત્રો કાઢી નાખી નદીમા ફૂદકો માર્યો અને તત્કાળ નદીના ગર્ભમા નિમજ્જિત થઇ તે અદૃશ્ય થઇ ગયો. અદૃષ્ટકાળમા જ પાછો એ માણસ સરિતાના જળ ઉપર આબ્યો અને તરવા લાગ્યો. કિનારે ઉભેલા માણસો ઉલ્લાસથી તેની સાહસિકતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

પેલો માણસ તરતો તરતો સરિતાની ચોતરફ જોઇ લિલિયનની તપાસ કરવા લાગ્યો. એવામા તે પોતાનાથી બે હાથને છોટ કાઢના કેશગુચ્છને જોઈ શક્યો. એ કેશગુચ્છ લિલિયનનો સમજી દર્શકો ' એજ-એજ ' એમ મ્હોટેથી બોલી ઉઠ્યા.

પેલો માણસ ઝડપથી તરતો તરતો એ કેશગુચ્છને પકડવા જવા લાગ્યો, પરંતુ અરેરે ! તે તેને પકડી શક્યો નહિ ! લક્ષ્યવસ્તુ અદૃશ્ય થઈ ! તે સાથે જ તરતા તરતા તેણે યુનઃ નદીના ગર્ભમા પ્રવેશ કર્યો.

ચોડો વખત વીતિ જવા છતા કોઇ નજરે પડ્યું નહિ ! લિલિ-યન અને તેના ઉદ્ધારકર્તાનું મૃત્યુ થયેલું સમજી દર્શકો અશ્વસોસ કરવા

લાગ્યા; પરંતુ એવામા જ પેલો પરાપકારી માણસ લિલિયનની દેહ-લતાને પોતાના ખભા ઉપર ઉચ્છ્રી જળપ્રવાહપર આવ્યો. પછી અપૂર્વ કૌશલથી તરતો તરતો તે તીર તરફ આવવા લાગ્યો. નદીતીર બહુ દૂર નહિ હોવા છતાં ઘણો પ્રયત્ન કરીને પણ એ માણસ અગ્રે-સર થઈ શકતો નહોતો ! વિષમ વિરુદ્ધ પ્રવાહ તેને કાંઈ પણ પ્રકારે કિનારા તરફ જવા દેતો નહોતો ! તે ઉપરાંત તેના ખભા ઉપર લિલિયનની દેહલતાનો ભાર હતો તેથી કિનારા તરફ આવવાનું કાર્ય તેને માટે વિશેષ મુશ્કેલી ભર્યું થઈ પડ્યું હતું.

નિરાશ બની જઈને એ વીર પુરુષે તીર ઉપર ઉભેલાં પ્રેક્ષક જનોને સંબોધીને કહ્યું—“ રક્ષણ કરો ! રક્ષણ કરો ! હવે હું તરી શકતો નથી ! ” વાસ્તવિક રીતે જોવા જતા તે વખતે એ માણસનો પ્રાણ બચે કે પહાર નીકળી જતો હતો; આમ છતાં તેણે લિલિયનનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. છેવટ સૂધી તેણે વિપરીત પ્રવાહના પ્રબળ તરંગો સાથે યુદ્ધ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો ! આવી રીતે ઘણા સમય સૂધી મહા મુશિબતે તરીને તે તીર પાસે આવી પહોંચ્યો પછી એ વીર પુરુષે કૌશલથી લિલિયનને ઉંચકી તેને તીર તરફ જોરથી ફેંકી દીધી તથા તે પોતે પણ તરીને કિનારા તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પણ જઈ શક્યો નહિ. એ હતભાગ્ય ભયંકર ચીસ પાડી ડુબી ગયો !

તીરથી અડધા હાથને અંતરે લિલિયનને પડેલી જોઈ તીર ઉપર ઉભેલા એક યુવકે પોતાનો હાથ લખાવી લિલિયનનો પોષાક પકડી તેને ઉંચકી લીધો. એવામા એક નૌકાને ઘણી ઝડપથી પેલા વીર પુરુષના ઉદ્ધારાર્થે મોકલવામા આવી; પરંતુ અરેરે ! સમગ્ર વૃથા થયું ! ઘણી તપાસ કર્યા પછી જ્યારે તેનો ઉદ્ધાર કરવામા આવ્યો ત્યારે તેના દેહપિંજરમાથી પ્રાણુપણી ઉઠી ગયું હતું !

આ સંસારમા દાતાની ખોટ નથી ! અગાધ મંપત્તિશાળી ધન-
વાન માણસ ચાગ પાચ રૂપિયાનું દાન કરી-સમુદ્રમાવી જ એ ચાર
ખોખા જળ લઇ મરણૂંમિમા છાટી પોતાને દાતા તેમજ પુણ્યવાન
સમજી મનમા ને મનમા ઘણો ગર્વ કરે છે ! તેને એમ જ લાગે
છે કે, સ્વર્ગ તેના હાથમા જ છે ! પરંતુ આ નિમ્નત્રેણિના દીન
દરીદ્ર માણસે પારકાના પ્રાણને બચાવવા મંદ્રેત્ય સિવાય પોતાનો પ્રાણ
ત્યાગ્યો ! હે દરજ્જામય સર્વેશ્વર ! એ માણસ માટે તમે ક્યું સ્વર્ગ
નિર્માણ કર્યું છે ?

દર્શકોમાથી કેટલાક માણસો પોલિસની સહાયતાથી લિલિયનને
નજીક આવેલા એક દારખાનામા લઇ જઇ તેની સારવાર કરવા
લાગ્યાં. થોડા સમય પછી લિલિયન શુદ્ધિમા આવી તથા એક ગ્લાસ
બ્રૅન્ડી પીને અભાગિની કાષ્ઠક આરામ મેળવી ચકી.

લિલિયને શુદ્ધિમા આવ્યા પછી નિષ્કપટ ભાવથી પોતાની
સમ્પત્તિ હકીકત એ દારખાનાના માલિકને કહી સંમળાવી; પણ તેણે
પોતાનું નામ ધામ જણાવ્યું નહિ. મિં સ્મિથને પોતાના મમાચાર
કેવી રીતે પહોંચાડવા એજ તેની મુખ્ય ચિંતા હતી.

* * * *

જે રાત્રે મિં સ્મિથ મિં દર્જનના નિવાસસ્થાનમા લિલિયનને
પત્તો મેળવવા ગયો હતો તેને ખીજે દિવસે પ્રભાતકાળે ત્યાં ઘણી
ગરબડ થઇ રહી. એ મદાનની આમપામના માણસો આવીને મિં
દર્જનના મૃત્યુ સંબંધી વિષમ ગરબડ કરવા લાગ્યા; દરેક માણસ
જૂદો જૂદો અભિપ્રાય દર્શાવવા લાગ્યું; પરંતુ ખૂન કોણે
કર્યું તેનો કાષ્ઠ નિર્ણય થયો નહિ ! ભય અને વિસ્મયથી એ વિરાળ
હજીરીશીર્ષુ મદાનના દારરક્ષકનું મહો સુકાઇ ગયું. તેણે કેટલાક

માણસોને સાથે લઈ મદાનની આસપાસ તપાસ કરવા માડી; પરંતુ તેનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. કેવળ કેટલેક સ્થળે માણસના પગલાના ચિહ્ન સિવાય બીજું કાંઈ નજરે પડ્યું નહિ. સર્વેએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ખૂનીની સાથે પુષ્કળ માણસો આવેલા હોવા જોઈએ તથા મિં કર્જને હુમલો કરનારાઓની સાથે ઘણા સમય સૂંધી યુદ્ધ કરેલું હોવું જોઈએ.

એ મદાનની આસપાસ આવેલા બાગની એક બાજુએ ઘાસ ઉપર પુષ્કળ લોહી જાગી ગયું હતું તથા ત્યાં આગળ મિં કર્જનના ફૂતરાને સર્વેએ મરી ગયેલો હાલતમાં પડી રહેલો જોયો. કાંઈએ કહ્યું — “ આ હુટારાઓનું જ કામ હોવું જોઈએ ! ” એ તપાસ કરનારા માણસ વળી થોડે દૂર ગયા એટલે તેમણે એક સ્ત્રીનું ગાત્રાવરણ એક ઠેકાણે પડી રહેલું જોયું. જોતાની સાથે જ દ્વારરક્ષકે એ વસ્ત્રને ઊંચકી લીધું તથા ઘણા આંનદથી ઉચ્ચસ્વરે તે બોલી ઉઠ્યો:— “ હવે ક્યા જશે ? હવે ખૂનીને પકડવાનું સાધન મળી આવ્યું છે; આ વસ્ત્રને લીધે તે અવશ્ય પકડાશે ! ”

સર્વના મહો ઉપર ઉદ્ઘાસનો ભાવ તરી આવ્યો. ખૂની માણસ પકડાયું હોય એવો જ જાણે કે તેમને ભાસ થયો !

બાગમાં એ માણસો આવી ખટપટ કરી રહ્યા હતા એવામાં લોકોની ગિર્દીને ભેદી એક બુઢીએ આગળ આવી બાગના રક્ષકને પૂછ્યું — “ ભાઈ ! તને આ વસ્ત્ર ક્યાથી મળી આવ્યું ? ”

બાગના રક્ષકે સઘળી હકીકત એ બુઢીને કહી મંભળાવી; પછી બુઢીએ કહ્યું:— “ આ કામ એ છોકરીનું જ હોવું જોઈએ એમાં હવે કાંઈ સંદેહ નથી. મિં કર્જન જ્યારે તેને અત્રે લઈ આવ્યા ત્યારે આ વસ્ત્ર મહે તેના શરીરપર જોયું હતું ! વળી તકરાર તોફાન કર્યા પછી

એ છોકરીને અહીંથી પલાયન કરી જતા પણ મહે જોઈ હતી. પલાયન કરી જતી વખતે તેના શરીર ઉપર આ વસ્ત્ર નહોતું. છતાં એ મહોટા લોકોના કામમાં મહારા જેવી ગરીબ છુટ્ટી કેવી રીતે વચ્ચે પડી શકે? સર્વ દારૂ પી અંદર અંદર તોફાન કરે છે એમ જ મહે વિચાર્યું હતું. મહેને શી ખચર કે એ છોકરી નાશી જતી હશે? જે જાણતી હોત તો મહે તેની પાછળ જરૂર કેટલાક લોક દોડાડાવ્યા હોત. ખીજા કાંઈ ન બનત તો હું મહારા કૂતરાને તેની પાછળ છોટા મૂકી દેત. ”

છુટ્ટીના આ વચનો સાંભળી સર્વ ચુપ થઈ ગયા. આગના રક્ષકે વિલખ નહિ કરતા આ ખૂન થયાના સમાચાર એક માણસ માર્જીત લડનની પોલિસને લખી જણાવ્યા તથા એક સાગ ડિટેક્ટિવને પણ ઘટના સ્થળે મોકલવા માટે તેણે પોતાના પત્રમાં ભાર દબને લખ્યું. માણસને રવાના કરી આગનો રક્ષક પોતાના માલિકના મૃતદેહ પાસે બેસી પોલિસના આવવાની રાહ જોવા લાગ્યો.

વિના વિલખે લડનની પોલિસ તરફથી મિં. બ્રાઉન ડૉક નામનો સુપ્રસિદ્ધ ડિટેક્ટિવ ઘટના સ્થળે ઉપસ્થિત થયો તથા ખૂન સંબંધીની બની શકે તેટલી તપાસ કરી જરૂરી માણસોની હકીકત સાંભળી લઈ ખૂનીને શોધી કાઢવાના કાર્યમાં ગુ થાયો.

ડિટેક્ટિવ મિં. બ્રાઉન સહજ વિસ્મિત થયો પ્રથમથી જ તેને એવી ખચર મળી હતી કે, મિં. કર્જન કૌશલથી લિલિયનનું નાટકશાળામાંથી હરણુ કરી તેને પોતાના નિવાસસ્થાને લઈ આવ્યો હતો; પરંતુ મિં. કર્જનના નિવાસસ્થાનમાંથી લિલિયન ક્યા જતી રહી? વળી મિં. કર્જનનું ખૂન કોણે કર્યું? આ વિષય તેને ઘણા ગભીર જણાયો. તે વિચારવા લાગ્યો:—“લિલિયન જાણે કે નવલકથાની

નાયિકા છે । તેની પાછળ એક પછી એક ગરબડ લાગેલી જ હોય છે; આમ છતાં આ ખૂન સાથે તેનો કાષ્ટ સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી. જો હું પ્રથમથી જ તેને જોળખતો ન હોત તો જે હકીકત જાણવામા આવી છે તે ઉપરથી એણે જ આ ખૂન કર્યું છે એવો સદેહ મહારા મનમા ઉપજત; પણ હું એના ચરિત્રને સારી રીતે જાણું છું.”

મિં કઝ નતો મૃતદેહ જોઈ ચતુર ડિટકિવે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, શ્વાસ રૂધાવાથી જ મિં કર્જનનું મરણ નિપજ્યુ છે; પરંતુ જે જોરકામા ખૂન થયું હતું તેનું દાર અંદરથી બંધ હતું એ આશ્ચર્યનો પ્રકાર હતો. ખૂનીએ બારીમાથી આવળ કરેલી હોવી જોઈએ. તપાસ કરતા વિશેષમા એમ માલૂમ પડ્યું કે, મિં-સ્મિથની ખીસ્તામાથી મચળી સિલ્લક, સોનાની ચેઇન અને ઘડીઆળ, હીરાની વીંટી વગરે મર્વ ગૂમ થયું છે ।

પ્રકરણ ૬ ઠું.

પોલિસના પંઝામાં એમપંખિણી.

સુદેવર મૃત્યુના સુખમાથી બચી ગયા પછી વણા દિવસે પાછું મિં સ્મિથની સાથે લિલિયનનું મિલન થયું. એક સુદર સુસન્નિજત જોરકામા એક પદ્મંગ ઉપર મિં સ્મિથ અને લિલિયન બેઠા હતા । જોરકામા સળગતા ઉજ્જવળ દીપકના પ્રકાશમા લાવણ્યમયી લિલિયનનું સુખમડળ વિશેષ મનોહર તથા તેજોમય બની ગયું હતું. મિં સ્મિથે ઘણા દિવસના વિયોગ પછી પોતાની પ્રણયિનીને હૃદય સરસી આપી તે આ મૃત્યુવોદમા સ્વર્ગસુખ અનુભવવા

લાગ્યો ! લિલિયનને દૃઢ સ્નેહાલિંગ કરી મધુર પ્રેમપૂર્ણ વચને તેણે કહ્યું:—“ લિલિયન ! હૃદયેશ્વરિ ! પુનઃ ત્હારું મિલન થશે એવો વિચાર સુંદર મ્હને આવ્યો નહોતો ! ત્હારા જીવનની આશાનો મ્હેં ત્યાગ કર્યો હતો; પરંતુ આ અમાગી ઉપર ઇશ્વરની અપાર દયા છે તેથી જ તેણે પુનઃ ત્હારી સાથે મ્હારું મિલન કર્યું છે । ”

આમ કહી મિં સ્મિયે લિલિયનના અધરોષ ઉપર સુગંધન કર્યું. લિલિયને પણ પોતાના ગળને હાથથી મિં સ્મિયના કંઠમા વળગી પડી કહ્યું:—“ તમારી ભૂતિનું ધ્યાન ધરી મ્હેં મધણુ દુખ સહન કર્યું છે. કક્ત તમને મળવાની આશાથી જ મ્હેં મ્હારું જીવન ધારણ કરી રાખ્યું હતું. હું જગદીશ્વરને એવી પ્રાર્થના કર્યાં કરતી હતી કે, જો તમારી સાથે પુનર્મિલન થવાનું આ નસીબમા ન હોય તો સત્વર જીવનનો અંત આવે ! હવે મ્હને એમ લાગે છે કે, મ્હારા કરતા વિશેષ ભાગ્યવતી સ્ત્રી આ મંસારમા નથી ! હવે ભય કેવળ મિં કર્જનના ખૂન સળધી છે ! સર્વેની એવી જ ધારણા છે કે મ્હેં તેનું ખૂન કર્યું છે । ”

“ જ્યારે જે થશે તે જોવાશે તથા તે વખતે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામા આવશે. હમણાં એ બધી વાત જવા દે. હું કહું છું તે સાબળ. કાલે મિં હિં કિલકોઈ સાથે મ્હારી મુલાકાત થઇ હતી ત્હારા મંબંધીની સઘળી હકીકત મ્હેં તેને કહી છે. એ હકીકત સાંભળવામા આવતા તેના આનન્દનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આનંદથી કહ્યું,—‘ તમે ગમે તે રીતે લિલિયનને અમારા થોએટરમા લાવી આપો. આપ જાણો છો કે, આજકાલ કોઇ ખેલ જોવા આવતું નથી. જે કોઇ આવે છે તે કેવળ સૌન્દર્યવતી અભિનેત્રીને જોવાની ઇચ્છાથી જ આવે છે. તમારી સાથે મુલાકાત થઇ એ ઘણું સારુ થયું. જો

તમે આજ્ઞા આપતા હો તો આવતા બુધવારથી જ 'લિલિયન પાર્ટ કરશે' એવી જાહિરખબર ફેલાવું ?”

“પછી તમે આજ્ઞા આપી કે ?” લિલિયને પૂછ્યું.

“પ્રિયતમે ! તને પૂછ્યા સિવાય હું તેને કેવી રીતે આજ્ઞા આપી શકું ? છતાં કાલે રાત્રે જ્યારે હું થીએટરેથી ઘેર આવતો હતો ત્યારે રસ્તે દિવાલો ઉપર મ્હોટા મ્હોટા રંગીન અક્ષરોની જાહિરખબર મ્હારા વાચવામા આવી હતી. તેમા લખ્યું હતું કે:—

રૉયલ ગ્રાન્ડ સેલુન

નવી વધાઇ !

નવા સમાચાર !

ધણા વખત પછી-ભય કર ખીમારીમાથી બચ્યા પછી

મિસ લિલિયન

નવીન વેશમાં, નવો પાર્ટ ભજવી બતાવશે !

નવીન ગાન ! નવીન નાચ ! ! નવીન હાવભાવ ! ! !

લિલિયને હસીને કહ્યું.—“ત્યારે તો પાર્ટ ભજવવો જ પડશે કેમ ?”

“તું તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર. વિશેષ હું શું કહું ? છતાં તું જો મ્હારો અભિપ્રાય પૂછતી હોય તો હું સ્પષ્ટતાથી કહું છું કે, તું હવે અભિનય કરે એવી મ્હારી પ્રત્તિ નથી. હું શા માટે આવો અભિપ્રાય આપુ છું એ જણાવવાની હવે જરૂર રહી નથી લિલિયન ! હૃદયેશ્વરિ ! મ્હારા સદેહને તું આજે દૂર કરીને સ્પષ્ટતાથી કહે જોઇએ કે તું મ્હારી વિવાહિતા પત્ની થઇ શકે નહિ ?”

“આશ્ચર્યની વાત! મિં સ્મિથ! હજી પણ તમે મહેને આવો પ્રશ્ન પૂછો છો? તમારા સિવાય સંસારમાં આ અભાગિનીનું બીજું કોઈ નથી. આટલું બધું દુઃખ વેડીને પણ કોને માટે હું આ તુચ્છ જીવન ધારણ કરી રહી છું? તમે મહેને અવિશ્વાસિની સમજો છો કે શું?”

“ત્યારે હવે મિં ક્લિફર્ડ સંબંધી તું શું કરીશ?”

“ફક્ત ત્રણ માસ માટે હું તેના થીએટરમાં અભિનય કરીશ ત્યાર પછી થોડા પૈસા એકઠા થતા હમ્મેશાને માટે હું એ કાર્યના ત્યાગ કરીશ.”

“ત્યારે આવતા બુધવારથી જ તું અભિનય કરીશ કે?”

“હા, વિના કારણ વિલંબ કરવાની શી જરૂર?”

બુધવારે રૉયલ ઍન્ડ સેલુનમાં એટલી બધી ગિર્દી થઇ કે, પોલિસને બોલાવીને જ શાન્તિનું રક્ષણ કરી શકાયું. થીએટરમાં એક તલ પડે એટલી પણ ખાલી જગ્યા નહોતી! અસંખ્ય માણસો જગ્યા નહિ મળવાથી નિરાશ ચિત્તે પાછા આપ્યા ગયા.

દર્શકો લિલિયનનું દર્શન કરવાને ઘણા ઉત્ક્રિષ્ટ બની ગયા! લિલિયન સ્ટેજ ઉપર આવી એટલે તાળીઓના અવાજ ઉપર અવાજ થવા લાગ્યા. પ્રશ્નસાના પુષ્કળ વચ્ચે ઉચ્ચાર્ગવા લાગ્યાં મહા સુશિખતે એ ગંભીર કોલાહલ ઘણા વખત પછી શાન્ત થયો. લિલિયનનો પોષાક આજે ઘણો મનોહર હતો. વીણાના જેવા મધુર સ્વરથી તેણે સંગીત ગાયું. ત્યાર પછી ચિત્તાકર્ષક હાવમાવથી તેણે નાચ કર્યો. દર્શકો તો બધાં કે ખરેખર ઉન્માદગ્રસ્ત બની ગયા. આજના ખેલની મુખ્ય નાયિકા લિલિયન જ હતી.

ખેલ સમાપ્ત થવાની તૈયારી હતી એવામાં બે ડિટક્રિટવોએ સ્ટેજ ઉપર ઉપસ્થિત થઇ લિલિયનને તે કામ બોલે એ પહેલાં કેદ કરી.

પોલિસને જોઇ સઘળાં માણસો બચલીત અને વિસ્મિત બની ગયા. લિલિયને પૂછ્યું:—“આ શું ? મહને કેમ કેદ કરવામા આવી છે ?”

એક ડિટેક્ટિવે પૂછ્યું:—“તમારું જ નામ મિસ લિલિયને સ્ટુઅર્ટ છે કે ?”

“હા.”

“મિં કર્જનના ખૂનના આરોપ માટે તમને પકડવામા આવ્યા છે.”

લિલિયને સંજળનયને કહ્યું:—“ના-ના, મહેં એતું ખૂન કર્યું નથી! ઇશ્વરના સોગંદ ખાધને કહું છું કે, એ ખૂન સંબંધી હું કાંઈ જાણતી નથી. હું નિર્દોષ—”

“અમારી પણ એવી જ ધારણા છે પણ કરવું શું ? તમે ખૂન કર્યું નથી એવું ન્યાયમંદિરમા સાબિત થવું જોઈએ. તમે અમારી સાથે ચાલો.”

આ સમયે મિં કિલ્લેડેડ ત્યા ઉપસ્થિત થયો તથા શું બન્યું છે એમ તેણે પૂછ્યું એટલે એક ડિટેક્ટિવે તેને સઘળા હકીકત કહી સંભળાવી. મિં કિલ્લેડેડે કહ્યું:—“ગમે તેમ હો, ખેલ પૂરો થયા પછી આપ એમને લઈ જાજો—આપ માત્ર અડધો કલાક રોકાઓ.”

સર્વેએ આવી વિનંતિ કરી; પરંતુ પોલિસ અધિકારીએ કહ્યું — “જે સ્થળે એ નજરે પડે ત્યા કેદ કરીને તેમને તત્કાળ પોલિસમા હાજર કરવાનું ફરમાન હોવાથી આવી વિનંતિ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.”

આત્યંત કોષે ભરાઇ મિં કિલ્લેડેડે ટ્રોપ પડાવ્યો. એ રાત્ર અભાગિની લિલિયને કારાગૃહવાસની થઇ.

પ્રકરણ ૭ મું.

વીસમીસદીના વૈદરાજ.

કૃષ્ણલાલે ભયંકર કારસ્થાન કરી માલતીને મુંમાઘ લઇ ગયા. પછી એક વૈદરાજ તરીકે પ્રદક્ષિણા આવવાનો અને પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપને અધિકારમાં રાખવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે અમારા વાચકઅંધુઓથી અજ્ઞાત નથી. વળી માલતી પોતાનો ખરો ભેદ જાણી જાય નહિ અને પોતાનું પાપ સત્વર પ્રકાશી નીકળે નહિ એટલા માટે તે માલતીથી બનતા સૂઝી દૂર રહેવાનો જ પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે પોતાનું ખરું નામ બદલી નાખી રતિવદ્લભ શર્માનું નામ ધારણ કરવાનો વિચાર કરી, એ નામનું સાધન બોર્ડ ચીતરાબુ તથા આજકાલના ઊંટવૈદ જેવી રીતે પોતાના નામ સાથે ગમે એવાં વિશેષણો ગોઠવતા મંકોચાતા નથી તેવી રીતે કૃષ્ણલાલે પણ પોતાના નામ સાથે રાજવૈદની માનનીય ઉપાધિ ગોઠવી દીધી હતી. પોતાની પાસે પૈસાનો અભાવ હોવાથી અને માલતી આ બનાવટી-વેશધારી પતિદેવતાનું સ્વાભાવિક રીતે જ કલ્યાણ થયેલું જોવાની ધ્રુષ્ટિ રાખતી હોવાથી તેણે પોતાની પાસેની સઘળી રોકડ સિદ્ધક અને કેટલીક જરૂરો કૃષ્ણલાલને તેના આ વૈદકીય વ્યવસાયનો આરભ કરવા આપી હતી. વળી તેણે પેલી મિસનો જે માલ રેલ્વે ટ્રેઇનમાંથી તરડાવી લીધો હતો તે તેણે વેચી નાખીને તેની રોકડ રકમ કરી હતી. તેના અનુચર હરિયો હમ્મેશા તેની સલાહ પ્રમાણે વર્તતો હતો.

કૃષ્ણલાલે મુંબાઇના એક જે પ્રતિષ્ઠિત બૂકસેલરોને લાથી ‘ચરક સંહિતા’ ‘સુશ્રુત,’ ‘વનૌપધિ કોષ,’ ‘આર્યભિષક,’ ‘ધરવૈદ,’ ‘ત્રેકિટસ ઓફ મેડિસીન,’ ‘રતિશાસ્ત્ર ક્રિવા કોકશાસ્ત્ર’ વગેરે પુસ્તકો ખરીદ કર્યા અને જે ચાર દિવસ સૂધી એ પુસ્તકો વાચી તેમથી જ્ઞે-
 ધતી માહિતી મેળવી બનરમાંથી તે કેટલીક વસ્તુઓ લઇ આવ્યો.
 ત્યાર પછી તેણે ત્રણ ચાર જાતની ગોળીઓ અને લેપ બનાવી મુના-
 ધના કેટલાક અગ્રગણ્ય વર્તમાનપત્રોમાં જાહિરખબર છપાવવા
 માડી. આજકાલ જ્યાં જોવામાં આવે ત્યાં જોરી સંખ્યાબંધ જાહિર-
 ખબરો કેવળ ભોળા માણસોને ભરમાવી પૈસા કમાવાના ઉદ્દેશથી
 છપાવવામાં આવે છે. આ વીસમીસદીમાં જાહિરખબરની જાળ
 ફેલાવી તેમાં ભોળા માણસોના રૂપિયારૂપી આછલાં પકડનાર ધણા
 વૈદરાજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને વર્તમાનપત્રોની જાહિરખબરોનો મોટો
 ભાગ કમતાકાતી દૂર કરનારી દવાઓની જાહિર ખબરોથી જ ભરાય
 છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી કેટલાક હોશિયાર અને કર્તવ્યનિપુણ
 વૈદો ઉપરથી પણ જનસમાજની આરથા ઉઠી જાય છે. અસ્તુ:

થોડા દિવસ સૂધી કૃષ્ણલાલે પોતાનો આ નવીન કપટપૂર્ણ
 વ્યવસાય નિર્વિઘ્ને ચલાવ્યો; પરંતુ કોઇ પણ પાપકર્મ વધારે દિવસ
 સૂધી શુભ રહેતું નથી; તેથી એક દિવસે કૃષ્ણલાલના આ કપટ કાર્યને
 પણ સફાટ થયો.

રાત્રિના દશ વાગ્યા હતા વર્ષાઋતુ હોઇ ઝરમર ઝરમર વૃષ્ટિ
 થતી હતી. કવચિત્ કવચિત્ વિજળી ચમકતી હતી અને મેઘગર્જના
 પણ થતી હતી. કૃષ્ણલાલ હજી સૂધી ઘેર આવેલો નહિ હોવાથી
 માલતી રસોઇ તૈયાર કરી તેની રાહ જોઇ બેસી રહી હતી. આજે
 તેની જમણી આખ વારંવાર ફરકયા કરતી હોવાથી તે અમંગળની

દુર્જાબ્યયોગથી જો તમે અવળા માર્ગે જતા હો તો તમારી મતિ ગતિનું સંશોધન કરવાનો મ્હારો ધર્મ હું અવશ્ય બળવીશ. મ્હને એમ લાગે છે કે, આજે તમે અસ્પર્શ્ય સુરાતું પાન કર્યું છે. જે વસ્તુના સ્પર્શનો પણ હિંદુ તથા મુસલમાનોના ધર્મગ્રંથોમા નિષેધ કરેલો છે એ વસ્તુનું પાન કરી તમે તમારો અધઃપાત કરવા માંડ્યો છે.”

માલતીના આ વચનોમા સહજ ક્રોધનો સમાવેશ થયેલો હતો. કૃષ્ણલાલે એ વચનો સાંભળીને કહ્યું:—“માલતિ! જ્યા સૂધી હિંદુ મ્હારી ગુપ્ત વાર્તાનો સ્ફોટ નહિ કરે ત્યા સૂધી મ્હારી મતિ મતિની વિભિન્નતાતુ કારણ તું સમજી શકીશ નહિ. જો સાંભળ, ખરી રીતે મ્હે તને છેતરી છે, ત્હારા માતા પિતાને પણ છેતરી છે.”

માલતીના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેના જનમા ઘણી આશંકાઓ એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ. કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“તું વિચાર-મગ્ન નહિ બની જતા હું કહું તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ. હું એક શ્રીમંત આલયનો પુત્ર છું. મ્હારા પિતા ગર્ભશ્રીમંત હતા. મ્હારી મ્હાની ઉન્નતિમા જ માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો અને હું સ્વર્ગત્રતામા રહી પુષ્કળ મૌજસૌખ્ય ભોગવવા લાગ્યો. છેવટે અમારી દુકાનના તોફારોની લુચ્છામધથી તથા મ્હારા આધળા ખર્ચથી હું સંપત્તિ ગૂમાવી બેઠો છું. ત્હારા ભાઈ શાન્તિપ્રસાદે પાચસો રૂપિયાના ધનામતી જે બહિરખખર છપાવી હતી તે દૈવયોગે મ્હારા વાચવામા આવી હતી તથા એ બહિરખખરમા જરૂર કંઈ ભેદ હોવો બેઠ્યો એમ વિચારી હું એ ભેદ ઉકેલવા તત્પર થયો હતો. વિવિધ પ્રયત્નદ્વારા સમજાઈ આવ્યું કે મેળવી લઈ ત્હારા પતિ તરીકે મ્હારો પરિચય આપી ત્હારાં માતાપિતાને છેતરી હું તને અત્રે લઈ આવ્યો છું. આ સમજાઈ હકીકત ત્હારાથી છુપાવી રાખવા માટે આજ સૂધીમા મ્હારે ઘણું

કપટનો આશ્રય સ્વીકારવો પડ્યો છે; આમ છતાં હજી સૂંધી મહે' ત્હારા દેહને કલકિત કર્યો નથી. સુન્દરિ! હવે હું મ્હારા અંતરાત્માને સંયમમા રાખી શકતો નથી તેથી મ્હારા અપરાધનું વિસ્મરણ કરી હમ્મેશાને માટે તું મ્હારી સાથે રહે. મ્હારી પ્રથમ પત્નીનો ધાણા કાળથી પરલોકવાસ થયેલો હોવાથી એ વિશે ત્હારે ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી. વળી તું મ્હારી વિનંતિ સ્વીકારીશ તો આપણે બન્ને જણા નિર્વિદ્ધને સાસારિક સુખ ભોગવી શકીશું તથા મ્હારો ભેદ કોષ્ટના પણુ બાળવામા આવશે નહિ. દશહજાર રૂપિયા ઉચાપત થયાની તથા મ્હારી પાછળ પોલિસ પડ્યાની વાત તદ્દન બનાવટી છે. ત્હારે એ સંબંધીની હવે બિલકુલ ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી."

આટલું બોલી કૃષ્ણલાલ ચુપ રહ્યો. માલતી તો તેના આવ્યનો સાબળી દિંમૂઠ બની ગઈ. પોતાના સદ્ગુણી સ્નેહશીલ સ્વામીનું સ્મરણ થઈ આવતાં તેના નયનયુગલમા એ અશ્રુબિંદુઓ તરી આવ્યાં. કૃષ્ણલાલની કુટિલતાથી તેના અંતરમા તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. તે અલંત ચિંતાતુર બની જઈ ચુપ બેસી રહી. શું બોલવું એ તેને સૂઝ્યું નહિ. તેનું મૈન બેધ કૃષ્ણલાલ કહેવા લાગ્યો:—
"માલતિ! જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. એક વિધવા તરીકે કષ્ટ-મય જીવન ગુજારવા કરતા તું મ્હારી સહધર્મિણી થઈ રહીશ તો સંસારના અલબ્ધ સુખને ભોગવી શકીશ. વળી કદાચ તું મ્હાગ કહેવા પ્રમાણે કરવા નારાજ હોઈશ તો પણ હું તને છૂટી કરી શકનાર નથી. હું તને છૂટી કરું તથા તું મ્હારા પ્રપંચનો સ્ફોટ કરે તો પરસ્ત્રીહરણના અપરાધ માટે મ્હારે સજા સહન કરવી પડે. વળી મ્હારો લાગ કરી જવાથી ત્હારા ઉપર બમાણી આક્રમ આવશે. મ્હાગ સહવાસમા રહીને ત્હે ત્હારા દેહની પવિત્રતાનું રક્ષણ કર્યું છે

એ વાત કોઈ માનશે નહિ અને પરિણામે જનસમાજ તને એક ક્લંકિની તરીકે ઓળખશે. ત્યારા માતા પિતા પણ જાતિબ્રહ્મ થવાના ભયને લીધે તને આશ્રય આપી શકશે નહિ આ સધળી પરિસ્થિતિનો ધ્યાનથી વિચાર કર્યા પછી તું મ્હારુ કહેવું કબૂલ કરીશ એવી મ્હને આશા છે.”

કૃષ્ણલાલના આ વચનોથી માલતીનો તિરસ્કાર વૃદ્ધિગત થયો. મૌનનો ભંગ કરી તેણે કહ્યું:—“ તમે મ્હને ગમે એટલો ભય ખતાવશો તો પણ હું મ્હારા ધર્મનો ત્યાગ કરી અધર્મને માર્ગે અગ્નિગામિની થનાર નથી. જીવું સતીત્વ કાચના જેવું છે. એક વખત તેનો ભંગ થયા પછી તે કદાપિ સંશોધિત થતું નથી. કેવળ વાસના જ્ઞાન્ત કરવા માટે તમારા જેવા અધર્મીની અર્ધાગના થવા કરતા દેહ ત્યાગવાનું મ્હને ઉત્તમ લાગે છે; તમે વિધવા, વ્યસની અને પ્રપચી છો તેથી જ મ્હારા જ્ઞાન્ત જીવનને પાપમાલ કવું છે. વૈધવ્ય સ્થિતિમાં સ્વામીનું સ્મરણ કરી હું મ્હારા દિવસો પસાર કરતી હતી. યથાવકાશે ધર્મગ્રથોનો અભ્યાસ કરતી હતી. તમે મ્હારા એ સ્થિર સુખસ્વપ્નને દૂર કરી નાખ્યું છે. સમાજની દૃષ્ટિમાં હું કદાચ ક્લંકિની કરીશ તો પણ ઇશ્વરની દૃષ્ટિથી હું પવિત્ર છું અને પવિત્ર જ રહીશ. મન અને કર્મથી હું પવિત્ર છું. ભ્રમવશતઃ મ્હારાથી વચનદ્વારા જે પાપ થયું હશે તે માટે દયાળુ દીનાનાથ કૃપા આપશે એવો મ્હને દૃઢ વિશ્વાસ છે. વળી મ્હારા દુર્ભાગ્યે મ્હારા માતા પિતા મ્હને આશ્રય નહિ આપે તો પણ ઇશ્વર તરફથી તેની આ કિંકરીને અવશ્ય આશ્રય મળશે. તમે તમારી કુટિલતાને ત્યાગ કરી મ્હને અત્રેથી મ્હારી મરજી હોય ત્યાં ચાલી જવા દો. હું તમને તમારા ગભીર ગુન્હાની સજા કરાવવા ઇચ્છતી નથી. ઇશ્વર જ તમારા પાપની તમને યથોચિત સજા કરશે.”

આ વાણીની કૃષ્ણલાલના કુટિલ મન ઉપર કાંઈ અસર થય નહિ. તેણે કહ્યું:—“પ્રિયતમા ! તું દુઃખદ કરીશ તો દુઃખી થઈશ અને અંતે પુષ્કળ પસ્તાઈશ. ઘણી ગતિઓમાં સ્ત્રી-પતિ માટે પુનર્લગ્નની છૂટ છે એ તું જાણતી હોઈશ તેથી મંમારમા જે સ્ત્રીઓ એક પતિના પરશેષકામ થઈ બીજો પતિ કરે તેને અધર્માચારિણી ગણવી કે ? સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે રહેવાને જ સરજાયલા છે. દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા અને મીરા તેના પતિ જીવતા હોવા છતાં મદનમોહનના મોહમાં લીન બની ગઈ હતી તેમને પણ પાપિષ્ઠાઓ માનવી કે ?”

માલતીએ અતિશય તિરસ્કાન્સપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:—“જેની આખોમા કમળો હોય છે તેને સધળું પીળું દેખાય છે એ સૂત્ર અનુસાર તમાગ જેવા અધર્મીને સર્વત્ર અધર્મ જ જણાય છે. હું તમારી સાથે વિત્તહવાદ કરવાને ઇચ્છતી નથી.”

કૃષ્ણલાલની કમવાસેના કંમે કંમે પ્રાંચળ થતી હતી. તેણે કહ્યું:—“હાથમા આવેલી રમિકાના રસનો સ્વાદ ચાખ્યા સિવાય હું પરિતૃપ્ત થાઉં તેમ નથી. સીધી રીતે તું નહિ માને તો મ્હારે તને બળાતકારે મનાવવી પડશે. વિચારી જો કે, મ્હારી ઇચ્છા સિવાય તું મ્હાગ પગામથી કેવી રીતે છૂટી થઈ શકે તેમ છે ?”

“તમે જુલો છો. મતીના મદાયક શ્રીકૃષ્ણ છે. જેણે દોરવેલી ભરસામા પાચાલીની લજ્જનનું રક્ષણ કર્યું છે, જે મદા પ્રભુએ પોતાના પરમ ભક્ત પ્રદલાદનુ અનેક ગંભીર મંડેટોમાંથી રક્ષણ કર્યું છે, જે દયાળુ દેવે અહત્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે તે મદા પ્રભુ આ સતી સ્ત્રીના સ્ત્રીયણધર્મનું રક્ષણ કરશે. પાપમાં રચી પચી ગયેલા પશુ તને ધર્માધર્મનું સદજ પણ જ્ઞાન નથી, કુળ મર્યાદાનું જ્ઞાન નથી, આલેષ કે પરશેષનો વિચાર નથી. તું પરમાત્માની આ સૃષ્ટિમા

સાક્ષાત નરપિશાચ છે. ” માલતીએ અંતરના તિરસ્કારને વચ્ચેનાદારા વ્યક્ત કર્યો.

નશાથી ઉત્તેજિત બની ગયેલો કૃષ્ણલાલ માલતીના આ વાગ્ધાન્ય વેઠી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું :—“ માલતિ ! મ્હારે ત્હારી પાસેથી ઉપ-દેશ લેવો નથી. તું ગમે એટલો દુરાગ્રહ કરી ત્હારા શબ્દોને જ વળગી રહીશ તો છેવટે મ્હને જે માર્ગ ઠીક લાગશે તે મ્હારે સ્વી-કારવો પડશે. હું કેટલો ચાલાક છું તે તું જાણી શકી છે તેથી મ્હારા જેવાને ધૈર્યરતો બધા દર્શાવવાનો વૃથા પ્રયત્ન તું ન કર. સતી અને શીયળ શબ્દોનો આ કળિકાળમા ફેવળ ઉચ્ચાર જ સાબળવામાં આવે છે, બાકી જ્યાં જોઈએ ત્યાં વિલાસનો વ્યાપાર જ અખાધિત રીતે ચાલ્યા કરે છે.

ધર્મનું અહીં નામ નહિ, વિલાસનો વ્યવસાય છે;
પતિ એકના મૃત્યુ પછી, બીજો પતિ બસ થાય છે.
એક જીવતી નાર પર, પરનારી લાવી શકાય છે;
અહીં ધર્મના શબ્દોતણી, કિમ્મત ન કોડી થાય છે.”

માલતીએ પણ પૂર્વવત સ્વરે કહ્યું :—“ જેના હૃદયમા લેશ માત્ર દયા માયા નથી, પરાપકાર તરફ જેની સહજ પણ પ્રીતિ નથી તે ધર્મનું માહાત્મ્ય અને પ્રભુની પ્રભુતા ક્યાંથી સમજી શકે ?

નિજ આખમા કમળો થતા પીળું બધું પેખાય છે;
પાપી જનોની દૃષ્ટિએ ના ધર્મ કદિ દેખાય છે.

હજી પણ વિચાર કરી મ્હને મ્હારી મરજી પડે ત્યાં જવા દે; નહિ તો ત્હારા પાપના પ્રાયશ્ચિત્તનો સમય વિશેષ પાસે આવી પહોં-અશે તથા તે પ્રસંગે તને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થશે. હમણા મદિરાના મદ્યથી ત્હારી મતિગતિ વિચળિત બની ગઈ છે, તેથી તને કાંઈ કહેવું નકામું

છે. આવતી કાલે તું સંપૂર્ણ વિચાર કરી જોજે. પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે તો વિષયાનથી હું આત્મહત્યા કરીશ; પરંતુ તારી નીચવાસના તો કાળાતરે પણ પૂર્ણ નહિ કરું.”

આમ કહી અંદરના ખંડમાં જઈ માલતીએ અંદરથી સાંકળ વાસી દીધી. કૃષ્ણલાલ પણ એ ખંડને ખૂલારથી સાંકળ મારી જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

રંગમાં ભંગ.

નાટકશાળામાં પોતાના પતિની સાથે મેરીએમને આવેલી જોઈ રમાસુદરીને ઘણો ક્રોધ ઉપજ્યો હતો. ક્રોધ તથા અભિમાનની વિશેષતાથી તે થોડા દિવસ સુધી પિયરમાં જ રહી. બીજી તરફથી મેરીએમે રમાસુદરીની ગરહાબરીને લાભ લઈ કાન્તિપ્રસાદને મોહસુગંધ બનાવી તેની સાથે ઇચ્છાનુસાર છૂટ લેવા માડી. વળી મેરીએમનો એકાતમા સમાગમ થયા પછી કાન્તિપ્રસાદે પોતાના મનમાં એક પ્રકારની આશાનું પોપણ કરવા માણ્યું હતું. તે એમ ધારતો હતો કે, જેમ જેમ મેરીએમ સાથેના સંબંધ વિશેષ દૃઢ થતો જશે તેમ તેમ મેરીએમ તરફથી પૈસાની પણ સારી મદદ મળશે. બીજી તરફથી મેરીએમ શા વિચારો કરતી હશે એનો હમણાં ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી.

નાટકમાં જઈ આવ્યા પછી બીજે દિવસે રહાજે મેરીએમ કાન્તિપ્રસાદ પાસે આવી તથા એક ખુરસી ઉપર બેસીને તેણે કહ્યું:-

“ ગઘ કાલે રાત્રે જે બનાવ બન્યો છે તેથી તમારાં પત્નીના મનમા આપણા ઉભયના ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ માટે શંકા આવશે એમ મ્હને લાગે છે. મ્હને જોઈ તેમને રોપ ઉપજ્યો હતો એ હું તત્કાળ જાણી શકી હતી અને તેથી જ તેમની સાથે વાતચિત કરવાનું સાહસ હું કરી શકી નહોતી. ”

આ વચનો સાભળી કાન્તિપ્રસાદ થોડા સમય સૂંધી સુપ રહ્યો. પછી તેણે કહ્યું:— ‘ પુરુષો કાઘ સ્ત્રીઓના ગુલામ નથી. સુધારક સમાજમા સ્ત્રી પુરુષને સરખી સ્વાધીનતા છે. મ્હને જેમા સુખ જણાતું હોય તે હું કરું અને તેને જેમા સુખ જણાય તેમ તે કરે. કોઈએ કોઈના મન ઉપર દબાણ કરવું નકામું છે. ”

કાન્તિપ્રસાદના આવા ઉદ્વેગો બરેલા વચનો સાભળવામા આવતા સ્વેચ્છાચારિણી મેરીએમના મનમા સાહસ ઉપજ્યું; આમ છતાં તેણે પોતાનો ભાવ છુપાવી રાખીને કહ્યું:—“ પ્રિયતમ ! મ્હને તો એમ લાગે છે આપણું સુખસ્વમ સત્વર દૂર થઈ જશે. અરેરે ! પ્રણયના માર્ગે જ દુઃખના હુંગરોની હારમાળા આવેલી છે. ”

“ ના—ના, તું નિશ્ચિંત રહે. આપણી પ્રીતિના બંધનને આ જીવનમા કોઈ તોડાવી શકે તેમ નથી. ” આમ કહી હારમોનિયમ પાસે બેસી સુર મેળવી કાન્તિપ્રસાદે એક ગઝલ ગાવા માડી:—

“ જીગરમા તું રમે બહાલી, હૃદયમા વાસ તારો છે,
હૃદય આકાશમા પ્યારી, ચમકતો ચંદ્ર ન્યારો છે.
જગત્ માયાવી જૂઠું છે, ન જાણે પ્રેમની રીતો;
અલખ મસ્તી ખુમારીનો, નશો બસ ઇસ્ક પ્યારો છે,
અલખની બંસી વાગી છે, બંધી જ જળ ભાગી છે;
સગાઈ સર્વ ત્યાગી છે, પ્રણયી એ પ્રિય તારો છે.

નથી સૌન્દર્યને જોવું, નથી કંઈ રૂપને રોવું;
 છતાંયે દિલ બધું ખોવું, અજાણ રસ્તો અમારો છે.
 નથી પરવા જરા ધારી, બધે નિંદા થતી મ્હારી;
 'જીગરમાં' ધુન છે ત્હારી, જીવનનો તું સીતારો છે.
 વચનથી જે નહિ વદતી, નયન તે ભેદ સમજાવે;
 ન કાયા કામમા આવે, છતાં તું ધ્રુવતારો છે.
 હૃદય આરામ ચાહે ત્યાં, મ્હને આરામ ના મળતો;
 કઢારી વેશમા ફરતો, કઢારી હાલ મ્હારો છે.
 કદિ પ્રત્યક્ષ દર્શન ના, થતું ચાણી સહુજાને;
 છતાં પણ સ્વમનાટકમાં, બધો દીદાર ત્હારો છે.
 કંગી ના કંઈ ચક્રું કામો, કહો કયા સ્નેહના ધામો ?
 અરેરે ધક્ક ઉલ્કતનો, જણાતો ના કિનારો છે. ”

ગજલ ગાઇ રહ્યા પછી કાન્તિપ્રસાદ મોહમુગ્ધ દૃષ્ટિથી મેરી-
 એમના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો. મેરીએમે કહ્યું:—“વાહ! તમારી
 કલ્પના એક ઉસ્તાદ કવિની કલ્પનાઓ કરતા પણ વધી જાય તેમ છે.
 પ્રેમતું પ્રતિદાન તમારા જેવા ખરા પ્રેમિક જ આપી શકે છે.”

“એ બધું તો હીક; પણ હવે તમે છટકી જશો તે નાંહ ચાલે.
 તમારે પણ એક ચીજ ગાઇ સંભળાવવી પડશે. તમારો કંઈસ્વર કોય-
 લના કંઈસ્વર કરતાં પણ વિશેષ કર્ણપ્રિય છે.” આમ કહી હારમોનિયમ
 ખાસેથી ઉઠી કાન્તિપ્રસાદ બીજી એક ધત્રી ચેગમા પડ્યો.

મેરીએમ કાંઈ પણ આનાકાની કર્યા સિવાય હારમોનિયમ ખાસે
 બેસી સુર મેળવી ગાવા લાગી:—

“મોહન ત્હારી સુંદર સુગત, નાજુક જીવને જાદુ કરેરે;
 કાયા સુતરને તાતલે તાણી, પ્રેમ કેદમાં કેદ પુરેરે.”

સોળી સુરતમા શંદ આ, કયાના ધુતારાના ઢંગ;
 મંતર જંતર જાદુ સમાવા, મદનની ચેલી હું તો બનીરે. મોહન
 આ દિલ બુલબુલ અબબ ખુખીથી, લોભ લગાડી બાંધી
 લીધું રે

ભુખ્યું તરસ્યું શોદને રીખાવે, કહે કાષ્ઠ તહારું ખાધું પીધુરે,
 મોહન ૦ ”

છેલી તથા પહેલી લીટી મેરીએમ આલાપ દબને વાર વાર
 ગાવા લાગી. તેના મદનોત્પાદક હાવભાવ જોઈ તથા શ્રંગારરસપરિ-
 પૂર્ણ સંગીત સાબળી કાન્તિપ્રસાદ ઉઠી હારમોનિયમ પાસે ઉભો રહ્યો
 તથા એ કુળકલ કિનીના કેશકલાપની એક લટને પોતાના હાથમા
 લઈ, કમરમાથી નખી તેણે તેના અધરોષ્ટપર ચુંબન કરીને કહ્યું:
 “ જીવિતેશ્વરિ’ સાક્ષાત ધધર પણ આપણા સ્નેહમંબંધને વિચ્છિન્ન
 કરી શકશે નહિ. મ્હને એમ જ થયા કરે છે. રાત્રિ દિવસ તમારી
 પાસે જ બેસી રહીને અતૃપ્ત નયનથી તમારા સૌન્દર્યમૃતતુ પાન
 કર્યા કરું. જો મ્હારી પત્ની રમાસુંદરી મ્હારો ત્યાગ કરશે, તિરસ્કાર
 કરશે તો પણ હું તમને ભૂલી શકનાર નથી-તમારી જે મૂર્તિની મન-
 ચદિરમા સ્થાપના થયેલી છે તે દૂર થનાર નથી.”

“ મ્હને લાગે છે કે, મ્હે ખરા પ્રેમિકને જ મ્હારા હૃદયનો
 સમ્બળો પ્રેમ અર્પણ કર્યો છે. ”

“ વળી પ્રેમ એવો પદાર્થ છે કે, તે જોર જીવ્નથી મેળવી
 શકાતો નથી. અતુલ્ય પ્રેમની ઇચ્છાથી જ હમમેશા પ્રેમ શોધ્યા કરે છે.

Love is a debt which inclination,

Always pays, obligation never.

‘હૃદયેશ્વરિ! ત્હારા પ્રેમની’ મધુર સ્મૃતિ મ્હારા મનમા એટલું

અધુ ઐશ્વર્ય લાવે છે કે હું એક રાજની સાથે પણ મહારી સ્થિતિ
બદલવાને ધમ્મતો નથી.

For thy sweet love remembered such Wealth brings,
That then I scorn to change my state with kings "

આમ કહી મેરીએમના અધરોળ ઉપર પુનઃ ચુબન કરી
કાન્તિપ્રસાદ બોલી ઉઠ્યો:—

" The sunshine kisses mount and vale
The stars they kiss the sea
The west winds kiss the down bloom
But I kiss thee. "

હવે મેરીએમ પણ સ્થિરતા ધારણ કરી શકી નહિ. તે અત્યંત
વિહ્વળતાથી કાન્તિપ્રસાદના કંઠમા વળગી પડી. કાન્તિપ્રસાદે એ પાપી-
યસીને આલિંગન કર્યું. દિવાનખાનાનું દાર બંધ હોવા છતાં તેને
સાકળ વાસેલી નહોતી. બંને પાપી પંખીલા આલિંગનપાશમા
બદ્ધ હતા એવામા એ દાર ઉઘડ્યું. બંનેએ ચમકી દાર તરફ જોયું
તો રમાસુંદરીની અણિભૂતિ તેમની નજરે પડી. બંને જણા સ્તબ્ધ
તથા કિંકર્ત્તવ્યવિમૂઢ બની ગયા. રમાસુંદરીએ ક્રોધની વિશેષતાથી
પોતાના ઓળ દાત સાથે દબાવ્યા હતા. અંતે ક્રોધમાને ક્રોધમાં જ
તેણે દિવાનખાનામા પ્રવેશ કર્યો તથા તે એક ખુરશીપર બેઠી. આ
પ્રમણે એ સ્થળે રોકાઈ રહેવામા સાર નથી એમ વિચારી મેરીએમ
કાન્તિપ્રસાદના બાહુપાશમાથી છૂટી થઈ ઝડપથી બહાર આવી ગઈ.
કાન્તિપ્રસાદે હવે કૃત્રિમ રોપ ધારણ કરી કહ્યું:—" બારણા બંધ હોવા
છતાં બપોર આખા સિવાય અંદર આવીને તમે સભ્યતાના નિયમનો
ભંગ કર્યો છે. "

હવે રમામુંદરી સ્થિર રહી શકી નહિ. તેણે અત્યંત ઉત્તેજિત કંઠે કહ્યું:—“તમાગી સભ્યતાના નિયમો જહનમમા જાઓ. જે સભ્યતાના નિયમોનો અધર્મના કાર્યો કરવામા જ આશ્રય લેવામાં આવે તો તેવી સભ્યતા રસાતાળમા જાઓ. તમે જ્યારે તમારી પ્રથમ પત્નીનો પરિત્યાગ કરી મ્હારી સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે હું એમ જ સમજતી હતી કે, તમે ખરા અંતઃકરણથી મ્હને મ્હાઓ છો; પણ મ્હારી એ સમજ ખોટી ફરી છે. હવે હું સારી રીતે સમજી શકું છું કે, તમાગ જેવા સુધારકોનું બાહ્ય વર્તન અને આત્મ-વર્તન સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનું હોય છે.”

હવે કાન્તિપ્રસાદ ધીરજ ધારણ કરી શક્યો નહિ. તેણે પશું દિગ્બિત ક્રોધસુચક સ્વરે કહ્યું:—“રમા! વિચારી જો કે, અણીના પ્રયંગે મ્હે અપાર આત્મત્યાગ કરીને પત્ની તરીકે ત્હારો સ્વીકાર ન કર્યો હોત તો આજે ત્હારી કેવી સ્થિતિ થઈ હોત? જો તું કદાચ એમ સમજતી હોય કે ત્હારો મ્હારી સાથે સંબંધ થયો તે પહેલાંના ત્હારા આચાર બ્યવહારથી હું અજાત છું તો એ ત્હાગી ગંભીર ભૂલ છે. મ્હારી સાથે સંબંધ થતા પૂર્વે જ તને મર્મ રહ્યો હતો એ વાત હું સારી રીતે જાણી શક્યો છું. વળી આપણું ઉભયનું લગ્ન થયા પછી પણ ત્હેં મ્હને મુખી કરવાનો કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે કે? મ્હારા સ્વાર્થલ્લાગનું ત્હેં મ્હને કાંઈ પ્રતિદાન આપ્યું છે કે? જો ત્હેં મન, વચન અને કર્મથી મ્હારાથી સતુષ્ટ રહીને મ્હને સર્વ પ્રકારે મુખી કર્યો હોત તો જૂતકાળના ત્હારા સંધળા ગુન્હાઓ ભૂતી જઈ હું તને અનન્ય પ્રેમથી મ્હાત; પરંતુ ત્હાગી વિરક્તિ જોઈને જ મ્હાનું અંતર અન્ય વ્યક્તિ તરફ આકર્ષાયું છે. મ્હને ઉપદેશ આપતાં પૂર્વે તથા મ્હાગ ચારિત્ર્ય વિષે ટીકા કરતા પૂર્વે ત્હારે ત્હારા પૂર્વ-ચરિત્રનો વિચાર કરી જોવો જોઈએ.”

કાન્તિપ્રમાદના આ વચનો સામળી રમાસુંદરી અત્યંત વ્યથિત થઈ. પોતાના પાપનો સંકેત થતા પાપી માણસ પણ થોડા સમય માટે બચ્ચીત બની જાય છે. રમાસુંદરીએ થોડા સમયમા જ આત્મ-સંવરણ કરીને કહ્યું:—“હું સર્વથા નિર્દોષ હોવા છતાં તમે મ્હારા શિર ઉપર વિના કારણ કલક મૂકો છે. જીને સાતમે આક્રમે મહિને બાળક અવતર્યાના ઘણા ઉદાહરણ મળી આવે તેમ છે. વળી મ્હું તમને કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખી કર્યા હોય એમ મ્હને તો લાગતું નથી. તમે જ આવી રીતે મ્હને દુઃખી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ લાગે છે. એ પાપીયસી મેરીએમનું પ્રથમ દર્શન થયું ત્યારે જ મ્હારા અંતરમા એવી ગદા ઉપજી હતી કે, એ માયાવિની તમને પોતાની મોહજાળમા ફમાવશે. વિવામિની ઓઓના નેત્રોમાં એક પ્રકારની એવી અદ્ભુત શક્તિ રહેલી હોય છે કે, એ શક્તિના પ્રભાવથી તેઓ ગમે એવા પુરુષના ચિત્તને ચલિત કરી નાખે છે હજી પણ હું તમને કહું છું કે, તમે એ કુલટાને ભૂલી જાઓ તથા સત્વર આ સ્થાનનો ત્યાગ કરો નહિ તો તમારી પાપમાલી સાથે મ્હારી પણ પાપ-માલી થશે.”

આ વાક્યોના ઉત્તરમા કાન્તિપ્રમાદ કાંઈ બોલ્યો નહિ. રમાસુંદરીએ વિશેષમા કહ્યું —“આ વિષય પરત્વે હું તમારી સાથે વિશેષ વાદવિવાદ કંવા ઇચ્છતી નથી જ્યાં સુધી તમે આ સ્થાનનો ત્યાગ કરી ખીજ સ્થાને રહેવા જવાની વ્યવસ્થા નહિ કરો ત્યાં સુધી હું તમારી પામે રહી શકીશ નહિ.” આમ કહી રમાસુંદરી તરત જ ત્યાંથી પાછી પોતાના પિતાને ઘેર આવી ગઈ.

પ્રકરણ ૯ મું.

સીતાસુંદરીની આત્મકથા.

અખજોત્રતિ મદિરમા નિવાસ કરતી મોહિનીની આત્મકથા સાબળવામા આવ્યા પછી ખીજી પણ કેટલીક સુંદરીઓની આત્મકથા સાબળવાનું કુતૂહલ મધુના અતરમા ઉપજ્યુ હતું તથા મધુ પોતાના દુઃખને કાષ્ઠક અંશે જૂની શકી હતી. પોતાના કરતા જ્યારે કોઇ વિશેષ દુઃખી માણસનો સહવાસ થાય છે અને તેના દુઃખની વાર્તા પોતાના જાણવામા આવે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાનું દુઃખ વિસારે પડે છે. વળી ધીમે ધીમે મધુ અખજોત્રતિ મદિરમા રહેતી ખીજી સુંદરીઓના સહવાસમા આવી હતી તથા તેમની સાથેનું પ્રથમનું અતકાપણ તેના શાન્ત, શિષ્ટ, સરળ અને નમ્ર વ્યવહારથી દૂર થઈ ગયું હતું સીતા નામની એક પચીસ વર્ષની સુંદરી સાથે આપણી નવલનાયિકા મધુનો મંઝઝ થયો હતો તથા મધુ વારવાર પૂછતી હોવા છતાં સીતા પોતાની આત્મકથા નહિ કહેતી હોવાથી તે સાબળવા માટે મધુનું કુતૂહલ અત્યંત વૃદ્ધિગત થઈ ગયું હતું.

સીતાનું શરીર ધહુવર્ણ હોઈ તેના કપાળપર 'બુદ્ધિશક્તિનું' એક પણ ચિહ્ન જોવામા આવતું નહોતું. તેનો બાધો મજબૂત, અંગ ભરાવદાર અને સર્વ અવયવ સુપ્રુષ્ટ હતા તે હમણા અખજોત્રતિ મદિર જેવા પુરુષમમાગમવિહીન સ્થાનમા નિવાસ કરતી હોવા છતાં ખીજી સ્ત્રીઓની સાથે વાતચિત કરતા તેના નેત્રોની કીકીઓ નાચતી, ચાલતા ચાલતા વાગવાર તેની કમર લચકાતી, નજીવી વાતમાં

તે મ્હોટથી હસતી, કપડાની ટાપટીપ તરફ તેનું ધ્યાન હમ્મેશાં રહેતું. આવી વિષમ સ્થિતિ હોવા છતાં તે શા કારણથી અબજોત્રતિ મંદિરમાં રહેતી હશે તેની કલ્પના મધુ કરી શકતી નહોતી, છતાં જનસ્વભાવ બળવાની, જીજ્ઞાસાથી જ મધુ સીતા તરફ પોતાના અંતરનો તિરસ્કાર ભાવ પ્રદર્શિત કરતી નહિ. ઉલટું તે ખંડારથી સીતા તરફ સખ્ય-ભાવ દર્શાવતી હતી.

સ્થાનના છ વાગ્યા હતા. સૂર્યનાગયણ પશ્ચિમાકાશમાં નમી પડ્યા હતા. શીયાળાનો દિવસ હતો. ધીમે ધીમે મંધ્યાનો અંધકાર વસુંધરાનો ગ્રાસ કરવા જતા વિદ્યુતના દીપકોથી ફર ભાગતો હતો. બગીચાના પુષ્પો પોતાની સુવાસનો એમેર વિસ્તાર કરી રહ્યા હતાં. કવચિત્ મોટર અને ટ્રામનો બીણુ ધ્વનિ મંભળાતો હતો. આવા સમયે મધુ અને સીતા અબજોત્રતિ મંદિરના ઉદ્યાનમાં એક બેન્ચ પર બેઠા બેઠા વાતચિત્ કરતા હતા. મધુએ કહ્યું: “સીતાબહેન ! આટલા દિવસથી આપણે અરસપરસના સહવાસમાં રહીએ છીએ છતાં હજી સૂઝી તમે તમારી આત્મકથા મંભળાવતા નથી એ મ્હને નવ'ધ જોવું લાગે છે. મ્હારે માટે હજી પણ તમારા મનમાં અવિશ્વાસ રહે છે કે ?”

સીતા:—ના-ના, અવિશ્વાસ જેવું તો કાંઈ નથી. બહેન ! આ પ્રાપ્તિ પોતાની ભયંકર પાપકથા તમને પોતાને મુખે કેવી રીતે કહી શકે ? અરેરે ! મ્હારા જીવનકાળના કાર્યો માટે હવે મ્હને ધણો પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

મધુ.—હવે એવો પશ્ચાત્તાપ કરવાથી શું ફળ છે? તમે લોક-માત્ર પણ અંદેશો રાખ્યા સિવાય તમારી આત્મકથા મ્હને કહી મંભ-ળાવશો તો તેથી તમારા મનનો ભાર હલકો થશે. વળી મનુષ્ય માત્રથી જીવ થાય છે. જે મનુષ્યથી જીવ ન થાય તો તેને ઇશ્વરજી

ગણી શકાય. સીતાબહેન ! તમારા માતાપિતા હયાત છે કે ? ”

સીતા:—હા, એ માળાપોની સ્વાર્થાધતાને લીધેજ મહારા નારી-જીવનની પાયમાલી થઈ ગઈ છે. બહેન ! તમારો વિશેષ આગ્રહ હોવાથી હું મહારી આત્મકથા તમને કહી સંભળાવું છું; પણ તે પહેલાં તમારે મહારી એક વાત માનવી પડશે.

મધુ:—શી વાત વારું ?

સીતા:—એજ કે, જે હકીકત હું તમને કહી સંભળાવું તેમાનો એક પણ શબ્દ તમારે બીજા કોઈને કહેવો નહિ તથા મહારી આત્મ-કથા સાંભળી તમારે તમારા અંતઃકરણમા મહારે માટે તિરસ્કારનું પો-ષણ કરવું નહિ.

મધુ:—એ માટે તમે સર્વથા નિશ્ચિત રહો.

સીતા:—ત્યારે તમે મહારી સાથે બાગના પાછળના ભાગમાં આલો, જ્યાં આપણી વાતચિત કોઈના આગમનથી અટકે નહિ.

પછી બન્ને જણી ઉડી બાગના પાછળના ભાગમા એક એકાન્ત સ્થળે જઈને બેઠી તથા ત્યાં ગયા પછી સીતાએ પોતાની આત્મકથા કહેવા માડી. અમે એ આત્મકથા સીતાના શબ્દોમાજ અત્રે ઉતારીએ છીએ.

“ બહેન ! હું વણિક જ્ઞાતિની કન્યા છું. મહારા પિતા અમદા-વાદમા એક વેપારીને ત્યાં નોકરી કરતા હતા. મહારે એક ન્હાની બહેન હોઈ તેનું અમદાવાદમા જ લગ્ન કરવામા આવ્યું છે. મહારી બાલ્યાવ-સ્થામા કોઈ ખાસ અગત્યનો બનાવ બન્યો નહોતો. મહારા માતાપિતાની આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ એવી સારી નહોતી. વળી અમારી જ્ઞાતિમાં કન્યાવિક્રયનો દુષ્ટ ચાલ ચાલુ હોવાથી દેખાવડી કન્યાના માળાપોને પુત્રીના લગ્ન પ્રસંગે સારા પૈસા મળતા હતા અને હજી પણ મને

છે. મહારા પિતા ઘણા લોભી હોવાથી તેમણે મહને તથા મહારી બહે નને વેચી સારા પૈસા મેળવવાનો પોતાના મન સાથે દૃઢ મંકદ્વ્ય કર્યો હતો. હું દશ બાર વર્ષની થઈ ત્યારથી બુદ્ધ બુદ્ધ સ્થળોએથી મહારે માટે માગા આવવા લાગ્યા; પણ મહારા પિતાનો મંકદ્વ્ય પુષ્કળ પૈસા મેળવવાનો હોવાથી તેમણે કોઈનું માગું કબૂલ કર્યું નહિ; કેમ કે દશ બાર હજાર રૂપિયા જેટલી રકમ આપી મહારે હાથ સ્વીકારે એવા સ્થિતિસંપન્ન શ્રીમંતાનો અમારી જ્ઞાતિમા અભાવ હતો. બીજાં પણ બે વર્ષ વીતી ગયા અને હું દર બેસવા લાગી. આટલી ઉંમર સુધી મહને કુમારિકા રાખેલી હોવાથી જ સાધારણ રીતે લોકો ખાનગીમા મહારા માતાપિતાની નિંદા કરવા લાગ્યા હું ઋતુધર્મમા આવેલી તથા શહેરમા જ મહારુ જીવન વીતેલું હોવાથી સસારસુખ ભોગવવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે મહારા અંતરમા ઉપજી હતી. છેવટે માહવીની પોળમા રહેતા ચુનીલાલ નામના એક વૃદ્ધ પુરુષની સાથે મહારા પિતાએ મહારે મંબંધ નક્કી કર્યો અને એ માણસે મહારા પિતાને ઇચ્છિત રકમ આપી. એ પુરુષની ઉંમર એ વખતે લગભગ ૬૫ વર્ષની હોઈ એટલી ઉંમરમા તેને ત્રણ સ્ત્રીઓ થઈ ગઈ હતી તથા એથી વખતે તે મહારે ભવ બાળવા તૈયાર થયો હતો. જો કે એવા વૃદ્ધ પુરુષ સાથે મહારે મંબંધ નહિ કરવા માટે મહારી માતાએ મહારા પિતાને ઘણું મમજાવ્યા હતા, પણ મહારા પિતાથી દશ હજાર રૂપિયાની મયા મૂગી શકાઈ નહોતી તેમણે મહારી માતાને એવું સમજાવ્યું કે, “ ચુનીલાલ શેઠ લાખ રૂપિયાની આસામી છે. ઘેર નોકર ચાકર છે. તેમને બીજી સ્ત્રીથી જે પુત્ર થયો છે તે પણ હમણા જૂરે મહે છે. તેથી સીતાને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડવાનો સંભવ નથી. ન કરે નારાયણ અને કદાચ કોઈ મોઢો પ્રસંગ બનશે તો

‘પણ છોકરીને પોતાના ભરણ પોષણની ચિંતા રહેશે નહિ.’ છેવટે મહારા પિતાએ કોઇનું કામ નહિ સાબળતા મ્હને વૃદ્ધ સુનીલાલ સાથે પરણાવી દીધી. આ લગ્નથી હું જો કે મનમાં, મેં મનમાં ઘણી નારાજ થઈ; પરંતુ મહાગથી લગ્નનો ત્યાગ કરી કોઇને કામ કહી શકાયુ નહિ. મહારા જેવી સૌન્દર્યમયી નવયુવતી પત્નીની પ્રાપ્તિ થવાથી વૃદ્ધ સુનીલાલના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. ધીમે ધીમે હું સાસરે રહેતી થઈ. ઘરમાં ખીજી કોઇ વડિલ માણસ નહિ હોવાથી હું સર્વથા સ્વતંત્ર હતી. વળી મહારો વૃદ્ધ પતિ મહારા સૌન્દર્યના તેજથી એટલો બધો આંબાઈ ગયો હતો કે, હું ખાણી માગતી તો તે દૂધ લાત્રીને હાજર કરતો. ખીજે ને ત્રીજે દિવસે તે મહારે માટે નવીન અલકાર તૈયાર કરાવી લાવતો હતો. ઘરની ગાડી હોવાથી કોઈ કોઈ વખતે હું તેની સાથે ગાડીમાં બેસી, કાકરીઆ, સાખરમંતી, કેમ્પ વગેરે ઠેકાણે ફરવા સુધા જતી હતી મ્હને નવી નવી જરીથી ભરેલી સાડીઓ, અપદ્મ ડેઝેટ રેશનના પોલકા, વિવિધ અલકારો વગેરે સર્વ માગ્યા સિવાય મળતું હતું તથા આડોશ પાડોશની કૃપણ સ્ત્રીઓ મહારો ઠાઠમાદ જોઈ બળી જતી હતી. આવી રીતે બહારનું સર્વ સુખ હોવા છતાં એક વાત મહાગ અંતરાત્માને નિરંતર અત્યંત બ્યથિત કરતી હતી. સ્વાભાવિક રીતે સસારની સઘળી સ્ત્રીઓને પોતાની નવયુવાવસ્થામાં રતિકેલીનું સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે અને તેથી જ યોગ્ય વયમાં સ્ત્રી પુરુષનો ત્રિહ મંબંધ સાધવાની જ આપણા શાસ્ત્રો ભલામણ કરે છે હું ઉમ્મર લાયક થયેલી હોવાથી તથા મહારા વયોવૃદ્ધ પતિદ્વારા મહારી વાસનાની તૃપ્તિ થાય તેમ નહિ હોવાથી મ્હને ધણું માનસિક કષ્ટ અનુભવવું પડતું હતું. એક કવિએ ખરું જ લખ્યું છે કે, વસન્તે હર્ષ પામી કોકિલા ઉદ્યાનમાં ગાતી; ચક્રોરી પૂર્ણ ઇન્દુના હૃદયને જોઈ અલકાતી.

નદી વર્ષાઋતુમા જળ થકી અત્યંત છલકાતી;
કમલિની સુર્યદર્શનથી પ્રકુલિત તે પળે થાતી.
થતા નવયોવના નારી મદનના ભાવ ધારે છે;
મદનના ચિહ્ન પ્રકટી અંગની શોભા વધારે છે,
સરળ કાયા 'કુમારીની નવા ચિહ્નો બતાવે છે;
છતા લજ્જવતી લલના મદન ભાવો છુપાવે છે.
નહિ આરામ દિવસે કે ન રાતે એન આવે છે,
વિરહની વેદના ભુડી પ્રહર આઠે સતાવે છે.
અપજ જે આલુને આખો થતી તે મદતાવાળી;
છતા પણ એસતી યુવતી મદનના રોગને પાળી.

મહારી સ્થિતિ પણ એવી જ હતી; છતા હજી સૂત્રી મહારે અધઃ-
પાત થયો નહોતો. હુએશા રાત્રે નવ વાગ્યે જમી પરવારીને મહારે
પતિ માણેક્યોકમા જતો હતો અને શૌર બજારના ભાવની પૂછપરછ
કરી, ગામગપાટા હાકી રાત્રે બાર વાગ્યે ઘેર પાછો આવતો હતો. એ
વખતે હું તો ઊંઘી જતી હતી. આઠે પંદરે દિવસે મધ્યરાત્રે ઘેર આવી
તે મહેને જગાડતો તથા અડધા કલાક સૂત્રી અર્થશૂન્ય વાત કરી સૂઈ
જતો હતો. પહેલ વહેલા તો મહેને તેની પાસે એમતા પણ ભય લાગતો
હતો. એવી સ્થિતિમા આઠ દશ માસ પસાર થઈ ગયા; છતા હું મહારી
પાળી સુકતી નહોતી દર મહિને જ્યારે હું દર એસતી ત્યારે મહેને રડવું
આવતું હતું એક વખત દૈવયોગે જો હું ગર્ભવતી થઇશ અને મહેને
પુત્ર કિંવા પુત્રીની પ્રાપ્તિ થશે તો વૈધવ્યાવસ્થામા મહારે કોઈના
દાખમા રહેવું પડશે નહિ તથા મહારા ભવિષ્યના હક્કને નુકસાન પહોં-
ચશે નહિ એમ મહેને લાગતું હતું. પુત્રની પ્રાપ્તિ થવા માટે મહે બાધા-
ઓ માનવામા, માદળીઆ કરાવવામા અને પીર ક્ષીરોને પ્રસન્ન કર-

વામા બિલકુલ પાછી ખેંટી કરી નહિ.

અમારી પાડોશમા એક બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની વિધવા મ્હેતી હોઇ તેનું નામ મહેશ્વરી હતું એ મહેશ્વરીને એક ત્રીમેક વર્ષની મધવા કન્યા હોઇ પતિના ગૃહનો ત્યાગ કરી એ અખંડ સૌભાગ્યવતી માનાતી પાસે જ રહેતી હતી એ કન્યાનું નામ યશોમતી હતું યશોમતીને પતિ મુખાઇ ગૃહેરમા સારા હોદ્દા ઉપર હોઇ તેને માસિક આગ્રહો રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો; પરંતુ યશોમતીનો સ્વભાવ ઘણો ક્રોધી, સ્વચ્છ દી અને ઉગ્રમૂલ હોવાથી તેણે પતિનો ત્યાગ કરી પિતૃગૃહમા આશ્રય મેળવ્યો હતો. પતિ પત્નીનો વિચ્છેદ થયા પછી પતિએ સ્વજ્ઞાતિની બીજી એક કુમારિકાનું પાણિગ્રહણ કરી યશોમતીને હમ્મેશાને માટે ત્યાગ કર્યો હતો. એ મા દીકરીની લુચ્ચાઇ, પ્રપંચચરાચલતા અને કુટિલતાથી હું અજાણી હતી તેથી જ તેમની વાગ્જળમા ભોળવાઇ હું તેમની સાથે દેવદર્શને જવા લાગી. તેમની આર્થિક સ્થિતિ જોઇએ એવી સારી નહિ હોવાથી અને વિભવ વિકાસ ભોગવવાની ટેવ પડી ગયેલી હોવાથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે ગમે એવું કુટિલ કાર્ય કરતા તેઓ સંકોચાય તેમ નહોતા.

એક દિવસે મધ્યાહ્નકાળે યશોમતી એકાન્ત જોઇ મ્હારે ઘેર આવી મ્હારી પાસે બેઠી તથા ગભીરતાથી તેણે કહ્યું, 'ત્હારા મનમા શું છે તે તું મ્હને કહે. હું તને મ્હારી સહોદગ બરાબર જ સમજું છું ' આ શબ્દોના ઉત્તરમા મ્હે કહ્યું, 'મ્હારા મનમા શું હોય ? મ્હને શાનું દુઃખ છે ? ' યશોમતી બોલી, 'તું મ્હોટા ઘરની સ્ત્રી છે મ્હારે શા માટે ત્હારી સાથે લાખી પંચાત કરતી જોઇએ ? ' યશોમતીને ક્રોધ બરાબર જાણી મ્હે કહ્યું, 'તારે તમે જ કહેને કે મ્હારા મનમા શું છે ? ' તેણે કહ્યું, 'ત્હારા મનનો વિચાર હું સારી રીતે જાણું છું તથા તે હું તને કહું છું. જો ખરી વાત હોય તો તું હા કહેજે નહિ તો મ્હને દશ જોડા

મારજે. 'હું બોલી. 'ના-ના, તમે એમ ન બોલો. ' તેણે કહ્યું, 'મહારુ' કહેવું બોલું કરે તેમ જ નથી. એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીના મનની ગતિને બંધુ સારી રીતે મમજી શકે છે હું જાણું છું કે, તું એક વિષયની રાત્રિ દિવસ ત્હારા મનમા ચિંતા કર્યા કરે છે. તું કદાચ મહેને એમ ધૂળાશ કે તને ખાવા પીવાનું અને પહેરવા ઝોઢવાનું સુખ છે પછી બીજી શાની ચિંતા હોય ? પણ સરળ હૃદયથી તું કહે જોઈએ કે, ત્હારા મનમા એક વિષયની ગંભીર ચિંતા છે કે નહિ ? 'ઉત્તરમા મહે' હા કહી. તેણે કહ્યું, 'હોકરો થવાની ચિંતા છે ખરું ને ? બોલું બોલીશ નહિ. મહારી પાસે શર્માવાની બિલ્કુલ જરૂર નથી. હું કહું છું તે સલ છે ને ? ' મહે કહ્યું, 'એવી ચિંતા રાખવાથી શું વળે છે. જે વસ્તુ ઇશ્વરના હાથમા છે તેની ચિંતા મનુષ્યે શા માટે કરવી જોઈએ ? ' યશોમતીએ તત્કાળ કહ્યું, 'મંતાનપ્રાપ્તિ ઇશ્વરની કૃપાથી થાય છે એ ખરું છે; પરંતુ ઇશ્વર તને સંતાન લાવી આપી એકદમ ત્હારા ખોળામા મૂકશે કે ? મનુષ્યે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે જ ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવી શકે છે તથા એ વસ્તુને ઇશ્વરદત્ત સમજવામા આવે છે નિર્જીવ વસ્તુ મેળવવા માટે પણ જ્યારે શ્રમ કરવો પડે છે જ્યારે પછી સજીવ વસ્તુ મેળવવા માટે શ્રમ ન કરવો પડે કે ? ' મહે' સરળભાવથી કહ્યું, ' પણ એવો વખત આવવો જોઈએ ને ? ' તેણે કહ્યું 'વખત તો ક્યારેનાય આવ્યો છે. જ્યારથી તું રજઃસ્વળા થઈ ત્યારથી જ તું મંતાન પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય થઈ છે; પરંતુ એ માટે તું કયા કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરે છે ? ' મહે કહ્યું, ' હું મંતાનપ્રાપ્તિની કામનાથી પ્રતોષવાસ કરું છું, બાવાઓ મારું છું તથા યથાશક્તિ દાનધર્મ પણ કરું છું. ' મહારા આ ચબ્દો સાંભળી ખડખડાટ હસી પડી યશોમતીએ કહ્યું, 'જે દાનધર્મ અને બાધાઓથી જ સ્ત્રીજાતિને સંતાનની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પછી પતિની જરૂર

શામાટે પડે તથા સ્ત્રીએ પુરુષની સાથે શામાટે બ્યવહાર ગળવે પડે ? હું ત્હારા હિતાર્થે કદાચ બે ચાર કડવા શબ્દ બેલુ તો તેથી તું માહું લગાડીશ નહિ. બે મહારા વચનો સામળી મ્હારે માટે તને કોવ ઉપજતો હોય તો આ ક્ષણે જ હું ચાલી જવાને તૈયાર છું. મ્હારે વિના કારણ શા માટે પારકી પંચાતમા માથુ મોગ્ધુ બેઠાં ? તને સંતાન મેળવવાની ચિંતા છે એ વાત ખરો છેને ? તને એ વાત ખરી લાગે એટલે થયું. હવે હું જાઉં છું. મ્હારે ત્હારી સાથે વિશેષ કામ લેવા દેવા નથી.’ તેના આ વચનો સામળી મ્હને એમ લાગ્યું કે, યશોમતી નિરુદ્ધ છે. તે શુ કહે છે એ સામળી તો લેવું જ બેઠાં. મ્હેં તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું, ‘બેસો—બેસો, મ્હારા હિતની તમે વાત કરો તેથી માહું લગાડું એવી હું મૂર્ખા નથી. તમે કયા મ્હને ખોટું કહો છો ?’ તેણે કહ્યું, ‘મ્હારે શા માટે ખોટું કહેવું બેઠાં ? મ્હારો સ્વભાવ જ એવો ઉતાવળીઓ છે કે, કોમના હિતની વાત હું એકદમ કહી દઉં છું.’ મ્હેં આશાતુર બની જમ્મને કહ્યું, ‘ત્યારે મ્હને સતાન થાય એવો બે કામ ઉપાય તમે જાણતા હો તો કહો ? હું જીવનપર્યંત તમારો ઉપકાર ભૂલીશ નહિ.’ તરત જ યશોમતીએ મ્હારી છેક નજીક આવી અત્યંત મૃદુસ્વરે કહ્યું : ‘આવા વૃદ્ધ પતિથી સતાનની પ્રાપ્તિ થાય એવી ત્હારી ધારણા છે કે ? બી સારુ હોય છે તો જ તે જમીનમા ઉગે છે. તદ્દન નિર્જીવ બી કદાપિ ઉગે છે કે ? આઠલામા જ તુ સત્રણ સમજી જા’ એ વખતે જ બે મ્હેં એ કુવટાને બેઠા મારીને હાડી કાઢી હોત તો સારુ થાત અને મ્હારુ જીવન દુઃખમય ન બની જાત; પરંતુ હું એ કુલટાની વાગ્જળમા ફસાઈ પડી. તેણે મ્હોટા ન્હાના કુટુંબોની કેટલીક સાચી ખોટી વાતો મ્હને કહી. ‘ફલાણી સ્ત્રીને સતાન નહોતું, અંતે તેણે અમુક કામ કર્યું એટલે સતાનપ્રાપ્તિ

થઈ. ઘણા વખત પૂર્વેની એક વાત એવી છે કે, એક રાજ્ય શત્રુને હાથે માર્યો ગયો. તેને એક પણ બાળક નહિ હોવાથી રાજ્ય જવાનો વખત આવ્યો; પણ રાજ્યના કારભારીઓ દીર્ઘદર્શી હતા. તેમણે રાણી સગર્મા છે એવી અફવા સર્વત્ર ફેલાવી. પછી તેને સગર્મા કરી બાળક ઉત્પન્ન કરી એ બાળકને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. આ બધા કાર્યો અતુગઠ તેમજ શાણપણના હોવાથી તે છુપી રીતે પાર પાડવા જોઈએ. નહિ તો આખરુ જઈ સર્વનો તિરસ્કાર સહન કરવો પડે છે. ' મહે કહ્યું, ' મહે' બંધી વાત સાબળી મહારામા તમે કહો છો એટલી ચતુરાઈ અને શાણપણ નહિ હોવાથી મહારાથી એવું કાર્ય બની શકે તેમ નથી. મહારી યુવાવસ્થાને લીધે મહારા વૃદ્ધ પતિ મહારી હિલચાલનુ સાશંક દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરે છે. હું ખંડાર જાઉં છું ત્યારે પણ મહારી માથે અમારા નોકર ગુલાબને તેઓ મોકલે છે. લોકોમા આખરુ જાય અને ફટ ફટ થાય એ મહારાથી તો ન વેડી શકાય. ના-ના, ઇશ્વર મહેને એવી ખુદ્દિ ન આપે એમ જ હું ઇચ્છું છું. જો ઇશ્વરને સંતાન આપવું હશે તો આમ જ આપશે. તમે હવે તમારે ઘેર જવું હોય તો બેલા-શક જાઓ. ' યશોમતીએ સહજ રોપ દર્શાવતાં કહ્યું, ' ત્હાગ આગ્રહથી જ હું અત્યાર સુધી બેઠી છું નહિ તો મહેને ક્યા બેસી રહેવાનો અવકાશ છે ? હમણા શેરબખરના કેલીકોના બે શેર લીધા છે, બાત્ર નમી ગયા છે તથા એ શેર માથે ચઢાવવાના હોવાથી રૂપિયા મેળવવાની હું ઘણી ચિંતામા છું. આમ છતા ત્હારા બહાને માટે હું અત્રે રોકાઈ તને યોગ્ય ઉપાય બતાવી ચુકી છું હજી પણ હું કહું છું કે તું બૂલે છે. ઘાર કે કદાચ કાલે ઉઠીને ત્હારો ઘરડો ગોવિંદ લાકડા ભેગો થશે અને સઘળી મિલકતપર તેનો દીકરો દાવો કરી

તને લૂગડા લત્તાના ખરચ માટે પણ કચેરીતું દર્શન કરાવશે ત્યારે હમણાની ત્હારી ભૂખ માટે તને કેટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થશે ? વળી ખીજ સારું નથી હોતું તો ઝાડ થતું જ નથી. તું આખરુ જવાનો કામ રાખે છે પણ મંપૂર્ણ બુદ્ધિ વાપરી છલ કપટ ને કૌશલનો ઉપયોગ કરવાથી કોઈનો ગોળ કોઈમા બેસી ખવાશે અને આખી દુનિયા જખ્ખ મારશે. સ્ત્રીજાતિના ચરિત્રને દેવતાઓ સુદ્ધા સમજી શકતા નથી. વળી ત્હારી મરજી હશે તો ત્હારી ઈચ્છા સફળ કરવામા હું તને મહારાથી બનતી મદદ કરીશ. ત્હારે હું કહું તેમ કરવું એટલે કામ પાર. બલમલા વડીલ ઍરિમ્પ્ટોની બુદ્ધિ પણ આ ચાલાક યશોમતી આગળ પાણી બરે છે પાણી.' ત્હારે સત્વર પુત્રત્વ દર્શન કરવું હોય તો મ્હને હા કહે નહિ તો ના કહે, એટલે હું મ્હારે ચાલી જાઉં.' તેના વચનો સાબળી હું ક્રિકર્ત્તવ્યવિમૂઢ બની ગઈ. છેવટે મ્હારા દુર્ભાગ્યે મ્હે તેને હકારમા ઉત્તર આપ્યો. તેણે ખીજે દિવસે બપોરે મ્હને પોતાને ઘેર આવવાની સૂચના કરી. પછી તે ચાલી ગઈ. તેના વિદાય થયા પછી હું પાછી વિચારવા લાગી કે, મ્હારા પતિમા સંતાનોત્પત્તિ કરવાતું સામર્થ્ય નહિ હોય કે ? જો મંતાન થાય તો તેથી તેમને પણ આનંદ થાય તેમ છે; પરંતુ એવી વિષમ ઘટના કેવી રીતે ઘટે ? મ્હારી માતા આ લગ્ન સંમંધમા નારાજ હતી તેતું કારણ આ જ હશે. વૃદ્ધ પુરુષને કન્યા આપતા કેટલા બધા માખા પોને રડવું પડતું હશે ? આ વૃદ્ધની હું સ્ત્રી તરીકે નહિ પરંતુ પુત્રી તરીકે જ શોભુ તેમ છુ' તરૂણ યુવક યુવતીઓ જ માસારિક સુખનો સંપૂર્ણ ઉપબોગ ભોગવી શકે છે મ્હને તેનો અનુભવ નથી. વૃદ્ધ પુરુષને વગર વિચારે કન્યાદાન દઇ માખાંપ પાછળથી કેમ રડતા હશે ? એવા માખાખતે શત્રુ સમજવા બેઠાં. વૃદ્ધ પુરુષ જેવું પાકું પાન

ક્યારે ખરી પડશે એનો કાંઈ નિયમ હોતો નથી. એવા પુરુષોનાં હાડકાં તો પ્રથમથી જ સ્મશાનમાં પહોંચી જાય છે. પ્રેતની સાથે લગ્ન કર્યા જેવી જ મહારા જેવી બાળિકાઓની સ્થિતિ હોય છે. યોડા કાળ પછી વૃદ્ધ પતિ પગેડે જાય એટલે બાળવધૂએ જીવનપર્યંત વૈધવ્યનું દારણ દુઃખ ભોગવવાનું. આ કાર્યને કાણ સારું કહી શકે તેમ છે ? કેટલી કોમળ બાળિકાઓ આ હિંદુસ્તાનમાં રહતી બેઠી હશે ? આનું કારણ સ્વાર્થ અને રૂઢી જ છે. આવી રૂઢીનો ધર્મશાસ્ત્રોએ વિમ્બેદ કેમ ન કર્યો ? ગમે એવા વૃદ્ધ ગમે એટલી ઉમ્મરે લગ્ન કરવું તથા તરૂણ બાળિકાએ તેને ભાગ્ય સમજી એકનિષ્ઠ બેસી રહેવું એ ક્યાનો ન્યાય ? વૃદ્ધનું મૃત્યુ થયા પછી વૈધવ્ય ભોગવવું એ એક પ્રકારનો રાક્ષસી જીવન નહિ તો બીજું શું છે ? ‘અષ્ટવર્ષા મવેત કન્યા’ એ મત્રની મર્યાદા છૂટી જઈ બાર વર્ષની-ચૌદ વર્ષની કન્યાઓ કેમ થવા લાગી ? કન્યાનું જ્યાં કથ્યાણ થઈ શકે તેમ હોય તે નહિ બેતા માબાપો કેવળ સ્વાર્થ શામાટે જીએ છે ? એવી સ્થિતિમાં કન્યાથી વિરુદ્ધાચરણ થાય તો માબાપે શા માટે રહવું બેઠ્યે ? ‘આણું મહારા કપાળમાં કલક લગાડ્યું ?’ એમ શા માટે દહેવું બેઠ્યે ? યોગ્ય બેડાનો મંબંધ કરવામાં આવ્યા છતાં કન્યા કિંવા વધૂથી આડું પગલું ભગય તો બહે સંવજો દોષ તેના ઉપર મૂકવામાં આવે, તેનું મ્હો ન બેવામાં આવે તથા તેને ગમે એની કઠોર શિક્ષા કરવામાં આવે; પરંતુ જેની સ્થિતિ મહારા જેવી હોય તેનો શો દોષ ? ધણી તો હવે કથસ્તાનમાં જવાની તૈયારી કરે છે. આવી સ્થિતિમાં મ્હને જો સંતતિ નહિ થાય તો સંવજી સંપત્તિ બીજાના હાથમાં જશે અને મહારા દુઃખનો પાર રહેશે નહિ. મહારા ધણીના જેવા વૃદ્ધો મરે છે અને તેઓ પોતાની પાછળ મ્હાગ જેવી છોકરીઓને પણ મારતા જાય છે સારી જમીનમાં સારું

ખીજ ન હોય તો પછી છોડ કેવી રીતે ઉગે એવું યશોમતીનું જે કહેવું છે તે સર્વથા સત્ય લાગે છે. એ ઉપરાંત તરુણ તરુણીની બેડી અસ્પર્શના સહવાસથી કેવું સ્વર્ગીય સુખ ભોગવી શકે છે ? આ તો હું બાગમા જવાનો આગ્રહ કરું છું ત્યારે તેઓ દેવદર્શને જવાનો ઉપદેશ આપે છે. તરુણ પતિ પત્ની એક ખીજની સાથે ફરવા ભય છે તો લોકોને તેમના સુખની ઇર્ષ્યા આવે છે અને મહારા જેવી સ્ત્રી આવા વૃદ્ધ પતિ સાથે ફરવા નીકળે છે તો પાછળ લોકો હસે છે અને ‘લગડી ઘોડી લાલ લગામ-મીયા જમક ઝાંર ખીખી જવાન’ જેવા વચ્ચન ઉચ્ચારી અમારો ભય કર ઉપહાસ કરે છે. વળી ગરીબ ઘરની સ્ત્રી સહેલાઈથી ખહાર હરવા ફરવા જઈ શકે છે; પણ મહારા જેવીને ખહાર જવું હોય તો પાછળ આકર કિંવા નોકરનો પહેરો હોવાનો જ. મહારા જેવી સ્ત્રીનો જન્મ જ વૃથા છે. અમે જો કોઈ સૌંદર્યસંપન્ન તરુણ પુરુષ તરફ સહજ જોઈએ છીએ તો પણ લોકગમે એવી અફવા ઉડાવે છે.

ખીજ દિવસે યથાસમયે હું યશોમતીને ઘેર ગયું. તેને ઘેર મહા પીધા પછી દેવદર્શન કરવા જતા હોઈએ એવા ભાવથી હું અને યશોમતી બહાર નીકળી પડ્યા. પોળની ખહાર નીકળ્યા પછી મહેં યશોમતીને પૂછ્યું, ‘આપણે ક્યા જઈશું ?’ તેણે ઉત્તર આપ્યો, ‘વ્યક્ટેશ્વરાચાર્ય મહારાજના મંદિરે અહીંથી એ મંદિર જો કે દૂર છે પણ આપણે થોડે દૂર ગયા પછી ગાડી કરીને જઈશું તો સધ્યા-કાળ સૂક્ષ્મા અવસ્થા ઘેર પાછા આવી શકીશું. તું ભાડા જેટલા પૈસા લઈ આવી છે ને ?’ મહેં કહ્યું, ‘હા—હા, મહારી પાસે જોઈએ એટલા પૈસા છે. પૈસા કે કપડા ધરેણાંનું મહેં બિલકુલ દુઃખ નથી. એ બુદ્ધો હું જે માગું છું તે લાવી આપી મહેં મનુષ્ય રાખવાનો

પ્રયત્ન કરે છે.' યશોમતીએ કહ્યું, ' તું પણ હમ્મેશા એ બુદ્ધાનું મન મનાવી ત્હારી ખાનગી પેટી ભર્યા કર અત્યારે એકઠું કર્યું હશે તો ભવિષ્યમા કામ આવશે. આજ કાલ એવા અવનવા રોગ ઉત્પન્ન થયા છે કે, માણસનું કંઈ પણ મૃત્યુ થશે એ અચોક્કસ છે. ભલભલા જીવાન માણસો જોતજોતામા મરી જાય છે તો પછી પાકેલા પાનનું શું પૂજી ? એવું કાંઈ બને અને ત્હારો ધણી મૃત્યુપત્ર કર્યા સિવાય મરી જાય તો ત્હારી કેવી દશા થાય ? માટે સાવધાનતાનો વિનાશ નથી એ સૂત્ર સ્મરણમા રાખી ત્હારે બની શકે એટલું એકઠું કર્યા કરવું અને ડોસો ખુશીમા હોય ત્યારે Will (મૃત્યુપત્ર) કરવાનું પણ કહેવું' આવી વાત કરતા કરતા અમે આસ્ટોડીએ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી એક ગાડી ભાડે કરી યથા સમયે અમે વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યના મંદિરે જઈ પહોંચ્યા. ગાડીવાળાને ખંદાર રોકાવાનું કહી અમે મંદિરમા પ્રવેશ કર્યો તથા દર્શન વગેરે કર્યા પછી યશોમતીએ મ્હને કહ્યું, ' ચાલ, તું વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યના દર્શન કરવા આવે છે કે ? ' ધીમે ધીમે મ્હારું સાહસ વધતું જતું હોવાથી મ્હને કહ્યું, ' બલે ચાલો. ' તે મ્હને સાથે લેઈ મેકા ઉપર એક દિવાનખાનામા ગઈ. યશોમતીને ત્યાંના ધણાખરાં માણસો ઝોળખતા હોય એમ મ્હને લાગ્યું. વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યના બેઠકખાનાના બાગણા અંદરથી બંધ હતા, યશોમતીએ બાગણા ઉપર થાપ મારી એટલે અંદરથી કોઈએ પૂછ્યું ' કોણ છે ? ' ઉત્તરમા યશોમતીએ પોતાનું નામ કહ્યું એટલે તત્કાળ બારણા ઉઘડ્યા. અંદર જતા મ્હે જે દેખાવ એવો તેથી હું આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યનું શરીર હૃદયુષ્ઠ હોઈ ઇશ્વરે તેને સૌદર્ય સમર્પણ કરવામા કૃપણતા દર્શાવી હતી. હમણાં તે એક સુંદર ગાદી તકીઆવાળા હિંચોળા ઉપર બેઠો

હોય તેના હાથમા એક પુસ્તક હતું. અમને જોય તેણે કહ્યું:—“આવો —એસો. ”

હું અને યશોમતી એક બાબૂએ બિલાવેલી શેતરંજી ઉપર બેઠા. યશોમતીએ મંદોપમા બેઠેલા વ્યક્તિના ચર્ચાને મહારો પરિચય કરાવ્યો. થોડા વખત પછી અમને એ સ્થળે રાખી બેઠેલા વ્યક્તિના ચર્ચાને બહાર ગયો. એકાન્ત થયા પછી યશોમતીએ મહારો કહ્યું, ‘સીતા’ આ સ્થળે તું ત્હારી હરેક ઇચ્છા નિર્વિઘ્ને પગિપૂર્ણ કરી શકીશ તું અત્રે આવતી રહીશ તો એ ચાર માસમા જ ત્હારી ઇચ્છાની સફળતાનું પૂર્ણ ચિહ્ન જોઈ શકીશ. અત્રે ઘણા નવયુવકો આવે છે અને તેઓ ત્હારા જેની લાવણ્યમયી, સૌન્દર્યમયી નવયુવતી સાથે છુપી રીતે આનંદ ભોગવે છે. તું પણ કોઈ એવા કુલવિહારીને શોધી કાઢી ત્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરજે; પરંતુ તે સાથે એટલું યાદ રાખજે કે, દેવમંદિરમા બનતા કોઈ પણ બનાવની હકીકત તું બીજા કોઈને કહીશ નહિ. કોંઈમાનો ગાળ ચોરી છુપીથી ખાવામા જ કહ્યાણ છે, હવે કહે જોઈએ કે, મહારો તું શું ઇત્યાદિ આપીશ ? વિચાર કરી જો કે, ત્હારે માટે મહેં કેટલું બધું જોખમ ખેડ્યું છે ? ત્હારી પાસેથી જોઈએ તો જોઈએ રૂપિયા મળવાની મહારો આશા છે. ત્હારી પાસે એટલી રોકડ રકમ ન હોય તો તું મહારો સાત આઠ તોલા સોનાની એક રકમ આપજો. એ રકમથી ત્હારી યાદ હમમેશા કાયમ રહેશે ત્હારી સ્થિતિ જોવા જતા આ રકમ નજીવી છે.’ એ કુલટાની માયા-જાળમા ફસાઈ મહે તેને પ્રસન્ન કરવાનું અભિવચન આપ્યું. જો મહારો બાવી સ્થિતિનો સહજ પણ વિચાર કરવાનું એ પ્રમંજે મહારામા સામર્થ્ય હોત તો હું એટલેથી પણ અવશ્ય આત્મ-રક્ષણ કરી શકત; પરંતુ મહારી વિચારશક્તિ મોહ અને માયાના

પ્રાજ્ઞત્યથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી વૃક્ષમાનકાળના સુખની વાતમાના પ્રચડ અગ્નિમાં દુઃખવિધના જ્ઞાનની આદ્યતિ આપી ચુકી હતી.

અંકુશરત્નચર્ચિતે જ્ઞાન ગયાતે પાએકે કલાકે થયો દુઃખે એવામાં એક ત્રીનક વર્ષની હૃમ્મરના નરુણે એ બેઠકખાનામાં પ્રવેશ થયો. તેણે નાચંચરનું બારીકે પોતનું ધોનીકું, મૂલ્યવાન કાન્મિરી કપડાનો દાર-કોટ, બેગલોર કેપ વગેરે પહેર્યું હતું. ચેમ્ફકોટ કપડાં એનાતો છેડાં બૂલી રહ્યો હતો. તેનાં કપડાંમાંથી અત્તરની તીવ્ર સુવાસ આતવી હતી. જમણા હાથની આગળીઓમાં બે રત્નજરિન વીંટીઓ હતી તે ઘરીરે કૃષ્ણ પાશુ દર્શન નહોતો. તેનું સુખ પાશુ મુંદર હતું તેના નેત્રો થયું અચળ હતા તેણે બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કરી એક આગમ બુચ્ચીમાં બેસી યગોમતી તન્ક બેઠક દૃષ્ટિથી જોઈ હતું, ‘કેમ યગોમતી ! આને કાઈ થયું દિવસે જુલાં પડ્યા જણાઓ છે !’ યગોમતીએ હાસ્ય કરી હતું. ‘ત્યાં દેવનાના દ્યોત દુર્લભ હોય ત્યાં બહુ કેવી રીતે નજરે પડે !’ જમાનાની ખાધેલી યગોમતીના સુખમાંથી આવે શબ્દો સાબળી દું તો ધર્મથી અરંધી જ થઈ ગઈ તે તરુણે યગોમતીના શબ્દોનો કાઈ પણ ઉત્તર નહિ આપતા એક વખત મ્હાગ તરુ તીવ્ર દૃષ્ટિથી જોઈ તેને પૂછ્યું, ‘આ કોણ છે ?’ યગોમતીએ મૃદુ હાસ્ય-સહ ઉત્તર આપ્યો, ‘કુજગલીમાં ભગઈ બધેલા કૃષ્ણને મોઢવા નીકળેલી મધા !’ ખજી તો મ્હારી ધર્મનો પાર જ રહ્યો નહિ એક દેવમંદિરમાં નિર્ભયતાથી આવે વિશ્વામવ્યાપાર ચાલતો દુઃખે એવે ત્રિચર મુદ્રા પહેલા મ્હાગ મનમાં કૃપાઓ નહોતો દું સદગ આડી યરીને બેઠી ખજી યગોમતી મ્હને એકલીને ત્યાં બેસાડી જળપાનના નિમિત્તે જ્ઞાર ચાલી ગઈ. ખ્દેન ! હવે દું મ્હારી આ પાપકથાને ત્રિગોપ વિન્નાઓ કહેવાને ઇચ્છતી નથી. છેવટે એ દિવસથી જ મ્હારા

અધ.પાતનો આગલ થયો. એ યુવકની માથે મહાગે ગુપ્ત રીતે સ-
ખંધ થયો મનુષ્યે જ્યાં મૂંઘી પાપકર્મ કર્યું નથી હોતું ત્યાં મૂંઘી જ
તેને પાપનો ભય રહે છે, પરંતુ એક વખત પાપના માર્ગમા પ્રવેશ
કર્યા પછી ભાગ્યે જ કોઈ પાપુ ઝડી શકે છે પાપના માર્ગમાથી
પાછા ફરવા માટેજે વિદ્યાશુદ્ધિ અને ચિત્તસયમની જરૂર છે તેનાથી
હું સર્વથા ગ્રન્થ હતી. વળી મહુને ખરાબ મોજાતની અમર લાગી
હતી અમારી આખી પોળમા યશોમતી કળિયુગની સતી હોવાનો દંભ
કળી હતી અને તેથી જ હું તેની માયાજાળમા રસાઈ હતી પહે-
લે જ દિવસે ઘેર આવ્યા પછી તેણે લગભગ અડીસો રૂપિયા મૂંઘીની
એક મુવર્ણની મોજાનમાળા મહારી પાસેથી તેની મહેનતના પુરષ્કાર
તરીકે લઈ લીધી. એ વાત મહે ડોસાથી છુપાવી રાખી. પછી ખીજ
એ આગ દિવસ મૂંઘી યશોમતી મહારી સાથે વ્યકટેશ્વરાચાર્યના મંદિરે
આવી અને મહારી લજ્જાનો ભગ થયો એટલે પછી તો હું એકલી
પણુ ત્યાં જવા આવવા લાગી. વ્યકટેશ્વરાચાર્યના વિલામમંદિરમા
એક નહિ પણ અનેક યુવકો અને તરૂણો પોતાની કામવાસના પગિ-
તૂસ કરવા આવતા હતા તથા ધીમે ધીમે હું એમ પણ જાણી શકી
કે, એ વ્યવમાયદાગ વ્યકટેશ્વરાચાર્યને વિપુલ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થતી
હતી વળી મહારા જેવી જે નવયુવતીઓ અને તરૂણીઓનો એ ભ-
યંકર પાપસ્થળે આવડ જવડ હતો એ સઘળી અંગનાઓ વ્યકટેશ્વરા-
ચાર્યની આજ્ઞાનુસાર વર્તી તેને પ્રસન્ન રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી

જે યુવક માથે પ્રથમ દિવસે મહારો પરિચય થયો હતો એ
યુવકને તેના પિતા તરફથી ઘણી સારી રકમ વારસામા મળી હતી,
પરંતુ વ્યસન, વ્યભિચાર, જીગાર વગેરે નીચ આચારમા તેના પૈસાનો
ધુમાડો થતો હતો. વળી વિલાસી પુરુષો ગ્રેમને સમજતા હોતા નથી.

તેમનો સ્વભાવ મધુભોગી બ્રમ્હના જેવો હોય છે. પ્રભુચિનીમા જ્યાં સુધી નેત્રોને આજી નાખે એવું મૌન્ય અને નવયૌવન હોય છે ત્યાં સુધી જ એવા પુરુષો તેને માટે દીવાના થઈ રહે છે; પરંતુ મૌન્ય તથા યૌવનનો વિલય થતાજ તેઓ નવીન પ્રભુચિનીની શોધમાં રમડે છે.

હું સારાસારનો વિચાર ફર ફરી માયાજાળમાં જમાઈ પડી હતી; એવામાં એકાએક મ્હારા શિરપર એક બચકર સકટ આવી પડ્યું. અર્થાત્ માત્ર બે દિવસ સુધી તાવની ખીમારી ભોગવી મ્હારો વૃદ્ધ પતિ પરલોકવાસી થયો એ પ્રસંગે એમને એવો પ્રયત્ન જ્વર આવ્યો હતો કે, અતઃકાળ સુધી તેમની શુદ્ધિ ગૃમ થઈ ગયેલી હતી તથા તેમનાથી એક પાલુ ગજ્જ કુચ્ચારી શકતો નહોતો આવી બચકર સ્થિતિને લીધે તેઓ મૃત્યુપત્ર (Will) ફરી શક્યા નહિ. નવયુવાવસ્થામાં જ આવી રીતે મ્હારા શિર ઉપર બચકર સકટ આવી પડ્યું મ્હારી સંસ્કયના પુત્રે ધગ્યાગનો કળતે લઈ મ્હને પોતાની આધીનતામાં રહેવા સૂચ્યું તથા ખીજે કાંઈ ઉપાય નહિ હોવાથી મ્હારે તેની ઇચ્છાને આધીન થવું પડ્યું. આ વખતે મ્હારી પામે કેવળ છ માત હજરના ઘરેણા હતા.

વૈધવ્ય સ્થિતિને લીધે હવે મ્હારાથી ઘરની ખ્હાર નીકળી શકતું નહોતું હું ધગ્ના એક ખુણામાં એસી રહી મ્હારી સ્થિતિ માટે વિલાપ કરતી હતી. કેટલીક વખત યગોમતી અને તેની માતા એકાન્ત જોઈ મ્હારી પામે આવતી અને મ્હારું માત્વન કરતા કહેતી કે, ' જો ત્હે અમારું કહેવું સાંભળી પ્રથમથી જ ડોસા પામે વીલ કરાવી લીધું હોત તો ત્હારે આજના જેવી શુલામીમાં ન રહેવું પડત. હવે તો મુખે દુઃખે ત્હારે થોડો વખત આવી સ્થિતિમાં કાઢવો પડશે. શોક મેલ્યા પછી તું ખીજ મક્કાનમાં રહીને ત્હારી સંસ્કયના

પુત્ર વિરુદ્ધ કચેરીમા લઢોશ તો તથી તને થોડો ધણો લાભ થયા સિવાય રહેશે નહિ વળી હમણા ત્હારી પાસે જે માલમતા હોય તે તું છુપાવી રાખજે, નહિ તો કેરટે જવાનું ખરચ મેળવવાની પણ તને સુશકેલી વેઠવી પડશે જે તને અમારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તથા અમને તું ત્હારા હિતચિંતક સમજતી હોય તો બેલાશક તું ત્હારુ જોખમ અમારી પાસે રાખજે અમારે એમાની એક પાછ પણ ગિવ નિર્માલ્ય છે, એમ છતા અમારા ઉપર તને સહજ પણ અવિશ્વાસ જેવું હોય તો ત્હારી પામેનું જોખમ તું ત્હારા માબાપને સોપજે વળી આ પ્રસંગે ત્હારા કલ્યાણાર્થે કહેવાની જરૂર પડે છે કે, આ ભયકર કળિયુગમા માબાપ પણ કેવળ પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ નજર ગમે છે જે તેમ ન હોત તો આજે ત્હારે આવા દુખના દિવસો જોવા પડતે કે ?' પ્રપચપરાયણા યશોમતી અને તેની જમાનાની ખાધેલી ડોસીના આવા વચન સાભળી માબાપ પ્રત્યે મ્હારા અતરમા જે તિરસ્કાર હતો તે ધણો વધી ગયો તથા મ્હે એમની વાગ્ગમળમા ૧૨સાઈ મ્હારી પામેનું સઘળું જરજોખમ તેમને જ અનામત સોપવાનો વિચાર કર્યો મ્હારા મનનો વિચાર મ્હે તેમને જણાવ્યો અને કહ્યું, 'યશોમતી બહેન' આઠ દિવસ પછી મ્હારા સિવાય ધરના સઘળા માણસો પાલિતાણાની જત્રાએ જનાર છે તેમના ગયા પછી એક દિવસે તમે મ્હારી પાસે આવજો એટલે એક નોંધ કરી મ્હારી પાસેનું સઘળું જોખમ હું તમને સોપીશ હું જાણુ છું કે, તમે જ મ્હારા યથાર્થ હિતૈષી છો.' મ્હારા આ વાક્યો સાભળી સહજ પણ ચચળતા દર્શાવ્યા સિવાય ગભીર ભાવથી યશોમતીએ કહ્યું, 'પણ આમ કરવા માટે અમારો તને બિલકુલ આગ્રહ નથી પૈસો વસ્તુ એવી છે કે તે સજા ભાઈભાઈ વચ્ચે તકરાર કરાવે છે જર,

જોડે અને જમીનના કારણે જ વિશ્વસંસારમા અનેક ઝગડાઓ ઉભા થાય છે વળી અમારી પાસે તું તારું જોખમ રાખી એ વાત બીજા કોઈને કહે તો વગર દેવેદેવે અમારે ખીન્દાઓની મથિ વૈર જાઘવું પડે અને અમારા જેવી હિચ્ચકુળાની અખળાઓને દોરડા દગ્ગારતું દર્શન કરવું પડે આમ દોડવાથી જો મથળી વાત તું તારા પેટમાં રાખી શકે તેમ દોડ્ય તો જ અમારાથી આ કામ થઈ શકે તેમ છે હજી કાંઈ ઉતાવળ નથી આકે દિવસમા તું અરાબર વિચાર કરી જોતે અને પછી તને થોડાં લાગે તેમ કરતે. આમ કરી તેઓ વિદાય થઈ ગઈ.

આકે દિવસ પછી ઘરનાં માણસો પાલીતાણાની યાત્રાએ ગયા અને તું તથા ઘરતું કામકાજ કરનાર નોકર થેર રહ્યા. એ નોકરને તું મામિકે પગાર હપ્તગત મહિને દિવસે ચાર પાચ રૂપિયા ખાનગી વાપરવા આપતી દોડવાથી તે મુકત ગમે એવું કામધર્મધર્મનો બન ગાળ્યા ત્રિવાળ બનવનો હતો તેથી મેં મુકારી પાસે જો કાઈ જરૂર જોખમ હતું તેની એક નોંધ એની પાસે કરાવી અને એ નોંધ દયા પછી તેને શેઠલીને યજમાનીને મુકારી પાસે બોલાવી સમજાવું જરૂર જોખમ મેં તેને સ્વાધીન કર્યું એ વખતે મેં કેવળ હજારેક રૂપિયાનો અવજન કોઈને કાઈ સમય આવે તહિં એટલા માટે મુકારી પાસે ગળ્યો.

આ વખતે મુકા જવાનો બેલ વાગવાથી સીનાની આત્મકથા આટલેથી જ અટકી. તેની અવશિષ્ટ મહેલ્લી આત્મકથા યથા સમયે વાચકોના બાહુવામા આવશે હાલ તરત તો આપણે હવે કાઉન્ટ ક્રેડિટના પંડામા પ્રસાદથી મિલિયા તરફ જગીએ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પદાયન.

અમારા વાચકબધુઓ પેલી દુષ્ટાચારિણી મેડેમ રોઝિનીને ભૂલી તો નહિ જ ગયા હોય. લડનના અનેક અમીર ઉમરાવો, કાઉન્ટો વગેરે તેને ત્યાં જઈ થયેષ્ટ વિલાસ સુખ ભોગવતા હતા કેટલાક તો પોતાની ઉપપત્નીને સાથે લઈ મેડેમ રોઝિનીને ત્યાં જતા અને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરીદી ધનિષ્ઠ આનંદ ભોગવતા હતા.

કાઉન્ટ ફ્રેડરિક સાથે પણ મેડેમ રોઝિનીનો ગાઠ પગિયય હતો તથા વિખ્યાત અભિનેતા મિં સ્મિથની ભગિનીને કાઉન્ટ ફ્રેડરિકના પંડામા ફસાવવાની જાળ મેડેમ રોઝિનીએ જ બિછાવી હતી એ વાચકબધુઓ જાણે છે.

શિલિપાને બેહોશ બનાવી એ બંદમાગોની મદદથી ભાડાની ગાડીમા નાખી કાઉન્ટ ફ્રેડરિક તેને મેડેમ રોઝિનીને ત્યાં લઈ આવ્યો હતો તથા એ સ્થળેજ કાઉન્ટ તેને કેદ કરી રાખી હતી. જો કે તેને સારો મુસ્વાદિષ્ટ ખોરાક આપવામા આવતો હતો; છતાં અતરની ચિતાથી દિવસે દિવસે તેનું મનોરમ મૌનદર્ય સહજ મલિન થતું હતું અને શરીર પણ દુર્બળ થતું હતું.

જો ઓરડીમા શિલિપાને કેદ કરી રાખવામા આવી હતી એ ઓરડી મકાનને ભોયતળીએ એક તરફના ખુણામા આવેલી હોવાથી ત્યાં પ્રકાશનો મર્વથા અભાવ હોવા છતાં એક વિન્ડોની બત્તી એ અભાવને દૂર કરતી હતી એ ઓરડી આશરે પદરેક હાથ લાંબી અને દશ હાથ પહોળી હતી એમા એક નહાનો પલંગ એક ખુણામા હતો બીજી તરફ પાણીથી ભરેલું એક પાત્ર હતું સુવિખ્યાત નવલકથાકાર રેનોલ્ડે

હવે એલાશક કહે આપણી વાતચિત મતલબ સમોક્ષ થવાની જરૂર છે; કેમ કે કાઉન્ટ કેડરિક આજે બાર વાગ્યે અત્રે આવનાર છે અને છળ કળથી નહિ બને તો છેવટે બળથી પણ તેઓ આજે દિલિપાને પોતાની ઇચ્છાને આધીન કરનાર છે ”

કાઉન્ટ કેડરિકનું નામ સાબળવામા આવતા મિસ વૉર્નનું મુખ-મહાળ વિશેષ મલિન તેમજ વિપરણ થયું. તેણે કહ્યું -“ આજે મહારે આપને કેટલાક અગ્રિય વચનો નિરૂપાયે કહેવા પડે તેમ હોવાથી તે માટે હું પ્રથમથી ક્ષમા માગી લઉં છું; પરંતુ વિચાર કરી જુઓ કે, હમણા હું કેવી સ્થિતિમા છું ! મહારી સ્થિતિ. તેમાંગ ચપળ, ચક્ષુથી અજાણી નહિ હોવા છતાં તમે તે તરફ દર્શન કરે છો એથી મને વણા ખેદ થાય છે. ”

“ ત્યારે ખેદ કરવાની જરૂર નથી હજી એ માસ મૂંઝી એ વાત કોઇના જાણવામા આવે તેમ નથી ત્યાર પછી શી વ્યવસ્થા કરવી તેનો મહેનું નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે ” મૅડેમ ગેઝિનીએ કહ્યું.

“ પરંતુ તમારો વિચાર શો છે એ જાણવાની મહારી ઇચ્છા છે. ” મિસ વૉર્ન સહજ અધીરતાસૂચક સ્વરે પ્રત્યુ.

“ જો સાબળ, અત્રે એક ધાત્રીનું ખાનગી મકાન છે. તે ટેમ્સ નદીના તટ ઉપર જ આવેલું હોય ત્યાં ગૃહસ્થ મનુષ્યોનો વિશેષ અવર જવર નથી જો જો કુમારિકાઓ લગ્ન થતા પહેલાં મગર્બા થાય છે તેઓ એ ધાત્રીના મકાનનો આશ્રય લઈ નિર્વિદને કલક-સુકત વાચ છે ” મૅડેમ ગેઝિનીએ મિસ વૉર્નના ભાગ્યની ભયકરતાની મૂચના કરી

“ ત્યારે મહાગ મતાનને માટે શી વ્યવસ્થા કરવામા આવશે ? ” મિસ વૉર્ન પ્રત્યુ

સાથે વાતચિત કરતી ત્રણે જણીઓ બેઠી હતી. ટેબલ ઉપર શેમ્પે-
નની એક બોટલ, બોડાની ચાર બોટલ અને ચાર રકાબીઓમાં બરફ
વગેરે પેય સામગ્રી હતી. દરેકની સહામે અડધા ભરેલા ગ્લાસ પડ્યા
હતા. મર્વનો પોપાક મનોહર હોવા છતાં સભ્યતા અને લજ્જાવ-
ર્જિત હતો. ત્રણે સુદરીઓના સ્તનપ્રદેશ ઉપરનો ભાગ મર્વના ઉન્મુ-
ક્ત હોઠિ એ મ્થળે એક એક સોનાનો નેકલેસ ખૂલી રહેલો હતો.

મૅડેમ રોઝિનીએ ત્રણે સુદરીઓ તરફ એક વખત દ્રષ્ટિપાત કરી
કહ્યું-“ અફસોસની વાત છે કે ફિલિપા કોઈનું કહેવું માનતી નથી
જે કે આપણને આપણા પરિશ્રમના બદલામાં પાચમો ગીની પ્રથમથી
મળી ગઈ છે તો પણ ફિલિપા આપણું કહેવું માની કાઉન્ટ ફ્રેડરિ-
કને સંતુષ્ટ કરે તો બીજી એક હજાર ગીની આપણને અનાયામે
મળે તેમ છે ”

મિસ વૉર્ને વિરક્તિસૂચક સ્વરે કહ્યું-“ તમારું કહેવું ખરું છે,
પણ મહેને મહારી સ્થિતિ માટે ત્રણે અફસોસ થાય છે આજે હું તમારી
સાથે કેટલીક અગત્યની વાતચિત એકાન્તમાં કરવાને ઇચ્છુ છું ”

મૅડેમ રોઝિનીએ સહજ ‘શંકાયુક્ત સ્વરે કહ્યું-“ બલે ત્યારે
આપણા ગ્લાસ ખાલી કરી આપણે પાસેના એક એકાન્ત ઓરડામાં
જઈ બેસીશું તથા આપની વાતચિત ચાલશે ત્યાં સુધી ’ મિસ પૉલિન
અને મિમ લિટિશિયા અત્રે બેસી વાર્તાવિનોદ કરશે ”

તત્કાળ મૅડેમ રોઝિની અને મિસ વૉર્ને પોતાના પાનપાત્ર ખાલી
કર્યા ત્યાર પછી તેઓ મિસ પૉલિન અને મિસ લિટિશિયાની ગ્જ
લઈ બીજા મજલાપરના એક દિવાનખાનામાં ગયા ત્યાં જઈ મિમ
વૉર્ને એ ઓરડાના પ્રવેશદ્વારને અંદરથી બંધ કરી દીધું. આસન
ઉપર બેઠા પછી મૅડેમ રોઝિનીએ પૂછ્યું-“ ત્યારે જો કહેવું હોય તે

ખુશની પત્ની થઈ રહી નિવિંદને સાસારિક મુખ ભોગવવું એ વિશેષ ધૃષ્ટિ છે.

“તારા મુખમાથી આવા શબ્દો નીકળશે એમ હું નહોતી ધારતી. વિલાસ વિભવ ભોગવે હોય તો જીન, પ્રપચ અને કુટિલતાનો આશ્રય અવશ્ય લેવો પડે છે આ વિષય ઉપર વિશેષ વાદવિવાદ કરવાને હું ઇચ્છતી નથી.”

બરાબર આ વખતે એક દામીએ આવી કાઉન્ટ ફેડરિકના આગમનના સમાચાર જણાવ્યા મેંડેમ રોઝિની ઉઠી ઉભી થઈ ખૂર્ચીકત દિવાનખાનામાં ગઈ તો ત્યાં તેણે કાઉન્ટ ફેડરિકને ‘મિસ પૉલિન અને મિમ લિટિગિયા માથે ગ્રાસાપ કરતો જોયો રોઝિનીએ તેની નજીક જઈ તેની સાથે કરકંપન કર્યું અને તે પાસે પડેલી એક ખુરસી ઉપર બેઠી.

કાઉન્ટ ફેડરિક પૂછ્યું—“કેમ સુદરી ફિલિપા ઠેકાણે આવી કે નહિ?”

“આજ સુદીમાં મહે ઘણી સુદરીઓ જોઈ છે, પણ એના જેવી દુગ્રાહી સુદરી ખીજ એક પણ મહારા જોવામાં આવી નથી હીક, તમે તેની પાસે જઈ તેને મમજવવાનો પ્રયત્ન તો કરી જુઓ.” મેંડેમ રોઝિનીએ કહ્યું

પછી કાઉન્ટ ફેડરિક ખુરસીપરથી ઉઠ્યો મેંડેમ રોઝિની તેને લઈ ફિલિપા પાસે જવા લાગી કાઉન્ટે નિત્યના અભ્યાસાનુસાર આજે પણ ઘણો નશો કરેલો હોવાથી ચાલતા ચાલતા તેના પગ લથડતા હતા ફિલિપાને જે ઓગડીમાં રાખવામાં આવી હતી એ ઓગડીમાં કાઉન્ટને મૂકી આવી મેંડેમ રોઝિની પાછી યરી

આ વખતે ફિલિપા સ્પષ્ટ રહી ને પોતાના દાણુ હુર્બાગ્યની ચિંતા કર્યા કરતી હતી કાઉન્ટને પોતાની પાસે ઉપસ્થિત થયેલો જોઈ તે તત્કાળ ઉઠી બેઠી થઈ કાઉન્ટે એ ઓગડીનું લોખંડના મળીયાવાળું

“કુમારિકા જ્યારે સગર્ભા થાય ત્યારે તેણે કલકથી મુક્ત થવા માટે પોતાના સંતાનનો વિનાશ જ કરી નાખવો જોઈએ. એવા પ્રસંગે જો હૃદય કઠોર નથી કરવામાં આવતું તો મમાજમા ઘણું અપમાન થાય છે અને એ સંતાનનો પણ પ્રતિષ્ઠિત વર્ગમાં ઘણો નિરસ્કાર થાય છે એકેમ રોજિનીએ સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો

“ત્યારે અતે મ્હારે બાળહત્યાનું મહાપાપ કરવું પડશે કે ?”
મિસ વૉર્ને ભયભીત બની જઈ પૂછ્યું

“ના, એ સંબંધી ત્હારે ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી. ધાત્રી લિડમે જ એ કાર્ય કોઈ પણ બાણી શકે નહિ એવી રીતે પાગ પાડશે”

“પરંતુ તમે ક્યા નથી બાણતા કે, હવે કાઉન્ટનો મહાગ તરફ પ્રથમના જેટલો પ્રેમ નથી પહેલા તેઓ મ્હારી માયે કેટલો બધો આનંદ વિનોદ કરતા હતા ? તેમણે ચિરકાળ સૂધી મ્હને પોતાની પ્રણયિની કરી રાખવાનું વચન આપ્યું હતું, પણ પુરુષો કેવા વિપય-લપટ અને મધુભોગી હોય છે તેનો મ્હને બરાબર અનુભવ થયો છે” મિસ વૉર્ને અતગેહગાર કાઢ્યા.

“તું ભૂલે છે જેવી રીતે કાઉન્ટ નવી પ્રણયિની તરફ વિશેષ ખેચાય છે તેવી જ રીતે ત્હારા ઉપર પ્રાણને પણ અર્પણ કરે એવા લક્ષ્મીસપન્ન પ્રેમિકાની ક્યા ખોટ છે ? ધાત્રી લિડમેને ત્યા રહી આવ્યા પછી તું એવા જ કોઈ પ્રેમિકને શોધી કાઢી તેની પત્ની થઈ ગઈને, જેથી ભવિષ્યમાં તું બાળખવ્યાઓનું સુખ પણ જોઈ શકીશ.”

“બરૂ પૂછો તો મ્હને આ વ્યવસાય ઉપર ઘણો તિરસ્કાર ઉપજ્યો છે છળ, પ્રપચ અને કુટિલતા દર્શાવી તનુવિક્રય કરવો તેમજ છેવટે બાળહત્યા જેવું ભીષણ પાપ કરવું તેના કરતા તો એક જ

પત્ની થઈ રહી નિર્વિદ્ને સાસારિક મુખ ભોગવવું એ ઈષ્ટ છે.

“ત્યારા મુખમાથી આવા શબ્દો નીકળશે એમ હું નહોતી ધારતી. વિલાસ વિભવ ભોગવવો હોય તો છળ, પ્રપચ અને કુટિલતાનો આશ્રય અવશ્ય લેવો પડે છે. આ વિષય ઉપર વિશેષ વાદવિવાદ કંઈવાને હું ઇચ્છતી નથી.”

બરાબર આ વખતે એક દાસીએ આવી કાઉન્ટ ફેડરિકના આગમનના સમાચાર જણાવ્યા. મૅડેમ રૅજિની ઉઠી ઉભી થઈ પૂર્વોક્ત દિવાનખાનામાં ગઈ તો ત્યાં તેણે કાઉન્ટ ફેડરિકને મિસ પૉલિન અને મિમ લિટિશિયા સાથે રસાલાપ કરતો જોયો. રૅજિનીએ તેની નજીક જઈ તેની સાથે કરકંપન કર્યું અને તે પાસે પડેલી એક ખુરશી ઉપર બેઠી.

કાઉન્ટ ફેડરિકે પૂછ્યું-“કેમ સુદરી ફિલિપા ઠેકાણે આવી કે નહિ?”

“આજ સૂઝીમાં મહે ઘણી સુદરીઓ જોઈ છે, પણ એના જેવી દુગથ્ઠી સુદરી ખીજ એક પણ મહારા જોવામાં આવી નથી. હીક, તમે તેની પામે જઈ તેને મમજવવાનો પ્રયત્ન તો કરી જુઓ.” મૅડેમ રૅજિનીએ કહ્યું.

પછી કાઉન્ટ ફેડરિક ખુરશીપરથી ઉઠ્યો. મૅડેમ રૅજિની તેને લઈ ફિલિપા પામે જવા લાગી. કાઉન્ટે નિત્યના અભ્યાસાનુસાર આજે પણ ઘણો નશો કરેલો હોવાથી ચાલતા ચાલતા તેના પગ લથડતા હતા. ફિલિપાને જે ઝોગડીમાં રાખવામાં આવી હતી એ ઝોરડીમાં કાઉન્ટને મૂકી આવી મૅડેમ રૅજિની પાછી ધરી.

આ વખતે ફિલિપા સૂઈ રહી ને પોતાના દારૂનું દુર્ભાગ્યની ચિંતા કર્યા કરતી હતી. કાઉન્ટને પોતાની પામે ઉપસ્થિત થયેલો જોઈ તે તત્કાળ ઉઠી બેઠી થઈ કાઉન્ટે એ ઝોરડીનું લોખંડના સળીયાવાળું

હાર અંદરથી બધ કરી દીધું હતું. તેણે શિલિપા પાસે જઈ કહ્યું—
 “મનમોહિનિ ! તું જાણી જોઈને શા માટે દુખી થાય છે ? તારું
 સૌન્દર્ય જોઈ હું દીવાનો બની ગયો છું. તું મ્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ
 તો તારું સકળ કષ્ટ દૂર થઈ જશે અને તને જોઈતી પ્રત્યેક વસ્તુ
 અનાયામે મળશે.”

આ વાંચી સાભળવામા આવતા શિલિપાના મુખ ઉપર તિર-
 સ્કારનો ભાવ પરિસ્ફુટ થયો. તેણે કહ્યું—“ઐહિક મુખ માટે હું
 મ્હારી પવિત્રતાનો ભગ કરવા ઇચ્છતી નથી. તમે મ્હાગે કેવો
 ભયકર વિશ્વાસઘાત કર્યો છે ? આ મ્થળે ક્ષુધા તૃપાના કષ્ટથી કદાચ
 પ્રાણ ત્યાગનો પડશે તો તેની પણ મ્હને ચિંતા નથી, પરંતુ હું તમારી
 ઇચ્છાને વશ તો કદાપિ થનાર નથી.”

“તું વિના કારણ દુરાગ્રહ કરે છે ! વળી હું તને અત્રે લઈ
 આવ્યો એમાં મ્હારો શો અપરાધ છે ? અપરાધ તારા સૌન્દર્યનો
 છે. તારું આવું દેવદુર્લભ સૌન્દર્ય એક વખત જોવામા આવ્યા પછી
 કયો પુરુષ સ્થિર રહી શકે તેમ છે ?”

ભયની વિશેષતાથી આ વખતે શિલિપા રડી પડી તેને રડતી
 જોઈ કાઢી કહ્યું—“પ્રેમપ્રતિમા ! દયાનંદરી તું મ્હારી એક વાત
 સાભળ. હું તને મન પ્રાણ અર્પણ કરીને મ્હાઉ છું હું જીવતા હોઈજ
 ત્યાં સૂધી એ પ્રેમ અયળ-અટલ રહેશે. હું તને હરેક પ્રકારે મુખી
 કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. તું મ્હારા તરફ પ્રસન્ન થા મુગ્ધન કરી હું
 તારા નેત્રવાસિને શુષ્ક કરી નાખીશ.”

સતીત્વતેજથી તેજસ્વિની શ્રદ્ધને શિલિપાએ કહ્યું—“જાઓ—
 ચાલ્યા જાઓ, તમે મ્હારી પાસેથી ચાલ્યા જાઓ.”

એકાએક શિલિપા સહેલાઈથી પોતાને ઝળ થનાર નથી એમ

કાઉન્ટ પ્રથમથી જ જાણતો હતો તેણે કહ્યું:—“ પ્રિયતમે ! મહારી એક વાત સાભળ-સ્થિર થઈને મહારી કેવળ એક જ વાત સાભળ ”

ફિલિપાએ ક્રોધથી ઉચ્ચસ્વરે કહ્યું—“ એક શબ્દ પણ સાભળવાને હું ઇચ્છતી નથી. ”

વ્યંગ સ્વરે કાઉન્ટે કહ્યું—“ ઇચ્છાથી નહિ સાભળે તો મહારી પામે ઔષધ છે, અનિચ્છાથી સાભળવું પડશે ”

ફિલિપા ચુપ રહી કાઉન્ટે પુનઃ કહ્યું.—“ તું ધણી મુદ્દર છે હું તારા રૂપસાગરમાં કૂદી પડ્યો છું. હમણા તું સીલાઈ વગેરેનું સામાન્ય કાર્ય કરી તહારી જીવિકાનો નિર્વાહ કરે છે હું તને અતિ ઉચ્ચ આસનપર બેસાડીશ લોકો તને લેડી-કહીને બોલાવશે તું ગાડી ઘોડામાં બેસી હરવા ફરવા જઈશ, દાસ દાસીઓ નિરતર તહારી સેવા કરશે, વિશાળ મનોહર જગલામાં તું રહી શકીશ. મહારી વાસના પૂર્ણ કરી તું આ સકળ સુખની અધિકારિણી થઈ શકીશ ઇચ્છાથી તું મહારી વાસના પૂર્ણ નહિ કરે તો નિરુપાયે મહારે બળ-પ્રયોગ કરવો પડશે હું બળવાન યુવાન છું અને તું દુર્બળ અબળા છે તું મહારી સાથે જોરમાં કાવી શકે તેમ નથી ”

કાઉન્ટે વિચાર્યું કે, ફિલિપા આ વાંચ્યોનો ઉત્તર આપશે; પરંતુ તેણે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ તેના ઓછ પણ હાલ્યા નહિ કાંઈ બોલવાની તેને ઇચ્છા થતી હતી, પણ બોલી શકી નહિ જાણે કે કોઈ મત્રપ્રભાવથી તેની રસનેન્દ્રિય સ્તંભિત અને દૃષ્ટિ વિચુર્ણિત થઈ ગઈ હતી તે કાઉન્ટના સુખમાથી ઉપરોક્ત વચનો. સાભળી જાણે કે પાગલિની બની ગઈ હતી.

કાઉન્ટની દૃષ્ટિ ફિલિપાના અધરોષપર હતી. મુંઝરીનું કપોળ અને ઓછ રક્તશૂન્ય હતા. તેના સમુન્નત વક્ત્ર-સ્થળ ઉપર પણ

વારવાર કાઢિન્ટની દૃષ્ટિ પડતી હતી તે વિચારતો હતો કે, એ કુચ-યુગલ દાઢિમના જેવા છે રિપુવશથી અધીર થઈ કાઢિન્ટે કહ્યું:—“ પ્રિય-તમે ! તુ સુદરી છે-પરમા સુદરી છે ! રિપુવશથી હું આત્મભાન ભૂલી ગયો છું દયા લાવી તુ મ્હારી પ્રેમ-પિપાસા શાન્ત કર. અનુગત દાસની માફક હું હમ્મેશા ત્હાને દાસત્વ કરીશ. ”

અત્યાર સૂધી સરલા દિલિપા જાણે કે સન્નાથન્ય થઈ હતી. આ વખતે તેના ચૈતન્યનો ઉદય થયો. મૃદુસ્વરે તેણે કહ્યું:—“ જે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે તેના ઉપર વિશેષ દિવસ સૂધી પ્રીતિ રહેતી નથી ”

આ શબ્દો સામળવામાં આવતા કાઢિન્ટનું હૃદય આનંદથી નાચી ઉઠ્યું તેણે કહ્યું:—“ ત્હારા મુખમાંથી-આવા અનુકૂળ શબ્દ સામળવાની મહે આશા ગમી નહોતી દિલિપા ! બહાલી દિલિપા-”

લજ્જાથી મસ્તક નમાવી સજ્જનનયને અતિ મૃદુસ્વરે દિલિપાએ કહ્યું:—“ જો તમે ખરેખર મ્હને મ્હાતા હો તો આજે પાછા ચાલ્યા જાઓ કાલે...કાલે...તમારી—”

કાઢિન્ટે કહ્યું:—“ ના ના, પ્રિયતમે ! દિલિપા ! હવે હું તને છોડી જઈ ગઈશ નહિ. આજે રાત્રે જ ત્હારે મ્હારી મનોવાસના પૂર્ણ કરવી પડશે. ”

ચોડા સમય સૂધી સ્વગત કાઈ ચિતા કરી દિલિપાએ કહ્યું:—“ પરંતુ આ સ્થળેથી પ્રથમ મ્હને ખ્હાર લઈ જાઓ આ સ્થળે હું તમારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકું તેમ નથી. ”

કાઢિન્ટ તેને ખ્હાર લઈ જવા તૈયાર થયો તે સાકળ ઉઘાડી એ ઓરડીની ખ્હાર નીકળ્યો દિલિપા પણ વચ્ચે ખરાખર વ્યવસ્થિત કરી તેની પાછળ ખ્હાર નીકળી. ચોડે દૂર ગયા પછી તેણે પાછળથી

કાઉન્ટને એક એવો ધક્કો માર્યો કે જેથી નગાની વિશેષતાથી લથડીઆ ખાતો કાઉન્ટ ધરાગાથી થયો તથા તે તત્કાળ બેહોશ અની ગયો.

કાઉન્ટને જમીનપર પછાડી અભાગિની દિલિપા ઘણી ઝડપથી મેંડેમ રોઝિનીના મકાનની ખૂદાર નીકળી પડી તથા તેણે પોલિસ સ્ટેશને જઈ કાઉન્ટના નામ ઉપર ફરિયાદ નોંધાવી પોલિસ અધિકારી બે કૉન્સ્ટેબલોને સાથે લઈ જ્યારે ઘટના સ્થળે ઉપસ્થિત થયો ત્યારે મેંડેમ રોઝિની, મિસ પોલિસ અને મિસ લિટિગિયા કાઉન્ટને શુદ્ધિમા લાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરને, પોતાની પામે ઉપસ્થિત થયેલો જોઈ પ્રથમ તો રોઝિની ગભરાઈ ગઈ; પરંતુ અલ્પકાળમા જ તેણે આત્મસંવરણ કરી ઇન્સ્પેક્ટર મિ વુડલીને એક આસનપર બેસવાનું સૂચન કર્યું.

મિ વુડલીએ આસનપર બેસી ગભીર ભાવથી કહ્યું.—“ હું ધારુ છું કે, આપનું જ નામ મેંડેમ રોઝિની છે ? ”

“ હા ” રોઝિનીએ અવિચળિત ભાવથી ઉત્તર આપ્યો.

“ આજે એક બાળિકાએ તમારી તથા એક ગૃહસ્થની વિરુદ્ધ ઘણી ગભીર ફરિયાદ નોંધાવી છે તથા એ વિષયની તપાસ કરવા માટે મહારે અત્રે આવવું પડ્યું છે હું ધારુ છું કે, એ સુંદરીએ જે ગૃહસ્થ પોતાના ઉપર બળાત્કાર કર્યાની વાત કહી છે તે આજ ગૃહસ્થ હશે ? આ ગૃહસ્થનું નામ શું છે ? ” ઇન્સ્પેક્ટર વુડલીએ વિશેષ ચોક્કસાઈ કરતા પ્રશ્ન્યું.

“ મહાશય ! આપને જે પૂછવું હોય તે આપ આવતી કાલે મધ્યાનહકાળ પછી આવી શાન્તિથી પૂછજો. આ ગૃહસ્થ મહાગ અગત સંબધી હોઈ તેમની પ્રકૃતિ એકાએક બગડી ગઈ છે તથા અમે

તેમની સારવાર કરવા રોકાયા છીએ.” જમાનાની ખાંધેલી મેંડેમ-રોઝિનીએ આવેલી બલારે ટાળવા માટે પ્રયત્ન કર્યો.

આ વખતે મિ. વુડલીએ એક સિગારેટ સળગાવી તેનો ધુમાડો કાઢતા કાઢતા કહ્યું.-“ મેંડેમ ! તમારી તથા આ ગૃહસ્થની વિરુદ્ધ એવી ગભીર ફરિયાદ છે કે જરૂરી તપાસ કર્યા સિવાય હું અત્રેથી વિદાય થઈ શકું તેમ નથી હમણાં તમે મહેને આ ગૃહસ્થનું ફક્ત નામ જ જણાવો જેથી બીજી તપાસ હું પછીથી કરીશ તો પણ હરકત આવશે નહિ ”

“ મહાશય ! કેવળ એક પક્ષની હકીકત સાલળી તેને સાચી માનવી એ બુદ્ધિમાનનું કાર્ય નથી અમારી વિરુદ્ધ જે પ્રતિવાદ નોંધાઈ છે એ સબધી અમારે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે પ્રથમ આપે સાલળવું જોઈએ આપ આવતી કાલે મધ્યાહ્નકાળ પછી બેલાશક આવજો વળી આપ આ માનનીય ગૃહસ્થનું નામ જણાવ્યા સિવાય અત્રેથી વિદાય થઈ શકો તેમ નથી તો નામ કહેવામા મહેને હરકત નથી આ ગૃહસ્થનું નામ કાઉન્ટ ફેડરિક છે. ” મેંડેમરોઝિનીએ કહ્યું

પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. વુડલી કાઉન્ટ ફેડરિકનું નામ સાલળી સ્તંભિત અને વિસ્મિત બની ગયો. પોતાના મન સાથે કાંઈ વિચાર કરી મેંડેમ રોઝિની પાસે વિદાય લઈ તે ચાલ્યો ગયો. બીજી તરફથી પખિણી પિજરમાથી પલાયન કરી ગઈ તેથી મેંડેમ રોઝિની અપ્રસોસ કરવા લાગી, કેમ કે હવે કાઉન્ટ પાસેથી તેને પોતાના ધારવા જેટલું ધનામ મળવાનો મલવ નહોતો

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સ્થાનપરિવર્તન.

રમાસુંદરી સ્નેહાથી પતિનો ત્યાગ કરી પિતૃગૃહે ચાલી ગયેલી હોવાથી કાન્તિપ્રસાદની અધોગતિનો રાજમાર્ગ સર્વથા નિષેધ થયો હતો. રમાસુંદરીની ગેરહાજરીનો લાભ લેવામાં મેરીએમે પણ પાછી ખેંચાતી કરી નહિ તે હમ્મેશા મધ્યાકાળે કાન્તિપ્રસાદની સાથે બેન્ડ-બેન્ડ, પાલવા, ચોપાટી, હંગીંગ ગાર્ડન કે નોપખાને કરવા જતી હતી તથા એ વખતે તેમની હાથની વચ્ચે શ્વળો રસાલાપ થતો હતો. મનુષ્યના હૃદયમાં એક વખતે ધર્મનું અધિન અને નીતિના વિચારો શિથિલ થાય છે એટલે તેની દિવસે દિવસે વિરોધ અધોગતિ થતી જાય છે. એવા પ્રમુખે સારામારતું જાન કર થઈ જાય છે. અને પારસમણિ કંકર અમાન તથા કંકર પારસમણિ સમાન જણાય છે. કાન્તિપ્રસાદની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી. સચ્ચ-ગિત્રા, સદ્ગુણુશીલા, સ્નેહમયી માધ્વી પત્ની મધુ ઉપર સદેહને વશ થઈ તેણે બધુંકર બ્રમ કર્યો હતો તથા એ બ્રમની માયાજાળનો એટલી બધી સીમા સુધી વિસ્તાર થયો હતો કે હવે એ જાળને ભેડી આત્મરક્ષણ કરવાનું કામ કાન્તિપ્રસાદ માટે સર્વથા અશક્ય હતું.

ખીલ તરફથી રમાસુંદરી પણ પિતૃગૃહે જઈ શાન્તિ મેળવી શકી નહિ તેના અતઃમાની ત્યાગ ઉલ્લસી દિન પ્રતિદિન વિશેષ પ્રબળતાથી મજગતી હતી તથા એ રોષાગ્નિ તેના મૌનદર્શને અદૃશનીય રીતે બાળી બસીબૂત કરતો હતો. કહેવાતા સુધારાના બાજી આવરણ નીચે છુપાઈ રહેલી રમણીય પરંતુ ગાણદારક બધુંકરતા હવે તેના સમજવામાં આવી હતી. કાન્તિપ્રસાદ સાથે મિલિલ મેરેજ થતાં

પૂર્વે તેણે પોતાના ભાવિ જીવન સંબંધી ઘણી સુખકારિણી કલ્પનાઓ કરી હતી, સ્વતંત્રતામા તે સઘળા સુખનો સમાવેશ સમજતી હતી. પારિવારિક અધન તથા સમાજના અધન તરફ તેને ઘણો તિરસ્કાર હતો. પ્રાચીન હિંદુ રીત રીવાજોમા જીલ્મ અને બગાડકાર ક્રિયા નિર્દયતા સિવાય બીજી કાંઈ તે જોઈ શકતી નહિ; પરંતુ હવે તે પોતાનો સઘળો જીવ સારી રીતે સમજી શકી હતી. એ જીવને સુધારી સુખશાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય નહિ હોવાથી તેની અશાન્તિ તથા શોકસતાપનો પાર રહ્યો નહોતો. હવે તેને પોતાના જીવન ઉપર ઘણો કંટાળો આવતો હતો. નવયુવાવસ્થાનો સઘળો મોહ દૂર થઈ—એ વખતેનું અંચળ હાન્ય દૂર થઈ તેનું સુખ વિપાદ, ગાભીર્યમય બની ગયું હતું. પોતાના અંતરની વ્યથાનું વર્ણન કોઈ સમક્ષ કરી શકાય તેમ નહિ હોવાથી તેનું દુઃખ વધી ગયું હતું.

મિ. જયકૃષ્ણ બેરિસ્ટરને પાર્ટીઓમા જવાનું હોવાથી, મીટીંગોમા હાજરી આપવાની હોવાથી, કેમોનું કામકાજ કરવાનું હોવાથી બીજી દિશા તરફ લક્ષ્ય આપવાનું તેમનાથી બની શકતું નહિ. તેની ગૃહિણીની પ્રકૃતિ બીમાર હોવાથી તે પણ બીજા પ્રકાર તરફ ધ્યાન આપી શકતી નહિ. આવી સ્થિતિમા રમાસુદરીને પોતાનું દુઃખ પોતાના જ મનમા દબાવી રાખવું પડે એમા શુ આશ્ચર્ય ?

વિલાસિની મેરીએમ પણ રમાસુદરીની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ કાન્તિપ્રસાદને પોતાની જાળમા વિશેષ પ્રમાવ્યા કરતી હતી. કાન્તિપ્રસાદ વગર વિચાર્યે પોતાના પેસાનો ધુમાડો કયે જતો હતો. હવે તેને નોકરી ઉપર જવું પણ ગમતું નહોતું. જોવટે તે બ્યારે ઉપગ ઉપરી રજાઓ લોગવવા લાગ્યો ત્યારે તેની રૂબના માલિકે તેને પાણીચું પકડાવી દીધું.

આ સંસારનો એવો નિયમ જ છે કે, આવડે કરનાં બધું જાતાની વિશેષતા હોય છે તો બરિષ્ઠમા એક દિવસે કંગાલ સ્થિતિને વશ થવું પડે છે કાન્તિપ્રસાદ મેરીએમને પ્રસન્ન કરવા મેંકરો રૂપિયા ખર્ચ્યો હતો. કોઈ દિવસે ફેન્સી એથ્રન તો કોઈ દિવસે લોકેટ, કોઈ દિવસે નેક્લેસ તો કોઈ દિવસે ઇઅરીઅલ લઈ આવી ને મેરીએમને ઉપહાર તરીકે આપતો હતો. આ સિવાય મોંઝાશાખ તથા વિલામવિભવ ભોગવવા માટે નેતે પાણીની માજક પૈસા ખર્ચવા પડતા હતા.

એક દિવસે મધ્યાન્હકાળે કાન્તિપ્રસાદ પોતાના દિવાનખાતાનાં એક આરામ ખુરસી ઉપર બેઠો હતો. તેનાથી થોડે અંતરે એક કોચ ઉપર મેરીએમ અદૃશ્યાયિતાવસ્થામાં બેઠી હતી. તેના વક્ષ-સ્થળ ઉપરનું વસ્ત્ર સહજ ખસી ગયું હતું. તેના મુખમાં એક સળગતી સિગારેટ હતી દિવાનખાતાનું દારૂ બંધ હોવા છતાં અદૃશ્યી સાંકળ મારેલી નહોતી. દામદાસીને આ સ્થળે ગ્લે સિવાય આવવાની મખત મના હતી.

આ વખતે પ્રેમપિપામિતી મેરીએમના અંતરમાં લાલ્લમાં જળી હતી હતી. મધુર સ્વરના શુંજનથી તેણે ક્યું:—” પ્રિયતમ ! તમે મ્હને બૂલી તો નહિ જાઓને ? ”

વિમુગ્ધ મુઠ્ઠ કંઠે કાન્તિપ્રસાદે ક્યું: “ પ્રિયતમા ! હું તને કેટલી બધી મ્હાલું છું એ બાપાથી સમજવી શકાય તેમ નથી. દારૂનિક પડિતો અનંતકાળની અનંત સીમાનો નિર્ણય કરવા જેવી રીતે અમમર્થ છે તેવી જ રીતે ત્હારા તરફના મ્હારા પ્રેમની સીમા પણ અનંત છે ! મ્હારો આત્મા ત્હારા પ્રેમામૃતનું પાન કરી અમર થવાની અભિલાષા રાખે છે. પ્રેમસિ ! આદ્યમાના અનન્ય નક્કરોત્ત

તે દર્શન થ્યું છે; એ નક્ષત્રો જેવી રીતે ગણી શકાય તેમ નથી તેવી જ રીતે મહારા અતરના પ્રેમના બ્યોતિષ્ટવન્દની ગણના પણ થઈ શકે તેમ નથી. ”

નાયકતુ ધારાવાહિક પ્રેમસંગીત સાભળી મેરીએમ જણે કે અર્ગ સુખ અનુભવવા લાગી. પ્રેમપૂર્ણ કટાક્ષથી તેનું આરક્ત સુખ-મહાન અને સમુજ્જવળ નેત્રયુગલ તે બેવા લાગી. કાન્તિપ્રસાદે આમન-પરથી હડી અતરના આવેગથી ગ્રેયસીને આલિંગન થ્યું. ધીમે ધીમે તેનું સાહસ વધી ગયું. લજ્જાતિશયથી મેરીએમ કાન્તિપ્રસાદના આલિંગન બંધનમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; પરંતુ તે કોઈ પણ રીતે એ દૃઢ બાહુબંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકી નહિ. અતે તેણે કહ્યું:—“આ સ્થળે આવો વ્યવહાર ચલાવી મ્હને તિરસ્કૃતા અને અપમાનિતા કરવાની તમારી ઇચ્છા છે કે ? તે દિવસે બનેલો બનાવ બુઝી ગયા કે ? અહીં આવી સ્થિતિમાં આપણને કોઈ બેસે તો શુ વિચારશે ? ”

અધીર બની જઈ કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું:—“ સુંદરિ ! તું આવી બર્સના આ માટે કરે છે ? મહારા પ્રાણ તને મ્હાય છે. તારા પ્રેમના આશ્વાસથી મહારા મનમાં એવો વિશ્વાસ ઉપજ્યો છે. પ્રિય-તમા ! એ પ્રેમ વિદ્યુતની માફક ચમકી હડી ક્યા જતો રહ્યો ? જે પ્રેમમાં ધ્રુણાકર વિવેકનો સંબંધ ગ્હેતો નથી, લોકલજ્જનો ભય-રહેતો નથી, લૌકિક સમાજનું બંધન ગ્હેતું નથી, લોકાચારમાં સારા-ખોટાનો વિચાર ગ્હેતો નથી એજ પ્રેમની હું આજ રાખું છું. હૃદયેશ્વરિ ! એ પ્રેમ તું મ્હને આપ ! તારા સુખને માટે, તારી પૂજને માટે, તારા સતોષને માટે મ્હેં જીવન અર્પણ કર્યું છે. પ્રિયે ! અમારનાં સક્ષ્મ વિપરીત વિધ્નોનો વિચાર દૂર કરી તું મ્હને મ્હારો

ધનિષ્ઠ પ્રેમ આપ. પ્રણયરાગિ ! તું નિર્દય થઇશ નહિ ! ”

આમ કહી વિભ્રાતની માથક તેણે મેરીએમના બન્ને હાથ પોતાના હાથમા લઇ તેના ઉપર ચુબન કર્યાં તથા તેણે તેને પુનઃ આલિંગન કરી કહ્યું:—“જીવિતશ્વરિ ! તું મહારા હૃદયનુ સર્વસ્વ છે તું પ્રેમરાજ્યની ઈશ્વરી છે ! તારા પ્રેમના અધિકારી થઇ જે દુર્લભરત્ન મહેં મેળવ્યું છે તેનું કોઈ પણ હરણુ કરી શકશે નહિ.”

*

*

*

ખીજી તરફથી મેરીએમ દિવસે દિવસે વિશેષ સ્વચ્છ દાયાગિણી થતી જતી હતી. એ વાત તેના પિતાથી અજ્ઞાત રહી નહિ. રમાસુદરીની ગેરહાજરીમા તે પોતાના ભાહુત કાન્તિપ્રસાદ પાસે જઈ એકાન્તમા મેરીએમ ઘણો વખત પસાર કરે છે એવું જ્યારે તેના પિતાના જાણવામા આવ્યું ત્યારે તેમના ક્રોધ તેમજ ક્ષોભનો પાર રહ્યો નહિ. પોતાની પુત્રીને જે પુનઃ પરણાવી દેવામા આવશે તો તેનો સ્વચ્છ દાયાર ઓછો થઇ જશે અને પોતાની ચિંતા દૂર થશે એવી યૂસફ શેઠની ધારણા હતી; પરંતુ મેરીએમને યોગ્ય કોઇ પાત્ર મળી નહિ આવવાથી યૂસફ શેઠની ચિંતા દૂર થતી નહોતી.

મધ્યાન્હકાળે ભોજન લીધા પછી યુસફ શેઠે પોતાના મન સાથે કોઈ વિચાર કરી પોતાના ભાહુત કાન્તિપ્રસાદને અઢેલુ ભાહુ ચુકવી એક અઠવાડીઆમા જગ્યા ખાલી કરવાની નોટિસ આપી દીધી.

એ વાત જ્યારે મેરીએમના જાણવામા આવી ત્યારે તે તેના પિતા ઉપર ઘણી રોષે ભરાઈ; પરંતુ આ વિષયમા તે વચ્ચે પડી શકી નહિ. અતે તેણે કાન્તિપ્રસાદને તેના નવા નિવાસસ્થાનનો ખતો આપવા અને એ સ્થળે યથા સમયે મળવા જણાવ્યું.

પાંચ દિવસમા જ નોકર ચાકરની મદદથી કાન્તિપ્રસાદે વિષણુ-

વધને યુસક શેઠના અંગલાની જગ્યા ખાલી ફરી દીધી. અંતઃકરણથી તે રમાસુદરી ઉપર અત્યંત વિરક્ત થયેલો હોવાથી આ પ્રસંગે પણ તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવી નહિ. વાલુકેશ્વર ઉપર આવેલા એક બગલામાનો થોડો ભાગ ભાડે ગંખી તે દાસદાસી સાથે ત્યાં જઈને રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સીતાસુદરીની આત્મકથા (ચાલુ.)

ખીજે દિવસે સહાજે પાછી સીતાસુદરી મધુને પોતાની અવશિષ્ટ ગહેલી આત્મકથા એકાત સ્થળે એમી ફહી સંભળાવવા લાગી.—“યશોમતી અને તેની જમાનાની ખાધેલી છુટ્ટીની વાગ્જળથી ફસાઇ પડી મહેં મ્હારી પાસેનું સઘળું જોખમ તેમને સોપી દીધું. ઘરના માણસો પાલિતાણા અયા હતા. ઘેર હું અને પેલો નોકર એકલા હતા. એ નોકરની ઉમ્મર આશરે અંદાર વીસ વર્ષની હોઇ તેના માખાપ નહિ હોવાથી તે અમારે ત્યાંજ ગત્રિ દિવસ રહેતો હતો. મ્હારી તેના તરફ પ્રથમથી જ ઘણી મહાતુભૂતિ હોવાથી તેને મ્હારી પાસેથી જે ખાનગી પેસા મળતા તેના તે સારા કપડા ખરીદ કરવામા, હેરકટિંગ સલૂનમા વાળ કપાવવામા, મ્હા પાણી પીવામા અને નાટકચેટક જેવામા ઉપયોગ કરતો હતો. કોઇ કોઇ વખતે એકાતમા તે મ્હારી સાથે વિનોદ પણ કરતો હતો.

પતિવિયોગના શોકને લીધે મ્હારાથી ઘર છોડી બહાર જઈ

ચક્રાતું નહોતું તેથી મ્હારી કામવ્યથામાં દિવસે દિવસે ઘણો વધારો થતો હતો. વળી હમણું ઘેર હું અને નોકર એકલા હોવાથી જો હું જો નોકર ઠાગ મ્હારી વ્યથા જાનત કમં તો એમા હમ્કન તેવું લાગ્યું નહિ. છેવટે ઘરમા પણ આ પાપિત્રીએ જોતાંતાં પાપાચાર આવ કર્યો.

યથા સમયે ઘરનાં માણસો જનાએથી પાછા આવ્યા. મ્હોં પણ યથા સમયે શોક મૂકી યુનઃ દેવદર્શન નિમિત્તે ખુદાર જવા આવવા માણ્યું. ક્વચિત્ ક્વચિત્ હું વ્યકટેશ્વરચાર્યના મંદિરે જઈને પણ રસવિલાસનો ઉપભોગ ભોગવી આવતી હતી અને ઘેર એકાન મળતાં પેસો નોકર મ્હારી વ્યથા જાનત કરતો હતો.

આવી સ્થિતિમા મ્હાગ દુર્ભાગ્યે હું મગર્મા થમ્મ અને રત્ને-દર્શન બંધ થયું હવે મ્હાગ પશ્ચાત્તાપનો પાર રહ્યો નહિ. યથાકાળે મ્હારી સ્થિતિ જો લોકોના જાણવામાં આવશે તો તેઓ કેવી નિદા કરશે તેની કલ્પના માત્રથી પણ હું કંપી ઉઠવા લાગી ચિંતાની વિશેષતાથી મ્હોં ખુદા જવું આવવું બંધ કર્યું. અતિ મ્હારી ખરી સ્થિતિને છુપાવવા માટે ઘરમાથી હાથ લાગે એટલું જગ્ગેબમ લઈ તથા યજ્ઞોમતી પાસેના તગીના વગેરે લઈ મ્હોં પેલા નોકર સાથે કોઈ દર દેશમા નાથી છૂટવાનો વિચાર કર્યો. પછી મ્હોં જ્યારે યજ્ઞોમતી પાસે મ્હાગ જગ્ગેબમની માગણી કરી ત્યારે તેણે ગભીર બાવથી કહ્યું, 'ખુદેન ! એટલું બધું જોબમ અમારાથી ખુદાર રાખી ચક્રાય ખમં કે ? જો બધું ઠેકાણે નાખ્યું છે. તને એની જરૂર હોતો ત્ય પંદર દિવસમા કાઢી આપીશું.' મ્હોં તેના આ કથન ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો. ત્ય પંદર દિવસ વીતી ગયા પછી પાછી મ્હોં માગણી કરી ત્યારે યજ્ઞોમતી સદજ મ્હોં ચક્રાત્રી જોતી 'અમે

કાંઈ તહારું જોખમ લઈ અમદાવાદથી નાશી ગયા નથી. આવી અધીરાઈ હતી ત્યારે પછી કોણે તને અમારી ખાસે એ બધું મૂકવા કહ્યું હતું ? તહારી માલમિલકતનું તું ગમે તેમ કરે તેથી અમને શું ? અમે જ મૂર્ખ કે, પારકા સાપ ધગ્મા રાખ્યો. હવે તું છ સાત દિવસ પછી તહારું બધું જર જોખમ લઈ જશે.” હવે જ મહારા મનમા થોડો મદેહ ઉપજ્યો. મહેને મહારા કર્મ માટે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો; પરંતુ માપે છછુદ જળ્યા, જેવી મહારી સ્થિતિ હતી. પત્થર નીચે હાથ પડેલો હોવાથી તે કળે કળે દાદ્યા સિવાય ઉપાય નહોતો.

એવામા છ માત દિવસ પછી હું પુનઃ જ્યારે યશોમતીને ઘેર ગઈ ત્યારે તેના ઘરને ખંભાતી તાળુ વામેલું હતું. તપાસ કરતા એ મા દિકરી મહાર ગામ ગયા છે એમ મહારા સાબળવામા આવ્યું. તેઓ ક્યે ગામ ગયા હતા અને ક્યારે પાછા આવવાના હતા એ વાતની કોઈને ખબર નહોતી. હું નિગરા થઈ ગઈ. હવે મહારો સદેહ વધી ગયો; પણ એ વાત મહારાથી કોઈને કહી શકાય એવી સ્થિતિમા હું નહોતી.

દિવસ પછી દિવસ પમાર થઈ જવા લાગ્યા. પદ્મ દિવસ વીતિ જવા છતા યશોમતી અને તેની માતા ઘેર પાછા આવ્યા નહિ. ખીછ તરફથી ગર્ભના લક્ષણો મહારા શરીર ઉપર ક્રમેક્રમે પરિપ્લુટ થતા હોવાથી મહારી એ સ્થિતિને હું વિશેષ સમય સૂધી છુપાવી ગડું તેમ નહોતી. જો કે એક એક મહિનાને અંતરે હું રજીવની હોદ્દા એવી રીતે દૂર ખેસવાનો ઢોંગ કરતી હતી અને ત્રણ દિવસ સૂધી દૂર ખેસી ચોથે દિવસે સ્નાન કરી નાખતી હતી; પરંતુ દિન પ્રતિદિન ઉદરાકૃતિ ઉત્તત થતી હોવાથી મહારો ભય વધતો હતો. અંતે મન સાથે કાંઈ વિચાર કરી મહે મહારા પિતા

ઉપર એક પત્ર લખીને તૈયાર કર્યો. એ પત્રમા મહે લખ્યું કે,
 'પતિવિયોગના શોકથી મહાર અંતર એટલું બધું અસ્થિર બની
 ગયું છું કે, અત્રે એક ક્ષણ પણ રહેતું મહને ગમતું નથી. વળી
 'સૌમ્ય હોય તે સારી; પણ તેના સંતાન હોય તે ખોટા' એ લોક-
 વાયકાનો હવે મહને બરાબર અનુભવ થયો છે. મહારી સૌમ્યના
 પુત્રો અને તેની પુત્રવધૂઓ મહારા જેવી નધણીઆતી નિરાધાર
 નારીનો એટલો બધો અનાદર કરે છે કે, તેનું વર્ણન કરી શકવાની
 મહારામા શક્તિ નથી. મહારે તેમના વાગ્યાણ રોજ સહન કરવા
 પડે છે. મહને હવે તેઓ એક દાસીથી પણ અધમ વ્યક્તિ સમજે
 છે આવી સ્થિતિ મહારા દુઃખમા વધારો કરતી હોવાથી હું અહીંથી
 યાત્રા નિમિત્તે બહાર ગામ બહું છું સાત આઠ માસ સૂધી હિંદુ-
 સ્તાનના ભિન્નભિન્ન તીર્થોની યાત્રા કરી જે ઇશ્વર મહને ઘેર
 લાવશે તો હું ઘેર આવીશ. જે કોઇ પૂજ્યપરશ કરે તો હું તમારે
 સાથે તમારી અનુમતિ લઈ તમારા એકાદ વિશ્વાસુ અંગત માણસ
 સાથે જ તીર્થયાત્રાએ ગઈ છું એમ તમે કહેજો. હું તમને આમ
 લખું છું તેથી તમે તમારા મનમા મહારા ચરિત્ર માટે સંદેહ લાવશે
 નહિ. ઇશ્વર મહારી પવિત્રતાથી અપરિચિત નથી. મહારા જેવી એક
 યુવતી વિધવા એકલી તીર્થયાત્રાએ જતી હોવાથી લોકોને નિંદા
 કરવાનું કાગળ ન મળે એ માટે જ મહે તમને આવી સૂચના કરી
 છે. હવે હું તમને એક મુદ્દાની વાર્તા કહું છું. મહે અમારી પોળમા
 રહેતી યશોમતી નામની સ્ત્રીને ઘેર લગભગ પાંચ સાડા પાંચ હજાર
 રતો અવેજ અનામત મૂક્યો છે. એ વાતની ખીજ કોઇને ખબર
 નથી એ અવેજની વિગતવાર યાદી તથા અવેજ તમને સોંપી દેવા
 માટેનો યશોમતી ઉપરનો પત્ર હું આ સાથે મોકલું છું. મહારો

પત્ર બતાવીને અવેજ નમે તમાગ કળનમા લેજો અને પુત્રીધન તરીકે તેને હું આપું ત્યા મૂઢી-જાળવી રાખજો. આ વિધયની મહારી સાક્યના પુત્રોને કે બીજા કોઈને ખબર પડે નહિ એવી ખાસ સલાહ રાખજો. હું જ્યાં જ્યાં જઈશ ત્યાથી તમને મહાગ કુશળ સમાચારનો પત્ર લખતી રહીશ. મહારા અંતરની અશાન્તિ દૂર કરવાના સંકલ્પથી જ મહેં આપું પગલુ ભર્યું છે. એ અનુચિત જણાય તો ક્ષમા આપશો. આવો પત્ર લખી મહે યગોમની કુપરનો પત્ર અને અવેજની એક નોંધ તૈયાર કરી.

પછી એકાન્ત મળતા મહેં પેલા નોકર કે જેનું નામ મોહન હતું તેને ઘરમાથી હાથ મારી પલાયન કરી જવાની ચૂચના આપી. હું એ કાર્યમા અતુલ્લભ હોવાથી એક દિવસે મોહનને ઘરમાથી બેહજાર કપિયા જેટલો અવેજ તકડાવી લીધો. વિદાય થતી વખતે મહે તેને કહ્યું, 'આ અવેજ લઈ તું વડોદરે જતો રહે તથા ત્યા સ્ટેશન ઉપર બાગની સહામે જે લોજ આવેલી છે તેમા જઈને રહેજો. જે આપણે બંને માથે નાશી જઈશું તો મહારા ઉપર જ ચોરીનો આરોપ આવશે અને નિદા થવામા બાકી રહેશે નહિ. હું આજથી પંદરમે દિવસે વડોદરે આવી તને મળીશ. પછી ક્યા જવું ને શું કરવું તેનો આપણે બંને મળી નિશ્ચય કરીશું. પંદર દિવસ સૂઝીમા ચોરી સંબંધીની તપાસ થઈ જશે અને પછી હું ઘરનો લાગ કરીશ તો કોઈને મહારા ઉપર સંદેહ લાવવાનું કારણ રહેશે નહિ.' આમ કહી મહે મોહનને વિદાય કરી દીધો. ચોવીસ કલાક પછી ઘરમાથી ચોરી થવાની વાત સર્વને માલુમ પડી; પરંતુ મોહન નાશી ગયેલો હોવાથી તેણે જ ચોરી કરી છે એમ સર્વેએ માન્યું. સ્ટેશન, શહેરની વીંશીઓ અને લોજો વગેરે મથળે તપાસ કરવા છતાં

મોહનનો પતો લાગ્યો નહિ એટલે પોલિમને ખબર આપવામા આવી. પોલિસ પણ મોહનને પકડી શકી નહિ અને તેણે ઉલટા કેટલાક પૈસા ખાઈ જઈ નુકસાનમા વધારો કર્યો.

હું પ્રથમથી જ જણાવી ચુકી છું કે, મહારાં ઘણીની પુષ્કળ સંપત્તિ હતી તેથી આ ચોરીની તપાસ કરવા તરફ વિશેષ લક્ષ્ય પણ આપવામા આવ્યું નહિ અને એ વાત વિમારે પડી.

ખરાબર પદરમે દિવસે મધ્યાહ્નને પિયર જવાનું નિમિત્ત દર્શાવી હું ઘેરથી નીકળી પડી તથા મહારા પિતા ઉપર મહે જે પત્ર લખી રાખ્યો હતો તે પોષ્ટમા નાખી, ખબરમાથી એ ગાયલ, એક પ્લેકેટ વગેરે જરૂરી સામાન ખરીદ કરી, બાડાની ગાડીમા બેસી સાબરમતી સ્ટેશને ગઈ, કેમ કે અમદાવાદ સ્ટેશનેથી હું ગાડીમા બેસું તો ઘણા માણસો મહેને ઝાળખે એવો મભવ હતો. અંતે સાબરમતી સ્ટેશનેથી મેંદલની મુળાઈની થર્ડ ક્લાસની ટીકીટ લીધી. ટ્રેન આવી એટલે હું સ્ત્રીઓના ડબ્બામા બેસી ગઈ અને ઉપરના એક પાટીઆ ઉપર જગ્યા હોવાથી, પગથી માથા મધી પ્લેકેટ ઓઢી તેના ઉપર સૂઈ ગઈ. અમદાવાદનું સ્ટેશન ક્યારે પસાર થઈ જશે એમ જ મહેને થયા કરતું હતું ! મહારા ચિત્તની અસ્થિરતામાં ટ્રેન અમદાવાદ સ્ટેશને જઈ પહોંચી. હું ચુપકીદીથી પ્લેકેટમા સર્વાંગ છુપાવી સૂઈ જ રહી. ડબ્બામા બેઠેલી કેટલીક સ્ત્રીઓના પૃષ્ઠવાથી મહારું શરીર બીમાર છે એમ મહે તેમને પ્રથમથી જ કહેલું હતું, તેથી તેમણે મહારી કપટનિદ્રામા વ્યાધાત કર્યો નહિ.

અમદાવાદના સ્ટેશને કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાધાન થયો નહિ. ટ્રેન વખત થતા જ અમદાવાદથી નીકળી પડી. હું પણ પછી છુટકારાનો એક નિશ્વાસ મૂકી અંતરમા ભિન્નભિન્ન પ્રકારના વિચાર

કરવા લાગી. મહારો જીવનક્રમ બદલાયો હતો. એ ક્રમ ક્યાં જઈને અટકશે એ તદ્દન અનિશ્ચિત હતું. મહારા પાપોની પ્રબળતાથી જ મહારે ધર બહારનો, મહારી સંપત્તિનો અને સગા મંબંધીઓનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો.

ધીમે ધીમે રોગન પસાર થવા લાગ્યાં. ટ્રેઇનમા મહેને કોઇ પણ પ્રકારની તકલીફ પડી નહિ; પરંતુ રાત્રે ભોજન નહિ કરેલું હોવાથી મહેને ક્ષુધાનો અનુભવ થવા લાગ્યો. આશુદે રોગને એક કપ મહા પી લીધી. રાત્રે ૧૨૦ વાગ્યે ટ્રેઇન વડોદરા જઈ પહોંચી એટલે હું તેમણી ઉતરી પડી તથા ટીકીટ આપી બહાર નીકળી. જે લૉન્ડમા મહે મોહનને ઉતરવા કહ્યું હતું એ લૉન્ડની હું જાણીતી હતી. ત્યાં જઈ મેનેજરને પછી તપાસ કરતા તેણે મોહન સાથે મહારી મુલાકાત કરાવી. મેનેજરને તેના નિયમિત ચાર્જ કરતા મોહન થોડા વિશેષ પૈસા આપતો હોવાથી તેની ભલામણથી મહેને તે જે રૂમમાં રહેતો હતો તેની પામેની જ રૂમ મળી મહારી સાથે થોડી વાતચિત કરી, હું તેની બહેન થાઉં છું એવી મેનેજરને આજખાણ આપી. પછી મોહન તેની રૂમમા ગયો અને હું પણ મહારી રૂમમા ગઈ. મેનેજર પણ પોતાની રૂમમા ચાલ્યો ગયો. મોહન અને મહારી રૂમ એક બીજીની માથે હોઈ વગર આવેલા એક દ્વારમાથી એ બન્ને રૂમમા નિર્વિદ્ધે આવ જ કરી ગયા તેમ હતું. અમે અંદર ગયા પછી એ દાગ ઉઘાડી નાખ્યું તથા વિજળીની અત્તી સળગાવી એક પલગ ઉપર બેસી હવે શું કરવું એ વિષયનો અમે બન્ને જણા વિચાર કરવા લાગ્યા. પ્રથમથી મોહને મહારી સૂચના પ્રમાણે લૉન્ડમા પોતાનું ખર્ચ નામ બદલી ગજનદ નામ રાખ્યું હતું તથા વડોદરા-માથી કેટલાક સારા કપડા ખરીદી તે એક ઉચ્ચ કુળોત્પન્ન યુવકના વેશમા લૉન્ડમાં રહેતો હતો.

અંતે બીજે દિવસે સ્થવારે જમી પરવારી મધ્યાન્હકાળે વડોન દરાથી મુખાઈ જતી ફાસ્ટ ટ્રેનમાં અમે મુખાઈ જવાનો વિચાર કર્યો. મહારા વૃદ્ધ પતિ સાથે પહેલા એક વખત નાશિકની યાત્રાએ હું ગઈ હતી તથા એ વખતે અમે પદર દિવસ સુધી મુખાઈમાં રહી જૂદા જૂદા સ્થળોએ ફર્યા હતા. વળી મોહને પણ પહેલા મુખાઈમાં ત્રણ વર્ષ સુધી નોકરી કરી હતી તેથી ઘણા ખરા સ્થળોથી તે માહિતગાર હતા.

બીજે દિવસે બપોરે જમી પરવારી લૉન્ગના માલિકને દાન દક્ષિણાથી સંતુષ્ટ કરી હું તથા મોહન મેડેશને ગયા. મહારી પાસે ઠેકની ટીકીટ હતી તેથી મોહને પોતાને માટે થર્ડ ક્લાસની એક મુખાઈની ટીકીટ ખરીદી લીધી. પાચ સાત મિનીટમાં જ ટ્રેન આવી એટલે મહેને જૈરાના હપ્ત્યામાં બેસાડી જર જોખમ ટુક મહારી પાસે રાખી મોહન બીજા હપ્ત્યામાં જઈને બેઠો.

રાત્રે આઠ વાગ્યે અમે ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશને ઉતર્યા અને ત્યાંથી એક ગાડી ભાડે કરી અમે કોટમાં આવેલી એક હિંદુ લૉન્ગમાં ગયા. લૉન્ગમાં અમે એક સ્વતંત્ર રૂમ ભાડે રાખી લીધી તથા તેમાં અમારો સામાન ગોઠવી દીધો. લૉન્ગવાળાએ પોતાના રજીસ્ટરમાં અમારા નામ લખવા જણાવ્યું એટલે અમે તદ્દન નવા જ નામ લખાવ્યા; અર્થાત્ એ સ્થળે મહારા એક પતિ તરીકે મોહને વિદૂલદાસ નામ લખાવ્યું અને મહેં પુખાવતી નામ લખાવ્યું.

મહેને ગર્ભ રહ્યાને ત્રણ માસ થઈ ગયા હતા તથા એવી સ્થિતિમાં લૉન્ગમાં વિશેષ દિવસ સુધી રહેવું ગ્રેયસ્કર નહિ હોવાથી કોટમાં ખલાસી ચઢવાની અંદર આવેલી એક ન્હાની ચાલતો ત્રીજો માળ ભાડે રાખી અમે ત્યાં રહેવા ગયા. એ ત્રીજા માળે કેવળ બે

ઝોરડીઓ જ હતી અને માસિક ભાડું રૂપિયા ત્રીસ હતું. અમે જો કે યોડી કરકસરથી ખરચ કરતા હતા અને અમદાવાદનો ત્યાગ કર્યોને લગભગ પંદર દિવસ થયા હતા; છતાં એટલા દિવસમાં દોઢસો રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા હતા. ઘનુ કામકાજ હું મ્હારે હાથે જ કરતી હતી તથા મોહન ખુદાઈ જોઈની વસ્તુઓ લઈ આવતો હતો.

અમારી પાનેની રોકડ રકમ વપરાઈ ગઈ એટલે મોહન ઝવેરી બજારમાં જઈ મ્હારી પાનેની જાણુઓમાંથી એકેક વેચી પૈસા લઈ આવવા લાગ્યો.

વખત વીતવા લાગ્યો. એવામાં મ્હારા પેટમાં ચુંક આવવા લાગી. એ ચુંક વણી દવાઓ પીવા છતાં ખંધ થતી નહોતી વળી સુદત પૂર્ણ થતા મ્હને જો સંતાનનો પ્રસવ થાય તો મ્હારાથી કોઈને મ્હાનું મ્હો અતાવી શકાય તેમ નહોતું. મોહનની માથે દુખાઈ જેના ગહેરમાં નિર્વિદ્ધે આખી જીંદગી ગુજરી શકાય એટલી બધી મિલકત પણ મ્હારી પાસે નહોતી. અંતે સવળી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી જોયા પછી મ્હારા મનમાં એક ભયંકર દેશ્વરના હુપ્પ. મ્હેં કોઈ પણ પ્રકારે ગર્ભપાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મ્હેં મ્હારો નિશ્ચય મોહનને જણાવ્યો તથા તેની પાસે બે ત્રણ પ્રકારની ઘણી ઉત્તેજક દવાઓ મંગાવી તથા એક ચાલાક મિડવાઈને બોલાવી લાવવા સૂચવ્યું.

મિડવાઈ આવી એટલે તેને દ્રવ્યદોષથી વગ કરી તે મ્હાનું કામ કરવા કબજા થઈ. મોહન તેની સાથે જઈ તેને ત્યાંથી દવા લઈ આવ્યો. એ દવા પીધા પછી મ્હારી ચુંક વધી ગઈ, બગડેલ કાટવા લાગ્યો, હાથ પગ તૂટવા લાગ્યા. આખો દિવસ મ્હેં દારૂલુ હુખ ભોગવ્યું. રાત્રે પણ દર્દ કમી થયું નહિ. બીજો દિવસે સહવારે

દર્દ સહન ન થઈ શકવાથી મહે મોહનને મિડવાઈને જોલાવી લાવવા મોકલ્યો. રહવારથી રક્તસ્રાવ ચાલુ થયેલો હોવાથી થોડા સમયમાં જ ગર્ભપાત થયો એમ મહેને લાગ્યું. મોહનને ગયાને યોડો વિલંબ થયો હશે એવામાં મહેને અકથનીય દુઃખ સાથે ગર્ભપાત થયો. એ ગર્ભને મહે એક કપડામાં વીંટાળી ઉપરના ભાગમાં આવેલા જાનમાં મૂકી દીધો; પરંતુ મહારા પાપોના પ્રાપ્તિતનો વખત ઉપસ્થિત થયેલો હોવાથી એક સમડીએ જાનમાંથી પેદા ગર્ભને લૂગડા સહિત હાથથી લીધો અને અસ્પર્શકાળમાં જ મહારા પાપનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અમારી ચાલની નજીક પડ્યું. ત્યાં જ પડ્યું છે એ જોવા ઘણા માણસો એકઠા થઈ ગયા. એક કૉન્સ્ટેબલ પણ ત્યાં ઉપસ્થિત થયો. દર્દની વ્યથાથી અને લજ્જાની વિશેષતાથી અધમુખા મનુષ્યની માફક હું ઘરમાં જ પડી રહી. ખેન' જે હકીકત હું કહું છું તે પાઠજથી મહાગ સાબળવામાં આવી હતી ઉપરોક્ત બનાવ બન્યો એ વખતે મિડવાઈને લઈ મોહન મકાન નજીક આવતો હતો; પરંતુ પોલિમને તથા લોકોના ટોળાને જોઈ મોહન ગભરાઈ ગયો. મિડવાઈ પણ વખત વિચારી સટ્ટી ગઈ. મોહન પણ જોન જોતામાં ત્યાંથી અટક્યું થઈ ગયો.

પોલિસખાનાના અધિકારીને ન ગય ઉપજવાથી તપાસ કરતો તે મહારી પાસે આવ્યો. તેને જોઈ હું ગભરાઈ ગઈ. તેણે મહારા નામ ઠામ વગેરે વારંવાર પૂછ્યું; પરંતુ મહે તેના એક પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. આથી તેનો મંત્રણ વધી ગયો. જે ચાલમાં હું રહેતી હતી તેમાં રહેતા બીજા માણસોને પૂછી એ અધિકારીએ મહારા તથા મોહનનું બનાવટી નામ મેળવ્યું. આ કથાને કહેવાની જરૂર છે કે, મોહનને મહે ન્યારથી મહારા પતિ તરીકે ઓળખા-

જાળમાથી મુક્ત થશે તો પણ પછીથી ક્યા આશ્રય મળશે એ તદ્દન અનિશ્ચિત હતું

ઝોરડીતુ દાર ખંધ કરી દીધા પછી માલતી જમીન પર બેસી સ્વગત વિચારવા લાગી-“અરેરે! હવે મહારુ શુ થશે? જે અકલ્પનીય ઘટના બની છે તે જો હું ખીજા કોઇને કહીશ તો તે કોઇ માત્રી માનશે નહિ. વળી આવા નરાધમના સહવાસમા હવે એક ક્ષણ પણ ગહેવું એ નાલાત નરકમા નિવાસ કરવા જેવું છે. અરેરે! મહારા કિસમતે મહને ભૂલાવી. મુંબાઈ શહેરમા આવા કપટી, દગાબાજ, નરપિશાચ ગણસો રહેતા હશે એવો પૂર્વે સ્વપ્નમા પણ મહને ખ્યાલ નહોતો. મદિરાના મદવી મદાધ બનેલો એ પાપી આવતી કાલે મહારા ઉપર કેવો અત્યાચાર કરશે તેની કલ્પના કરતા મહારુ સર્વાંગ રોમાચિત થાય છે. કોઇ પણ પ્રકારે સત્વર આ સ્થળેથી મુક્તિ મેળવવી જ જોઇએ. ઇશ્વર નિરાવારનો આધાર કહેવાય છે, સતીએનો સહાયક લેખાય છે તે મહારા જેવી એક નિરાશ્રયા નારીને સહાય નહિ કરે? હે દીનબંધુ! હે કૃષ્ણ! તમારા સિવાય મહારુ કોણ મદદગાર છે? બચાવો-બચાવો, પ્રભુ! કસા-કસા પાઝામા સપડાયલી આ દીન અબળાડૂપી ગાયને બચાવો.”

માલતી સ્વગત આવો શોક કર્યા કરતી હતી ત્યારે ખીજા તરફથી મદિરાપાનથી ઉત્તેજિત અને ભ્રમિત બની ગયેલો કૃષ્ણલાલ પોતાના મન સાથે અનેક અવનવી કલ્પનાઓ કર્યા કરતો હતો. તે વિચારવા લાગ્યો:-“શુ મહા મુશિબતે મળી આવેલી પુષ્પકળીને હું તેની મુગધ લીધા સિવાય જવા દઉં? તેને મેળવવા માટે જે પરિશ્રમ વેડ્યો છે તે શુ વૃથા જવા દઉં? નહિ-નહિ. તેણે કોઈ પણ પ્રકારે મહારી ઇચ્છાને આધીન થવું પડશે. બળીઆના બે બાગ

જગતમા એ નિયમ પ્રમાણે તે મહારા જેવા એક પુરુષને શું કરી શકનાર છે? એના સતીત્વનું તેજ એ એક પ્રકારનો અહંકાર છે, એના ધર્મનું અભિમાન એ એક પ્રકારનું મિથ્યા ધર્મહ છે. હું એના અહંકારને ફર કરી મહારી અકળાયિની કરીશ. બસ એજ મારો નિશ્ચય છે. એ નિશ્ચય પૂર્ણ કરવા જતા જનમાલની ખુવારી થાય તો તેની પણ મહેને પરવાહ નથી.”

આમ કહી કૃષ્ણલાલે પુનઃ મદિરાથી ભરેલા એક પાત્રને કંઈકથ કર્યું. આ સમયે તેના પાપસહચર હરિયાએ આવી કહ્યું:—
“ભાઈ સાહેબ! કોઈ નવીન રોગી તમને મળવા માગે છે કાંઈ જરૂરનું કામ હોય એમ લાગે છે.”

લોભી માણસો જ્યારે કંઈ મળવાનો કોઈ પણ સભવ જુએ છે ત્યારે તેમને પોતાની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન રહેતું નથી. જો કૃષ્ણલાલનામા વિવેક દિવા સારાસાર બુદ્ધિનો સહજ પણ અંશ હોય તો આવી હતેજિત સ્થિતિમા તે કોઈને પણ મળવું મમયોચિત ગણ્યાત નહિ; પરંતુ લક્ષ્મીબાઈની માયા તેનાથી મૂંઝી શકાઈ નહિ. નવા દર્દીને અટ્ટમ પટ્ટમ સમજાવી તેની પાસેથી પૈસા પચાવી પાડવાના લોભને વશ થઈ તેણે હરિયાને કહ્યું:—“કીક, તેને દવાખાતુ કુદાડી બેસાડ. હું ત્યાં આવું છું વળી ત્યાં હું આવું એટલે દવાખાનાના નિયમ પ્રમાણે મહારી માયે મંપૂર્ણ નિયમ અને સભ્યતાથી વર્તવાનું લક્ષ્યમા ગણજે.”

“એ મારે મહેને કોઈ દિવસે કહેવું પડ્યું છે કે? મોસ્ના ઇડાને ચીતરવા પડે ખગ કે? આપના જેવા ગુરૂની કૃપાથી અલ્પ કાળમા જ હું પાવરધો થઈ ગયો છું.” આમ કહી મૃદુહાસ્ય કરતો કરતો હરિયો નીચે આસ્યો ગયો.

ખીજી તરફથી કૃષ્ણલાલ ઉઠી વસ્ત્રો યથાસ્થિત કરી, આવનાર સનુધ્યને પોતાના વ્યસનની ખખર પડે નહિ માટે મુછો ઉપર સેન્ટ લેગાવી, હાથ મુખ ધોધ નીચે ગયો અને માલતીના સહલાગ્યે તે જે ઝોરડીમા માલતી હતી તે ઝોરડીના પોતાના તરફના દ્વાગને સાકળ મારવી ભૂલી ગયો.

આવનાર માણસ એક કચ્છી ગૃહસ્થ જેવો જણાતો હતો તે દયાખાનામા એક એવું ઉપર વિષણુવદને બેઠો હતો તેની ઉમ્મર લગભગ પચાએક વર્ષની હતી. કૃષ્ણલાલે દયાખાનામા જઈ એક ખુરસી પર બેસી મ્હો આકુ રાખીને જ પૂછ્યું:-“ કેમ મહા-રાય ! આટલી મોડી રાત્રે કેમ આવવું પડ્યું ? ”

આવેલા ગૃહસ્થે ગદગદ કંઠે કહ્યું:-“ વૈધરાજ ! હું આપની પાઠોશમા જ એટલે બેતવાડીની ૧ લી ગલીમા રહું છું. મ્હારે એકનો એક પુત્ર છે. તેની ઉમ્મર વીસ વર્ષની છે. અગીઆર વાગ્યા બીજી એકાએક તેનું શરીર બગડવાથી મ્હારે આપને તકલીફ આપવા આવવું પડ્યું છે.”

રૂમાલને મ્હો પાસે રાખી ગલીર ભાવથી ધુર્ત કૃષ્ણલાલે કહ્યું:-“ તેમને શું થયું છે ? ”

“ ઉપરા ઉપરી બે ત્રણ વખત દસ્ત અને બે ત્રણ ઉલટીઓ થઈ છે. ડૉલેરોની ગરુઆત જેવા ચિહ્ન જણાય છે. આપ દવા લઈ ત્યાં આવી એક વખત તબિયત તપાસો તો સારું.” ગૃહસ્થના વ્યતોમા અત્યંત આર્જવતાનો સમાવેશ થયેલો હતો.

“ મહાશય ! રોગિના વખતે પૂરતી ફી સિવાય હું બ્હાર નીકળતો નથી. મ્હારે ધંધાને અગે સ્પષ્ટ બોલવું પડે છે એ માટે ક્ષમા આપશો.” કૃષ્ણલાલે વૈધ, વેશ્યાને વધીલ રોકડીઆ એ સૂત્રનો પરિચય કરાવ્યો.

“ શ્રી માટે આપ ચિંતા કરજો નહિ. આપની વિજિટ શ્રી શી છે વારુ ? ” ગૃહસ્થે પૂછ્યું.

“ દિવસે વીસ રૂપિયા અને રાત્રે પચીસ રૂપિયા. જે કે ગારી આપને વિગેષ લાગતી હશે; પરંતુ અમારા રાજવંશોને, સુવર્ણ ભસ્મ, લોહભસ્મ, કસ્તુરીની ગોળીઓ વગેરે મૂલ્યવાન દવાઓ અને વવામાં પુષ્કળ ખર્ચ કરવું પડે છે. આપને આજની દવાનું બીજું બૂટું નહિ આપવું પડે. વળી આપ કહો છો એવી ગંભીર સ્થિતિ હશે તો દવા પણ તેવી કિમતી જ આપવી પડશે. ”

“ ભલે, આપ સત્વર તૈયાર થાઓ, હું ગારી ખોલાવી લાવું છું. ”

૩૧૧૦

“ નજીકના જ જવાનું છે એટલે ગારીની કાંઈ જરૂર નથી. ” આમ કહી કૃષ્ણલાલ હરિયાના કાનમાં એક ટુંક મારી પેલા ગૃહસ્થની સાથે ગયો. જતી વખતે તેને ઉપરની ઓરડીની સાકળ મારવાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું હતું તથા એ જ શુભમંત્ર તેણે હરિયાના કાનમાં ટુંક્યો હતો.

કૃષ્ણલાલને વિદાય થયાને પાંચેક મિનીટ થઈ હશે. એવામાં હરિયો દવાખાનું બંધ કરી મેડા ઉપર ગયો તો જે ઓરડીમાં માલતી હતી એ ઓરડીનું દારૂ અને નરસી ખુલ્લું હતું. પંખિણી પાપ પિન્જરમાંથી પલાયન કરી ગઈ હતી.

અત્રે જણાવવાની જરૂર છે કે, દવાખાનું આગળના ભાગમાં સરકપર આવેલું હોય તેનો દાદર પાછળની ગલીમાં પડતો હતો. હરિયો કૃષ્ણલાલને જોલાવવામાં આવ્યો તથા તેમની વચ્ચે જે વાતચિત થઈ એ માલતી પેલી તરફથી જાણી ગઈ હતી અને તેથી જ તેણે મળી આવેલા સ્થળોગતો લાભ લઈ ત્યાંથી પલાયન કર્યું હતું.

માલતીને ગૂમ થઇ ગયેલી જોઇ હરિયો દિડ્ મૂટ બની ગયોઃ
 ૫૦ તુ એ પોતાની ભૂલતું પરિણામ નહિ હોવાથી તે આશ્ચર્ય થયો.

લોભે લક્ષણ જાય એ નિયમ પ્રમાણે પોતાને કોઇ પણ પ્રકારની રોગની ચિકિત્સાની કિંવા નાડી પરીક્ષાની માહિતી નહિ હોવા છતાં કૃષ્ણલાલ કેવળ પચીસ રૂપિયા પડાવી લેવાના હેતુથી જ પેલા ગૃહસ્થની સાથે રોગી જોવા ગયો હતો. આ જ રોગીની કૃત્રિમ પરીક્ષા કરી નોકરની સાથે દવા મોકલી આપવાનું કહી, ધરન માણસોને આશ્વાસન આપી પચીસ રૂપિયા ખીસ્સામાં મૂકી તે જ્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે હરિયાએ હાકતા હાકતા તેને રનાનના સમાચાર સંભળાવ્યા. કૃષ્ણલાલ અતરના ઉડાણુમાંથી એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી, કપાળે હાથ ઠોકી બેસી પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

વર્તમાન યુગમાં સ્ત્રીજાતિનું શિક્ષણ.

૬ અબજોન્નતિ મદિરમાં નિવાસ કરતી મોહિની તથા સીતા-
 ૭ સુંદરીની ભય કર આત્મકથાઓ જાણ-
 ૮ વામાં આવતા તથા અબજોન્નતિ મદિરના અધ્યક્ષ મહાશય કૃપારામ
 અને ઉર્મિલાના અનાચારની હટ્ટોક્ત માલૂમ પડતાં આપણી મધુને
 એ સ્થળે રહેવું ઉચિત લાગ્યું નહિ. તેના અંતરમાં એટલો બધો
 વિરક્ત ભાવ ઉપજ્યો હતો કે, બનતાં મુઘી તે કોઇ પણ વ્યક્તિની
 સાથે ખાસ કારણ સિવાય હવે વાત સુઝાં કરતી નહોતી. અબજો-
 ન્નતિમદિરની લાયબેરીમાં કેટલાક ધાર્મિક પુસ્તકો પણ હતા. અવ-

કાગના સમયે મધુ એ પુસ્તકોમાયી કોઈ પુસ્તક પસંદ કરી તેનો અભ્યાસ કરતી હતી. આમ છતાં વારંવાર તેને પતિનું સ્મરણ થઈ આવતું હતું તથા એવા પ્રસંગે મહાકષ્ટે આત્મસંવરણ કરી તે પતિના કલ્યાણની કામના કરતી હતી. તેના અતરમા એવો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે, પતિએ પોતાનો ત્યાગ કરી પરસ્ત્રીને સહધર્મિણી બનાવવામાં જે ભયંકર ભૂલ કરી છે એ ભૂલનો ભવિષ્યમાં તેમને પશ્ચાત્તાપ થયા સિવાય રહેશે નહિ અને કદાચ ભવિષ્યમાં તેઓ પોતાને પુનઃ આશ્રય પણ આપશે. આવો વિશ્વાસ હોવા છતાં તેને પતિના વિયોગમાં અન્ય સ્થળે રહેવું હવે ગમતું નહોતું. પોતે આ સ્થળે આવીને રહી તેના કરતાં પિયર જઈને રહી હોત તો વિશેષ સારુ એમ હવે તેને લાગતું હતું; છતાં અબ્જોન્નતિ મંદિરમાં આશ્રય સ્વીકારનાર સ્ત્રીઓએ ત્રણ વર્ષ સુધી મંદિરમાં રહેવું જ જોઈએ એવો નિયમ હોવાથી હવે એ સ્થળનો ત્યાગ કરવાનું પણ તેને માટે અશક્યવત થઈ ગયું હતું.

અબ્જોન્નતિમંદિરમાં નિવાસ કરતી સઘળી સ્ત્રીઓને અગ્ની-આરથી ચાર વાગ્યા સુધી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું શિક્ષણ મળે એવી મંદિરના વ્યવસ્થાપકોએ યોજના કરેલી હતી; પરંતુ ચારિત્ર્યસંપન્ન શિક્ષિકાઓને અભાવે એ યોજના જોઈએ એટલા અંશે સંપૂર્ણ થતી નહોતી. કાતવાનું, મગીત વિધાનું, શિલ્પનું, શુદ્ધ મનાતન ધર્મનું વગેરે વિષયોનું શિક્ષણ મારી સમ્યક્ચિત્ત શિક્ષિકાઓ દ્વારા આપવાની મંદિરના વ્યવસ્થાપકોએ ગેઠવણ કરી હોત તો તથા મંદિરમાં સારા ચારિત્ર્યની સ્ત્રીઓને જ રાખવાની સાવધાનતા રાખવામાં આવી હોત તો અબ્જોન્નતિમંદિર એક આદર્શ લોકોપયોગી સંસ્થાની ખોટ પૂરી પાડત અને તેના ચાલકોને મહદ્ પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાત;

પરંતુ અક્ષોસનો વિષય એ છે કે, આપણા ભારતવર્ષમા ઘણીખરી સંસ્થાઓના ચાલકો કેવળ ક્રવ્ય આપીને પોતાના કર્તવ્યને પાર પાડેલું સમજે છે. તેઓ ક્રવ્ય માટે જોટલી દાનશીલતા દર્શાવે છે તેટલી સંભાળ સંસ્થાઓની પ્રગતિ ક્રિવા ઉત્તતિ માટે દર્શાવતા નથી. આ રથજે અમે હાલમા ચાલતી સકળ સંસ્થાઓ ઉપર આ આક્ષેપ મૂકતા નથી. ભારતવર્ષમા કેટલીક આદર્શ લોકોપયોગી સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ છે ખરું; પરંતુ તેની સંખ્યા અતિ અલ્પ સંખ્યક છે.

અબ્જોત્તતિ મંદિરની આતરિક્ષિ સ્થિતિનું દિગ્દર્શન અમે અમારા પ્રિય વાચક બંધુઓને કરાવી ચુક્યા છીએ; આમ છતાં એ મંદિરમા કેટલીક વિદુષી મન્નારીઓ મંદિરની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવા આવતી હતી તથા ક્વચિત્ એવી કોઇ વિદુષી મંદિરવાસિની વનિતાઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન સુદ્ધા આપતી હતી.

આજે શનિવાર હોઇ એક સરોજકુમારી નામની ગુર્જર વિદુષી અબ્જોત્તતિ મંદિરની મુલાકાતે આવવાની હોઇ તે 'વર્તમાન યુગમા સ્ત્રીજાતિનું શિક્ષણ' એ ઉપયોગી વ્યાખ્યાન આપવાની હતી. મંદિરના કાર્યવાહકો તરફથી કેટલાક સુખ્ય સ્ત્રી પુરુષોને અને તેમા પણ વિશેષે કરીને સુધારક પક્ષીય નરનારીઓને અગાઉથી નિમંત્રણ પત્ર મોકલવામા આવ્યા હતા. પુરુષોને બેસવા માટે એક મ્હોટા હોલની એક બાજુએ વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી.

સભા મળવાનો વખત સહાંજના પાચ વાંચાનો હતો; છતાં સઘળી તૈયારી ચાર વાગ્યે થઈ ગઈ હતી. સભામા પ્રમુખનું મ્યાન એક અગ્રગણ્ય શ્રીમંતના સૌભાગ્યદેવી ઉર્ફે મિસિસ પુતળીબાઈ જહાગીરજી જે. પી. ને આપવાનું અગાઉથી નક્કી કરવામા આવ્યું હતું.

ધીમે ધીમે નિમત્રિત નરનારીઓ આવી આસન ઉપર ગાઠવાઈ જવા લાગ્યા. મિસ ઉર્મિલાની જગ્યાએ સરસ્વતીદેવી નામની એક પચાસ વર્ષની ઉમ્મરની વિધવા સ્ત્રીની નિમણુક થયેલી હોઈ સરસ્વતીદેવી જે ચાર મુખ્ય મુદ્દરીઓ સાથે દ્વાર પાસે ઉભી રહી આગવું નરનારીઓને મધુર વચનોથી અને સ્મિત હાસ્યથી આવકાર આપતી હતી અખજોન્નતિ મદિરમા આશ્રય મેળવી રહેલી અખજાઓ સમાના હાલમા પ્લેટફોર્મની સહામે એક મહોટી રોતરંછ ઉપર એઠેલી હતી. એ અખજાઓમા આપણી મધુ પણ હાજર હતી તથા આજની વકતૃતા સાભળવા માટે તે ઘણી ઉત્સુક બની ગઈ હતી.

પાચ વાગતામા તો સભા મંડપ મનુષ્યોથી ચીકાર ભરાઈ ગયો. લગભગ પચાસેક જેટલા પુરુષો પણ વ્યાખ્યાન સાભળવામા આવેલા હોઈ તેઓમાના ઘણાખરા (સેંકડે ૯૯ ટકા) વિદેશી પોષાકમા સુસજ્જિત થયેલા હતા. વળી એ પુરુષોમાંનો મુખ્ય ભાગ યુવક તેમજ તરૂણ વર્ગ જ હતો. નિમત્રિતા મહિલાઓની સંખ્યા લગભગ સો સવાસો જેટલી હતી. તેમનામા કેટલીક પારસી તેમજ દક્ષિણી સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થયેલો હતો.

બરાબર પાચને પાચ મિનિટે પ્રમુખ મહાશય શ્રીમતી પુતળીબાઈ આવી પહોંચ્યા એટલે તેમને તાળીઓના અવાજથી વધાર્ધ લેવામા આવ્યા. શ્રીમતી સરોજકુમારી પણ તેમની સાથે જ સભા મંડપમા આવ્યા. ઉમ્મર લગભગ ત્રીસ વર્ષ જેટલી હોવા છતાં એટલી નહાની ઉમ્મરમા તેમણે ધગેછ, ગુજરાતી, સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સપાદન કેરેલું હતું. તેમનું મુખ પ્રભાવશાળી લાગતું હોઈ કપોળ પ્રદેશ ઉપર સાક્ષાત સરસ્વતીદેવી પ્રકાશી રહી હોય એવો પ્રથમ દર્શને જ ભામ થતો હતો.

પ્રમુખની દરખાસ્ત મુકાયા પછી તથા તેને એક બે વ્યક્તિઓ તગ્ગથી ટેકા મળ્યા પછી શ્રીમતી પુતળીબાઈએ પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું. પછી તેમણે પોતાને આપેલા બાનબદ્ધ શિષ્ટાચારને અનુસરી ઉપકાર લાવ દર્શાવ્યો. તત્પરથી શ્રીમતી સરોજકુમારીએ જે બ્યાખ્યાન આપ્યું તે ગુર્જર બહેનોને ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ હોવાથી અક્ષરશઃ અત્રે ઉતારવામા આવે છે.

“માનનીયા પ્રમુખ મહાશયા, પ્રિય ભગિનીઓ અને વિકાન બંધુજનો! આ સંસ્થાની મુલાકાત લેવાથી વાસ્તવિક રીતે મહત્ત્વ અત્યાનંદ થયો છે તથા નિરાશ્રયા આર્ય નારીઓની ઉન્નતિને માટે આર્યાવર્તમાં આત્રી એક નહિ, પરંતુ અનેક સંસ્થાઓની જરૂર છે, છતાં વિષયાંતર ન થઈ જાય એટલા માટે સંસ્થાના ધ્યેય સંબંધી કાઈ ચર્ચા નહિ કરતા કેવળ ‘વર્તમાન યુગમા સ્ત્રીજાતિનું શિક્ષણ’ એ મહારા વિષયને જ અનુસરીશ.”

અડધા સૈકા પહેલા સ્ત્રીજાતિના શિક્ષણની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરવાને માટે મોટા મોટા લેખો લખવા પડતા હતા; પરંતુ આપણા મહાદ સદ્ભાગ્યે હવે સમય બદલાયો છે, અને સૌ કોઈ સ્ત્રીશિક્ષણની જરૂરિયાત છે એમ વિચારે છે. “*कन्याप्येवं पालनीया शिक्षणीयाति यत्नतः*—” આ મંત્ર હમણા સર્વજનોને મમત થયો છે. સ્ત્રીજાતિને શિક્ષણ આપવું જ જોઈએ. એ શિક્ષણ કેવી રીતે આપવાથી વિશેષ કલ્યાણ થઈ શકે તેમ છે તેજ વિષયનું આ લેખમા વિવેચન કરવામા આવે છે.

વર્તમાન જાપાનની સમૃદ્ધિના સંબંધી એક ઇંગ્રેજ લેખકે લખ્યું છે કે, “The family life of a country and the position occupied by women are probably the

best tests of its civilisation. In comparing nation with nation we have no doubt in asserting that one of the most important forces in the progress of society is the education which the mothers convey to their children, and no nation can ever be great unless women rise to a high plan of thought and life, and kindle and foster similar ideas in the minds of the young."

સામાજિક જીવન તથા નારિજાતિની સામાજિક સ્થિતિ જ સઘળા દેશોની સભ્યતાનો ખરો પરિચય છે. જાતિસમુહની અગ્રસ્પર્શની સાથે વૃદ્ધિ કરતા, બાળકો ધરમા માતાની પાસેથી જે શિક્ષણ મેળવે છે તેને જ જાતીય ઉન્નતિનું મુખ્ય ઉપકરણ ગણવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓના આચાર તથા જીવન ઉન્નત નથી થતું તો કોઈ પણ જાતિ ખરું મહત્વ મેળવવાને શક્તિવતી થતી નથી. માત્ર માતા જ સંતાનોના હૃદયમાં યથા સમયે ઉચ્ચ ભાવનાનું બીજ રોપવાને શક્તિવતી થઈ શકે છે.

ઉપરની બાબતનો વિચાર કરી જોતા અત્યારની સ્ત્રી કેળવણી જોઈએ એટલા બહોળા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત નથી એમ તો સૌ કોઈ વિચારશીલ વ્યક્તિ કબૂલ કરશે જ. આ સંબંધી એક સમયે ભારતની સ્થિતિ અતિ ઉચ્ચ હતી એમ પ્રાચીન સાહિત્ય તેમજ પુરાણાદિનું અવલોકન કરતા માલૂમ પડી આવે છે. વેદની રૂપીરમણીઓ, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, લીલાવતી વગેરે પરમ પવિત્ર યુદ્ધિમતી અને વિદ્યા રમણીના નામ સૌએ સાબળ્યા હશે જ. પછીથી ન્યારે શાસ્ત્રસિદ્ધે ઔદ્ધર્મનો પ્રચાર કરીને ભારતમાં નવયુગ વર્તાવ્યો ત્યારે ભારત

નારીની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી એ હકીકત બૌદ્ધશાસ્ત્રો જોવાથી માલૂમ પડી આવે તેમ છે. સ્થવિરા અને થેરી સંપ્રદાયનાં નામ ઘણાંએ સાંભળ્યા હશે. એ થેરીઓ શું સામાન્ય સ્ત્રીઓ હતી ? કેવી જ્ઞાનપ્રુદ્ધિ, કેવો કડોર વેરાગ્ય, કેવો અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ, કેવી મધુર સહાનુભૂતિ એ દેવીપ્રકૃતિ નારી સંપ્રદાયના હૃદયમાં રહીને ભારતમાં સ્વર્જની શોભાનું દર્શન કરાવતી હતી ! આપણે વિદેશિની સંન્યાસિનીઓના આત્મોત્સર્ગને જોઈને મુગ્ધ થઈએ છીએ. એ સંન્યાસિનીઓની મૂળ આતા કોણ છે ? આપણા ભારતની વિદુષી-ઓજ, -ખીજ કોઈ નહિ. હવે ભારતના એ દિવસો નથી ગમીર જ્ઞાનસંપન્ના પરોપકારિણી સંન્યાસિનીઓ નથી. મેં કંડો-હળદો ભાગત નારીઓ એક સમય, એક જ આશ્રમમાં રહીને જ્ઞાન તથા ધર્મની મેવામાં પોતાનું જીવન વીતાડતી હતી. એ સમયે ભારતનું ઘણું જ ગૌરવ હતું. હુએનસિંગ જ્યારે ભારતની સુસાદરી માટે આવ્યો ત્યારે જાહિર રાજસભામાં સત્રાટ્ઠ હર્ષવર્દ્ધનની જમણી બાજુએ તેની વિધવા ભગિની રાજ્યેશ્વરી બેસીને જ્ઞાનધર્મની આલોચના એકાગ્રચિત્તે સાંભળતી હતી.

ખીજ સમ્રાજા અધિકારોત્તો વિષય છોડી દઈએ તો પણ ગૃહ એ રમણીનું રાજ્ય છે. તેના શિક્ષણ તથા શક્તિના ફેલાવાનું સ્થળ છે. એ સ્થળે ભારત-રમણી કેવી રીતે પોતાના દિવસો પસાર કરે છે ? આ પ્રકાર મૌથી જાણીતો છે, તેથી તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. વિધાતાની અપાર કૃપાથી ભારતરમણીની અજ્ઞાનતાની રાત્રિનો અંત આવ્યો હોય એવા ચિહ્ન જણાય છે. જાતિની ઉન્નતિનો મૂળ મંત્ર સ્ત્રીજાતિનું શિક્ષણ છે. સ્ત્રીજાતિની અજ્ઞાનતા તેમજ દુર્બળતા એ જ સમસ્ત દેશની અજ્ઞાનતા અને દુર્બળતાનું

કારણ છે. સ્ત્રીઓને સુયોગ્ય શિક્ષણ આપવાથી માત્ર તેમનું જ કલ્યાણ થાય છે એમ નહિ, પરંતુ તેથી પુરૂષોની નીતિ પણ ઉન્નત થાય છે અને તેમની સુખસમૃદ્ધિમાં અવશ્ય વધારો થાય છે શિક્ષણનો પ્રકાશ એ જ ખરો દિવ્ય પ્રકાશ છે અને તેથી જ વિદ્યાને ત્રીજી લોચન ગણવામાં આવે છે. વિદ્યારૂપી લોચન પ્રકાશિત થતા સકળ સત્ય જાણી શકાય છે. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિના માર્ગમાં જેઓ કાટા બિઠાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમની જાતિ પણ આટલા માટે જ છે. પુરૂષોને જન્મ દેવતાને માટે અને સ્વર્ગને માટે છે ત્યારે સ્ત્રીને જન્મ પુરૂષને માટે છે. સઘળા દેશોના નીતિશાસ્ત્રો પ્રાચીનથી જ આવો ઉપદેશ આપે છે. કોઈ દેશના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. “ નારીનો આત્મા નથી. ” આપણા દેશના શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે:—“ પતિજ સ્ત્રીજાતિનો દેવતા છે. સ્ત્રીએ પતિની પરમાત્મા સમજીને પૂજા અને સેવા કરવાની છે, ” આવા પ્રકારના શાસન અને શિક્ષણદ્વારા નારીજાતિ સંપૂર્ણરૂપે આત્મોત્સર્ગ કરતા ગાળી છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં સેવા અને આત્મોત્સર્ગની ઘણી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. આ બે મહત્ત્વાવ પ્રાપ્ત કરીને નારીપ્રકૃતિ પ્રગાઢ ધર્મભાવ મેળવવાને સમર્થ થઈ છે; પરંતુ ખીલ નરકથી પુરૂષોને નુકશાન થયું છે. સ્ત્રીજાતિને માટે સઘળા કઠોર નૈતિક નિયમો છે, ત્યારે પુરૂષોને માટે ઠંડા નીતિ-નિયમો છે; પરંતુ જે સમાજમાં પુરૂષોનું નૈતિક ચરિત્ર ગિયિત હોય છે ત્યાં નારીજાતિ પણ ગિયિત થાય છે. એકની ઉન્નતિ ઉભયની ઉન્નતિ છે અને એકનું પતન ઉભયનું પતન છે.

હોયતે हि मति स्तात हीनैः सह समागमाल ।

समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥

આ સુંદર નીતિવાક્યનો વ્યતિક્રમ શુ માત્ર નગ્નાગી મળ-

ધી જ થશે ? બે પુરુષો અજ્ઞાની—હૃદયુદ્ધિ સ્ત્રીઓના જ મહવાસના મહે તો તેઓ પોતાની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરી શકે ? આવી રીતે પુરુષો સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખીને પોને પણ અજ્ઞાન થતા જાય છે. કેમ કે સ્ત્રી જ્ઞાની હોય या અજ્ઞાની હોય તો પણ પુરુષ ઉપર તેનો ઘણો પ્રભાવ પડે છે. આ વાક્યના સમર્થનમા અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે, સ્ત્રીઓ ઉન્નત હોય તો પુરુષો પણ ઉન્નત થાય છે અને સ્ત્રીઓ પતિત હોય તો પુરુષો પણ પતિત થાય છે.

કેટલાક કદાચ એમ કહેશે કે, શિક્ષણ મેળવ્યા સિવાય પણ સ્ત્રીઓ ઉન્નત થઈ શકે તેમ છે. અમે કહીએ છીએ કે, અજ્ઞાનતાના પાયા ઉપર જે ઇમારત ચણાય છે તે ચિરકાળપર્યંત સ્થિર રહી શકતી નથી. એ ઇમારત અલ્પ કાળમા જ મીનદોસ્ત થાય છે. બાળકો જ્યારે રડે છે ત્યારે ઘણા માણસો તેમને ભૂત પ્રેતનો ભય દર્શાવી શાન્ત કરે છે; પરંતુ આવી રીતે તેઓ એ ચાર વખતથી વધારે વખત શાન્ત થતા નથી; કેમકે એ ચાર દિવસમા જ બાળક સમજી જાય છે કે, રડવાથી પણ કાંઈ ભૂત આવતું નથી. બ્રાન્તિનો ભગ થતા સવળા ધર્મ શાસ્ત્રો નિરુપયોગી થશે. જે બરાબર વિચારી, માહિતી મેળવી પોતાને જે માર્ગે જવાનું હોય છે તે માર્ગે જાય છે તેને કશી અડચણ વેડવી પડતી નથી; પરંતુ જે આધજ્ઞાની માફક બીજાનો હાથ ઝાલીને માર્ગ કાપે છે તે કાણે કાણે સફટમાં પડે છે. કવિ જણાવે છે કે, અજ્ઞાનતા માત્ર બાળકોનું જ સૌન્દર્ય છે. અજ્ઞાનતા એ સ્ત્રીઓનું પણ સૌન્દર્ય છે એવું કોઈ કવિએ જણાવ્યું છે કે ? વર્તમાન સમયમા બાળકને પણ ક્યા સૂધી અજ્ઞાન રાખવામા આવે છે ! બાળકના ક્ષુદ્ર મસ્તકમા જ્ઞાનનો ભંડાર ભરવાને માટે આપણે કેટલા બંધા

વ્યાકુળ એકી ? પરિણામે આપણે આઠ વર્ષની હંમરના આગકને તેની માતાના કળતા પણ વિશેષ જ્ઞાની જોઈએ છીએ. આ વિચિત્ર સ્થિતિ જોવામા આવતા કોના અતરમા લગ્ન અને ક્ષોભ ઉપજે છે ? કૈન્યાને અજ્ઞાની ગણતા પિતા ગન્માતો નથી, અજ્ઞાની સ્ત્રીને જ્ઞાનશિક્ષણ આપવાની પતિને સ્પૃહા નથી એવા પંડિત પિતા યા તો પતિને કોણ વિદ્યાતુરાગી કહી શકે ? પુરૂષને માટે જે કલ્યાણકર છે--ગૌરવનું કારણ છે તે સ્ત્રીને માટે અદિતકર તેમજ શરમનું કારણ કેમ છે ? શુ સ્ત્રીઓનામા શિક્ષણ મેળવવા જેટલી બુદ્ધિ નથી ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર કોઈ હલગમાં આપે તો અમે તેને તે ગભીર ભૂલ કરે છે એમજ કહીએ; કેમ કે વાસ્તવિક રીતે જેવા જતા પુરૂષો કરતા સ્ત્રીઓનીજ બુદ્ધિ વધારે ચપળ હોય છે. પુરૂષો કરતા તેમની યાદશક્તિ પણ સતેજ હોય છે; તેથી સ્ત્રીઓને જેઓ અજ્ઞાની રાખવાની ઇચ્છા રાખે છે તેઓ સમાજના તેમજ સ્વદેશના શત્રુઓ જ છે સ્ત્રીની હિન્નતિ અને શિક્ષણના માર્ગમા અડચણ કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી. આપણા દેશમા હજી સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રયાગ જોઈએ એટલો નથી. શિક્ષણ વિભાગનો વાર્ષિક રિપોર્ટ જોયાથી આ સંબંધીની સંપૂર્ણ માહિતી મળશે. ખાસ કરીને શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડેજીવડોદગ ગન્ત્રમા અથાત્ સ્વરાજ્યમા કેળવણી પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપેલું જોવામા આવે છે. તેઓ નામદારની કેળવણી પ્રત્યેની પ્રીતિની પ્રશંસા સર્વત્ર થતી જોવામા આવે છે. સ્ત્રી કેળવણીનો બહોળો ફેલાવો કરવાના સતત પ્રયત્નો પણ તેઓ નામદારના કેળવણી ખાતા તરફથી નિગંતર થતા જોવામાં આવે છે. અન્ય ગન્ત્રોએ પણ નામદાર ગાયકવાડ સરકારનું આ વિષયમા અતુલ દગલું કરવાની જરૂર છે.

હવે શિક્ષણના ઉદ્દેશો શા છે તે તપાસીએ, શિક્ષણના ઉદ્દેશ એ છે. ૧ જ્ઞાન મેળવવું, અને ૨ દ્રવ્ય મેળવવું.

૧ શારીરિક શિક્ષણ:-શરીર તેમજ મનની સઘળી શક્તિ-જ્ઞાનો વિકાસ જ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે. જે શિક્ષણથી એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી એ ખરું શિક્ષણ નથી. આપણા દેશમાં શારીરિક બળતી વૃદ્ધિ થાય એવી કશી વ્યવસ્થા જોવામાં આવતી નથી. અને-કતુ એમ કહેવું છે કે, ધરકામ કરવામાં સ્ત્રીને ઘણી કસરત થાય છે, તેથી તેને માટે બીજી કસરતની જરૂર નથી; પરંતુ કેટલી શ્રીમંત શેઠાણીઓ ધરમાં કામકાજ કરે છે ! તેમને માટે શારીરિક કસરતની ઘણી જરૂર છે. મહેનત પડે એવી રમત ગમતોથી પણ શરીર બળવાન તથા ચિત્ત પ્રવૃદ્ધ થાય છે. કેટલીક વખત સ્ત્રીઓનું શરીર બગડતાં ડૉક્ટર તેમને ખુદલી હવામાં ફરવા જવાની ભલામણ કરે છે; પરંતુ આપણી આર્યનારીઓમાંની કેટલીને તેમના સગા બહાલાં ફરવા જવા દે છે ?

૨ બાળલગ્ન:-બાળલગ્ન પણ સ્ત્રીઓની શારીરિક સ્થિતિને ઘણી ખરાબ કરી નાખે છે. વૈદો તેમજ ડૉક્ટરો એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે કે સઘળા શારીરિક અવયવો પૂર્ણાંશે ખીલ્યા સિવાય બાળિકાએ માતા થવું કવિત નથી; પરંતુ ગુજરાતમાં આ અભિપ્રાય તરફ કોણ લક્ષ્ય આપે છે ? સમસ્ત હિંદુસ્થાનના ઘણા ખરાં સ્થળોએ બાળલગ્ન પ્રચલિત છે. આજકાલ ચૌદ પંદર વર્ષની બાળિકાઓમાંની ઘણી પગને આપણે માતા થયેલી જોઈએ છીએ. આ માટે પણ નામદાર ગાયકવાડ સરકારે બાળલગ્ન-નિષેધનો કાયદો કરી પ્રજા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. જે દેશની સામાજિક રીતિ આવી દુષિત છે એ દેશમાંની સ્ત્રીઓ શારીરિક સ્થિતિમાં

દુર્બળ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? આપણા ગુજરાતમાં તથા મુખ્યત્વે કરીને હિંદુસ્તાનમાં બળવતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી થોડી અર્થાત્ નહીં છે. નારીની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવા પ્રત્યે સહુનું દુર્લક્ષ્ય જોવામાં આવે છે. અનેક ઠેકાણે અજ્ઞાનતાને લીધે પણ આનું દુર્લક્ષ્ય નજરે પડે છે. જો કોઈ બાળિકાને તેની સોળ વર્ષની ઉંમર સૂધીમાં મેતાન નથી થતું તો તેને વધ્યા ગણવામાં આવે છે. જ્યાં સૂધી આ બાબત માટે આપણા લોકો બેદરકારી રાખશે ત્યાં સૂધી આપણી ઉન્નતિ થવી સર્વથા અશક્ય છે.

નારીજાતિની શારીરિક દુર્બળતાનું ત્રીજું કારણ નિરુપયોગી વસ્ત્રાલંકારોનો ઉપયોગ છે. સહુ કોઈ એમ જણાવે છે કે, ભૂપણ-પ્રિયતા એ સ્ત્રીજાતિની એક પ્રકારની દુર્બળતા છે. યથાયોગ્ય વસ્ત્રાલંકારો જ સ્ત્રીઓએ પહેરવા જોઈએ; પરંતુ જે વસ્ત્રાલંકારોથી શારીરિક સ્થિતિમાં બગાડ થાય તેમ હોય તેનો કદાપિ ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ. આપણા દેશની શ્રીમત સ્ત્રીઓ કેટલીક વખતે એટલા બધા અલંકારો પહેરે છે કે, જેને પરિણામે શરીરમાં જોઈએ એટલું લોહી ફરી શકતું નથી. આવી અલંકારપ્રિયતા એક પ્રકારની મૂર્ખાઈ છે. એથી સુંદરતામાં વધારો થવાને બદલે શરીર કદરૂપું જણાય છે। વળે તેમજ અલંકારોદ્ધાર એશ્વર્ય દર્શાવવાની ઇચ્છા સારી નથી.

માનસિક અને નૈતિક શિક્ષણ:—માનસિક શિક્ષણના પહેલાં શારીરિક શિક્ષણની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. કેમ કે શરીર જ મનનું યંત્ર છે; તેથી શરીરની સુખાકારી પ્રત્યે પ્રથમ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ.

બાળિકાઓના શિક્ષણ માટે બે ગભીર મતભેદ જોવામાં આવે છે. (૧) એક વર્ગનું એમ કહેવું છે કે, બાળક તેમજ બાળિકાઓના શિક્ષણમાં કશો ફર્ક હોવો જોઈએ નહિ. (૨) બીજા વર્ગનું એમ

કહેવું છે કે, બાળિકાઓને તદ્દન જૂદી જાતનું શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. પ્રથમ વર્ગનો મત એવો છે કે, સ્ત્રી પુરુષના અધિકારમા બિલકુલ ભેદ નથી-હમણા જે ભેદ જોવામા આવે છે તે માત્ર યુગ યુગાતરની અજ્ઞાનતા અને એકદેશદર્શી શિક્ષણનું ફળ છે. બાળિકાઓને પણ જો બાળકોના જેવું શિક્ષણ આપવામા આવે તો તેઓ બાળકોના જેવી જ નિવડે. આ ઉભય વર્ગનું કહેવું કામઠક અંશે ખરું છે નરનારીની પ્રકૃતિગત વિભિન્નતા કંઈ તદ્દન હસવામા ઉડાવી દેવા જેવી વાત નથી; કિન્તુ સ્વાભાવિક પાર્થક્ય શિક્ષણના દોષ અને અજ્ઞાનતાને લીધે ઘણું વધી ગયું છે. શિક્ષણના પરિણામે ઘણું ખરું પાર્થક્ય કેટલાક સમયને અંતરે દૂર થવાનો સંભવ છે. આ વાક્યની સત્યતા સાબિત કરવાને માટે આપણને બહુ દૂર જવું પડે તેમ નથી. ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં મહાત્મા ખીટને (ખેથુન) જ્યારે પહેલ વહેલી બાળિકા વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી ત્યારે કેટલો ગરબડાટ ઉપસ્થિત થયો હતો ? એ સમયે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ કોઈ પણ પ્રકારે માતૃભાષા લખી વાંચી જાણતી તો તેમને સંપૂર્ણ શિક્ષિતા સમજવામા આવતી હતી. હમણાં માત્ર ગુજરાતમા જ નહિ પરંતુ હિંદુસ્તાનમા ઘણે ખરે સ્થળે સ્ત્રીઓ યુનિવર્સિટીની ઉચી પરીક્ષાઓમા પણ પસાર થયા હાગી છે. અલ્પકાળની અંદર જ સ્ત્રીઓએ જ્યારે પોતાની વિદ્યાબુદ્ધિથી આવી ઉચી પરીક્ષાઓ પસાર કરવા માડી છે ત્યારે ભવિષ્યમા તેઓ પોતાના જ્ઞાનને વિશેષ ઉન્નત કરી શકશે એ માટે કાંઈ સંદેહ નથી.

જેઓ નરનારીની પ્રકૃતિની વિભિન્નતાનો અસ્વીકાર કરે છે તેમને માત્ર એક જ વાત પૂછવાની છે. જે કાંઈ સઘળા દેશોમા બન્યું છે તે માત્ર એકલા પુરુષોના પ્રયત્નને પરિણામે બન્યું નથી. જો

કે જ્ઞાનમા પુરુષનું પ્રાધાન્ય છે એ સૂચ છે; કિન્તુ નારીપ્રકૃતિ ધર્મ-
પ્રવણ હોવા છતાં કાંઈ નારી બુદ્ધ, ઇચ્છુ કે મહામ્મદનું સ્થાન મેળવી
શકી નથી. માત્ર એટલું જ નહિ; પરંતુ પુરોહિતનું કામ પણ સદગ
દેશોમા નારીને અર્પણ નહિ થતા પુરુષોને જ અર્પણ થયેલ છે.
નારીની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ, વિચારશક્તિ પ્રખર અને દૃષ્ટના પ્રાણુમયી
હોવા છતાં નારીની ગંભીર અંતઃપ્રવેશની શક્તિ પુરુષોની તુલનામાં
ઓછી જ છે. તો પણ તેના ગંભીર અંતઃપ્રવેશના માર્ગમા ઘણો
અંતરાય છે એ ખરું છે. જેમને નિરંતર અસંખ્ય સામાન્ય ગૃહકા-
ર્યોમા અને બાળકોનું પ્રતિપાલન કરવામા નિયુક્ત રહેલું પડે છે તેમને
માટે ગંભીર અંતઃપ્રવેશનો અભ્યાસ થવો એ ઘણું કઠિન કાર્ય છે.
પુરુષને સુયોગ તેમજ સગવડતા ઘણી હોય છે તથા એથી જ એકનું
પ્રાધાન્ય અને બીજાની અશક્તિ સ્વાભાવિક થઈ પડી છે. નારીપ્ર-
કૃતિની બીજી એક વિશેષતા વાત્સલ્ય ભાવ છે. નારીની પ્રત્યેક નસમા
એ ભાવ હોય છે. દયા, સ્નેહ, વાત્સલ્ય, નિઃસ્વાર્થતા, પદપદાર,
આતિથ્ય એ સઘળા નારીના પ્રકૃતિસિદ્ધ સદગુણો છે. શિક્ષણદ્વારા
સઘળા સ્વાભાવિક ભાવોનો વિકાસ થઈ શકે છે, અગર તો શિક્ષ-
ણના દોષથી તેની વિકૃતિ પણ થાય છે. નારીજાતિની દુર્બળતા અને
ચુટી કૃશિક્ષણનું પરિણામ છે એમા કશો સંદેહ નથી. બીજતા, દુર્બ-
ળતા, ક્ષુદ્રતા, પ્રશસાપ્રિયતા વસ્ત્રાલંકારપ્રિયતા સ્ત્રીજાતિના કૃશિક્ષણનું
જ પરિણામ છે. સ્ત્રીજાતિના શિક્ષણ મંબંધીનો વિચાર કરવા જતાં
થહેલાં સ્ત્રીપ્રકૃતિનો વિચાર કરવાની જરૂર છે; કિન્તુ નરનારીનું
પ્રકૃતિગત પાર્થક્ય ગમે એટલું હોય તો પણ ઉચ્ચ પ્રકારના જ્ઞાન
અને ધર્મશિક્ષણમાં નરનારીનો ભેદ રહેતો નથી. નારીની પ્રકૃતિના
ધર્મનો ઉદ્ભવ કરીને જેઓ તેના ઉચ્ચ શિક્ષણની જરૂરીઆતનો અ-

સ્વીકાર કરે છે તેઓ, મોટી ગંભીર ભૂલ કરે છે સામાન્ય કાર્યોના સામાન્ય વિષયોમાં જેમને નિરંતર નિયુક્ત રહેવું પડે છે તેમના ચિત્તને ઉન્નત બનાવવાને માટે ઉચ્ચ શિક્ષણની જરૂર છે જ. કોઈ કોઈ તો બાર વર્ષની ઉંમરમાં જ બાળિકા વિદ્યાલયનું શિક્ષણ સર્વાંશે મેળવી શકાય છે એમ ધારે છે; પરંતુ હું એ વાતને તદ્દન અસંભવિત સમજું છું. શિક્ષણના આદર્શને એવો ક્ષુદ્ર કરવાને હું તૈયાર નથી. નરનારીમાં સ્વાભાવિક વિપત્તિ હોવા છતાં સ્ત્રીશિક્ષણની અમુક સીમા બાધી શકાય એમ હું ધારતી નથી. પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ મનુષ્યની ઇચ્છા અને પ્રયત્નો કદાપિ વિજયી થઈ શકતા નથી. જે સ્ત્રીને માટે નથી તે સ્ત્રી પોતે પણ કદાપિ નહિ કરે. જીવનસંગ્રામમાં દુર્ગળ છું કહીને સ્ત્રી કોઈની કૃપા મેળવવાને શક્તિવતી થશે નહિ. જીવનસંગ્રામમાં જે સ્ત્રી આ ક્ષેત્રમાં પુરુષોની બરાબરીમાં નહિ ઉતરી શકે તો તે દૂર ખસી જશે. જે વ્યક્તિ જે કાર્યને માટે યોગ્ય નથી તે વ્યક્તિને તે કાર્ય કદાપિ સોંપવામાં આવતું નથી. જોન સ્ટુઅર્ટ મિલે કહ્યું છે કે - “One thing we may be certain of that what is contrary to woman's nature to do they never will be made to do simply giving their nature free play.” અર્થાત્ “અમે ખાત્રીપૂર્વક એક વાત કહી શકીએ છીએ કે, નારી-પ્રકૃતિને પૂર્ણ સ્વાધીનતા આપવામાં આવતા કોઈ પણ રીતે તેને તેની પ્રકૃતિથી પ્રતિકુલગામિની કરી શકીશું નહિ.”

નારીની જ્ઞાનોન્નતિનો માર્ગ આજ સુધી બંધ હતો; પરંતુ એ માર્ગ હવે ખુલ્લો થયો છે. સ્ત્રીઓ વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષા આપવાને નાલાયક છે એમ હવે કોણ કહી શકશે ? સ્ત્રી જાતિએ ધીમે

ધીમે શિક્ષણના વિષયમાં પુરુષ કરતાં પણ પોતાની વિશેષ યોગ્યતા દર્શાવવા માંડી છે. નારીના શિક્ષણની સીમા નક્કી કરવાની શક્તિ કોનામાં છે ? સમાજ પુરુષના ઉપર નારીનો સઘળો ભાર નાખવાને તૈયાર છે; પરંતુ નારી પોતાનો ભાર પોતે ઉપાડી લે એ માટે તે નારાજ છે.

વાલ્યે પિતૃવશે તિષ્ઠેત્ પાતિગ્રાહસ્ય યૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્થવિરે પુત્રાઃ ન સ્ત્રીસ્વાતન્ત્યમર્હતિ ॥

સ્ત્રી બાલ્યાસ્વથામાં પિતાને વશ રહેશે, યૌવનમાં પતિને વશ રહેશે, વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો તેનું રક્ષણ કરશે. નારી સ્વાધીન રહી શકશે નહિ.

માત્ર શારીરિક બળ જ આત્મરક્ષણનો ઉપાય છે ? સીતદેવી ક્યા બળથી પ્રયડ બળશાળી રાક્ષસપતિ રાવણના બુદ્ધમથી આત્મરક્ષણ કરી શકી હતી ?

અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધા પુરુર્વૈરાન્તકારિભિઃ ।

આત્માનમાત્મના યાસ્તુ રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥

વિશ્વાસપાત્ર અને આજ્ઞાધીન નોકરોની સભાળમાં સ્ત્રીઓ ઘરમાં પૂરાયલી હોય છે તો પણ તેઓ અરક્ષિતા છે. જેઓ પોતાની જાતનું પોતે જ રક્ષણ કરી શકે છે તેઓ જ સુરક્ષિતા છે.

ચરિત્રતુ બળ જ નારીનું બળ છે. પોતાને જાણવું એ જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું શ્રેષ્ઠ દ્વંદ છે.

વર્તમાન સમયમાં રમણીઓ વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષાઓ આપે છે ખરી; પરંતુ એ શિક્ષણમાં ઘણો અભાવ તેમજ ઓછાપણું છે. આ ભાષણમાં એ સંબંધીની ચર્ચા અસ્થાને થઈ પડે તેમ છે વિદ્યા-

શિક્ષણ મેળવવાને માટે ત્યાં જોડેલા સમય અને શક્તિ જાય છે એટલું સુષળ આવતું નથી. બાળિકાઓને માટે અન્ય પ્રકારના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામા આવે તો તેથી વિશેષ સારું પરિણામ આવવાની આશા રહે છે. જે શિક્ષણ નારીજીવનની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઉપયોગી થઈ પડે એજ ખરું સ્ત્રીશિક્ષણ છે. સ્ત્રીઓને માટે બે પ્રકારના શિક્ષણની જરૂર છે. (૧) સાધારણ, અને (૨) ઉચ્ચ. જોડેલું શિક્ષણ મેળવ્યા વિના જીવનના સાધારણ કર્તવ્યો સારી રીતે ન બજાવી શકાય એજ સાધારણ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ થઈ શકે છે. ખીજું ઉચ્ચ શિક્ષણ છે. સુયોગ અને યોગ્યતા અનુસાર સ્ત્રીઓએ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. આપણા દેશમા બક્ષાલગ્નના રીવાજથી ઘણી ખરી બાળિકાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકતી નથી. માટે એમને થોડા સમયમા આવશ્યક શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. સાધારણ શિક્ષણ વ્યવસ્થાથી ઉત્તમ પ્રકારે માતૃભાષાનું શિક્ષણ, અંક, ભૂગોળ, સ્વદેશનો ઇતિહાસ, સ્વાસ્થ્યતત્ત્વ, વિજ્ઞાન, શિલ્પ તથા સંગીત વિધાનું શિક્ષણ આપવાની યોજના કરવી જોઈએ.

ઇંગ્રેજ ભાષા, ઉચ્ચ ગણિત, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, દર્શન તથા સંસ્કૃતાદિમાં નિપુણતા મેળવવી એ ઉચ્ચ શિક્ષણ છે.

સામાજિક શિક્ષણ:—સામાજિક ગૃહસ્થધર્મ તથા બાળઉછેર એ સ્ત્રીજાતિના બે મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આ બન્ને કર્તવ્યને યોગ્યરૂપે અમલમા મૂકવાને માટે સ્ત્રીઓએ ઘણું શિક્ષણ મેળવવાનું છે. સઘળાં વિષયોમા સાધારણ જ્ઞાન નથી હોતું તો ગૃહિણી તરીકેનું કર્તવ્ય બજાવી શકાતું નથી. તે સિવાય પ્રત્યેક સ્ત્રીએ પતિના કાર્યમા યથાશક્તિ સહાયતા કરવી જોઈએ. પુરુષ જ્ઞહારના કાર્યો કરી યાજી જઈને ઘેર આવે ત્યારે સ્ત્રીએ તેને વિશ્રાંતિ આપી ઘરનું કામકાજ

ઉપાડી લેવું જોઈએ. જે સ્ત્રી ગૃહકાર્યનો ભાર પણ પોતાના પતિ પર મૂકે છે તે તદ્દન મૂર્ખ છે. પુરુષોને માટે ઘર શાન્તિ તેમજ આરામનું સ્થાન થઈ રહેવું જોઈએ. ખીણ તરફ જોવા જતા સ્ત્રીને માથે કમાણીનો ભાર પણ પુરુષે મૂકવો જોઈએ નહિ. એ એક પ્રકારનો અત્યાચાર છે. આ સંબંધી જોન મ્યુઅર્ટ મીસે કહ્યું છે કે —

“ If in addition to the physical suffering of bearing children, and the whole responsibility of their care and education in early years the wife undertakes the careful and economical application of the husband's earnings to the general comfort of the family, she takes not only her fair share, but usually the larger share of the bodily and mental exertion required by their joint existence. If she undertakes any additional portion it seldom relieves her from this but only prevents her from performing of it properly.”

Subjection of women

અર્થાત્ સ્ત્રીઓ સંતાનોને ગર્ભમાં ધારણ કરવાનો શારીરિક ક્લેશ, તથા તેમને ઉછેરવાનો સઘળો ભાર ઉપાડી લે છે; તે સિવાય પતિની કમાણીનું કન્ય સાવધાનતા અને વિચક્ષણતાની સાથે ખર્ચીને માસારિક અભાવોને દૂર કરી ગૃહની સુખસ્વચ્છતામાં વૃદ્ધિ કરે છે. આથી તેમણે દામ્પત્ય જીવનમાં ગૃહધર્મ પાળવાનો શારીરિક અને માનસિક શ્રમનો ભાર યોગ્યરૂપે જ ઉપાડી લીધો છે. યોગ્યરૂપ ને બદલે ગભીર ભાર ઉપાડી લીધો છે એમ કહેવું જ વિશેષ ઉચિત છે. આ

ઉપરાત તેમના ઉપર જો બીજો દેશો ભાર મૂકવામા આવશે તો તેઓ આ સઘળા કર્તવ્યોની જવાબદારીમાથી કદાપિ મુક્ત થઈ શકશે નહિ. ઉલટું એથી પરિણામે તેઓ આ સઘળા કર્તવ્યોને યોગ્યતાથી પાળવાને અશક્ત થશે.

સ્ત્રીઓ બાળકોને ઉછેરવાની સાથે દ્રવ્ય પેદા કરવાનું કામ કરી શક્તી નથી. પ્રકૃતિએ સ્ત્રીને એટલી બધી શક્તિવતી બનાવી નથી. જો ધરમા બેસી સ્ત્રી કદાચ થોડા ઘણા પૈસા અવકાશના સમયે કોઈ સારું કામ કરીને મેળવી શક્તી હોય તો તેને માટે વાધો નથી; પરંતુ ગમે તે કારણથી સ્ત્રીએ વધારે વખતને માટે ગૃહનો ત્યાગ કરી બહાર જવું ઉચિત નથી.

વિચારકાર્યમા બ્યારે પતિને સહાયતા કરવાની જરૂર પડે છે ત્યારે અજ્ઞાની પત્નીથી પતિને કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતા મળતી નથી.

સહજ વિજ્ઞાન:—દરેક સ્ત્રીને સહજ વિજ્ઞાન અર્થાત પ્રાકૃતિક જગતના સઘળા સ્થૂળ નિયમોનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. એ સાથે સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાનનું પણ શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

શિક્ષણ:—સૂચિશિક્ષણ, ચિત્રવિદ્યા વગેરે બાળિકાઓએ ખાસ શીખવાના વિષય છે. એથી ધરના ખરચને ઓછું કરી શકાય છે અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ પણ કરી શકાય છે. એ સિવાય શિશુઓને શિક્ષણ આપતી વખતે ચિત્રવિદ્યાના સામાન્ય જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. તેમને પોતાને હાથે વિવિધ પ્રાણી અને વિવિધ પદાર્થોના ચિત્રો ચીતરી બતાવવા જોઈએ.

ગીતવાદ્ય:—બાળિકાઓને માટે ગીતવાદ્યના શિક્ષણની પણ ઘણી જરૂર છે. વર્તમાન સમયમા આપણા દેશને જીવનસંગ્રામ ઘણો કઠોર છે. એ કઠોર જીવનસંગ્રામમા જો સ્ત્રી ગીતવાદ્યથી

આત્મીય જનોના ચિત્તને આનંદ આપતી નથી તો એ કઠોર જીવન-સંગ્રામ વિશેષ કઠોર થાય છે.

પૂર્વે હિંદુઓનો જીવનસંગ્રામ આવો કઠોર નહોતો. સહુ કોઈ શાન્તિ તેમજ આનંદમાં પોતાનું જીવન પસાર કરતું હતું. એ સમયે મનની પરિતૃષ્ણિતે માટે આવા ગીતવાદની આવશ્યકતા નહોતી, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં જે બાળિકાઓ આ વિષયનું શિક્ષણ મેળવતી નથી તો તેમનો સસાર દુઃખમય થાય છે. કવિતા તથા ગીતવાદનું શિક્ષણ પણ બાળિકાઓએ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં જ મેળવવું જોઈએ. સંગીતથી સહુનું ચિત્ત આકર્ષાય છે. વિશેષતઃ કિન્ડરગાર્ટનની શિક્ષા પદ્ધતિમાં સંગીતની સહાયતા ખાસ કરીને લેવામાં આવે છે. સ્ત્રીજાતિને પણ આ જે પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની ઘણી જરૂર છે. kindergarden શિક્ષણપદ્ધતિએ શિશુશિક્ષણમાં નવયુગ પ્રવર્તાવ્યો છે. આ શિક્ષણપદ્ધતિના મૂળમાં ઘણું ગંભીર સત્ય સમાધ રહેલું છે. એ સઘળી બાવના પ્રત્યેક માતૃહૃદયમાં ઉતારવી જ જોઈએ. સંતાનપાલન યા તો બાળઉછેર એ સ્ત્રીજાતિનું સહુથી મોટામાં મોટું કર્તવ્ય છે. સાધારણ શિક્ષણ મેળવી સ્ત્રીઓ કદાપિ આવું મહત્વનું તેમજ ગંભીર કર્તવ્ય પૂરતી યોગ્યતાની સાથે બળવી શકશે નહિ. આપણે જે દિશા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તે દિશા તરફ યોગ્ય સ્ત્રીશિક્ષણની આવશ્યકતા જણાય છે બાળકોને ઉછેરવાનું પૂરતું શિક્ષણ મેળવ્યા વિના કોઈ પણ સ્ત્રી માતા થવાને યોગ્ય ગણાતી નથી.

રસોઈ, ધરતું કામકાજ અને સેવાચાકરી — આ સઘળા વિષયોમાં પણ સ્ત્રીએ દક્ષતા મેળવવાની જરૂર છે. આ સઘળું શિક્ષણ મેળવવાનું ખરું સ્થાન ઘર છે. અભ્યાસથી જ આ સઘળા

વિષયોમા દક્ષતા મેળવી શકાય છે. વિલાયતમા આવા વિષયનું શિક્ષણ આપનારા કેટલાક વિદ્યાલયો છે; પરંતુ આ વિષયોની વિદ્યા માત્ર મ્હોડે મેળવવાથી જ સાર્થક થતું નથી; એ વિદ્યાને કાર્યરૂપે અમલમા મૂકવી જોઈએ.

અનેકનો મત એવો છે કે, બાલ્યાવસ્થાથી જ રમણી પુસ્તકો જ વાંચ્યા કરે છે તે ગૃહધર્મનું પ્રતિપાલન કરી શકતી નથી. સ્વાસ્થ્ય તેમજ ગૃહધર્મ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી સ્ત્રીએ બીજું શિક્ષણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહિ. કર્તવ્યજીવનમા વિશેષ યોગ્યતા મેળવવાને માટે જ જ્ઞાનશિક્ષણ છે. પુસ્તકના કીટ થઈ રહેવું એ સ્ત્રી યા તો પુરુષના જીવનનો ઉદ્દેશ નથી. વિદુષી રમણીએ ગૃહસંસારનો ધર્મ પાળવામા જ નિપુણ થવું જોઈએ. પાશ્ચાત્ય દેશોમા ઘણી ખરી બાળિકાઓ બોર્ડિંગમા રહીને જ અભ્યાસ કરે છે. આથી સાસારિક કાર્યોમાં તેઓ જોઈએ એવી નિપુણતા મેળવી શકતી નથી. આમ છતાં જાપાનમા બાળિકાઓની શિક્ષણવ્યવસ્થા જૂદી જ જાતની છે. ત્યાં પણ બાળિકાઓના વિદ્યાભ્યાસને માટે બોર્ડિંગો છે. એ બોર્ડિંગોની વ્યવસ્થા તદ્દન જૂદી જાતની છે. ત્યાં બોર્ડિંગોમા જ બાળિકાઓને ગૃહસંસારનું પણ ઘણું ઉત્તમ શિક્ષણ આપવામા આવે છે.

જ્ઞાન મેળવવાની ખાસ જરૂર છે એ માટે બે મત છે જ નહિ. પરંતુ દ્રવ્યોપાર્જન કરી શકાય એવું શિક્ષણ સ્ત્રીજાતિને આપવું કે કેમ એ માટે મતભેદ જોવામા આવે છે; તેથી એ સંબંધી પૂરતી ચર્ચા અને વિચાર થવાની જરૂર છે. જે સ્ત્રીઓ અવિવાહિતા રહે તેમણે દ્રવ્ય પેદા કરી શકાય એવું શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. હમણાં અનેક શિક્ષિતા રમણીઓ શિક્ષિકાનું કામ કરી પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરે છે; દિનિત્ય સંખ્યાના થોડાપણાને લીધે આ ક્ષેત્રમા તેઓ

અભાવ પૂરો કરી શકતી નથી. રમણીનો જીવન-સંગ્રામ અદ્યાપિ દોહર થયો નથી. વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓ પણ થોડી થોડી રકમ પેદા કરી ગઈ તેમ છે. જે અવદાન મળતો હોય તો ધરમા રહીને સ્ત્રીઓ કોઈ સારા કામથી પૈસા કમાવા એમાં કાઈ હરકત નથી. એ માટે સ્ત્રીઓએ ભરત-ગુંથણનું શિક્ષણ પોતાની બાલ્યાવસ્થાથી મેળવ્યું હોય છે તો તે ભવિષ્યમાં તેમને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે.

વિધવાઓની કમાઈ:—આજકાલ નિરાધાર હિંદુ વિધવાઓ પોતાનું જીવન ઘણા દુઃખમાં પસાર કરે છે. દેટલીક સાધારણ કુળની વિધવાઓ તો કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં રસોઈનું કામકાજ કરીને પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરે છે; પરંતુ જે બાલ્યાવસ્થાથી તેમને મારું શિક્ષણ મળેલું હોય છે તો તેઓ આ કરતા વિશેષ કમાણી-વાળા અને ઉન્નતિજનક કાર્યો કરી ગઈ છે. પરંતુ સમાજ એ તરફ કયા લક્ષ્ય આપે છે ? જ્યાં સુધી સ્ત્રીજાતિને એક મુઠ્ઠી અનાજને માટે અન્ય વ્યક્તિના મોં તરફ જોઈ રહેવું પડશે ત્યાં સુધી તેના દુઃખની સીમા રહેશે નહિ. વિધવાઓ નિરાધાર અને દુઃખી રહે એ સમાજને માટે એક દલદળ ગણી શકાય. હિંદુ વિધવાઓ દેવી રીતે પોતાનું દુઃખી જીવન પસાર કરે છે એ પ્રકાર કોઈથી અજાણ્યો નથી. જેઓ નિરાધાર છે તેમને બાદ કરતા જે વિધવાઓ શ્વસુરપક્ષમાં ફિંવા પિયરમાં વૈધવ્યજીવન પમાર કરે છે તેમની વ્યવસ્થા કેના પ્રકારની છે ? વિધવાઓને દાસીના કરતા પણ વધારે મહેનત કરવી પડે છે. તેમનું સમાજ અપમાન કરે છે ! કોઈ શુભ પ્રસંગે તેમની હાજરી અમંગળજનક ગણાય છે. વિધવાઓ વિશેષ શ્રમ મહત્ત્વ કરે એની હું વિરોધી નથી; કેમ કે શ્રમ કળાથી તો ઉલટું કલ્યાણ જ થાય છે. આજમના કરતા શ્રમ કલ્યાણકર છે, વિદ્યા-

સના કરતાં વૈરાગ્ય કલ્યાણકર છે અને પ્રભુતા કરતા સેવા કલ્યાણકર છે વિધવાઓ પાર્થિવ ભોગવિલાસ, સુખ સૌભાગ્ય નહિ ભોગવે; પરંતુ તેમના તરફ અપમાનથી શા માટે જોવું જોઈએ ? પ્રત્યેક ગૃહસ્થના ધરમા વિધવાઓનું આસન અને સંમાન સર્વોપરી હોવું જોઈએ. તેમ હોય તો જ તેમના હૃન્નિત હૃદયને થોડી ઘણી શાન્તિ મળે. તેઓ વિશેષ મહેનત કરે, વૈરાગ્યને અનુસરતું આચરણ આચરે તો હરકત નથી; પરંતુ તેમના પ્રત્યે સમાન રહેવાની ઘણી જ જરૂર છે.

શિક્ષિતા રમણી બાગ્યદોષથી વિધવા થાય છે તો તેને પોતાના નિર્વાહ કરવાને માટે તથા પોતાના બાળકોનું પ્રતિપાલન કરવાને માટે બીજાના મહેા તરફ જોઈ રહેવું પડતું નથી. આ કાંઈ શિક્ષણનું સામાન્ય ફળ નથી. કેટલી સુખી સ્ત્રીઓ પતિના અકાળ મૃત્યુથી બીપણુ દુઃખસાગરમાં ડૂબી જાય છે તેની કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી. જે ગૃહિણી સુશિક્ષિતા હોય તો કદાપિ આવી શોચનીય સ્થિતિ જોવાના પ્રસંગો આવે નહિ. ઘણી ખરી વખતે રમણીઓની અજ્ઞાનતાને લીધે તેમની સંપત્તિ લુપ્ત થઈ જાય છે. આથી તેમના જીવનમાં જીવન છે. એ રમણીઓ પોતાનાં સંતાનોને પણ સુયોગ્ય કેળવણી આપી શકતી નથી-તેમના કુટુંબની પણ ઘણી દુર્દશા થાય છે. શિક્ષિતા સધવા, વિધવા થા તો કુમારિકા સ્ત્રી આત્મરક્ષણ કરવાને સમર્થ થાય છે.

વર્તમાન સમયમાં અમેરિકન અને યુરોપીય સ્ત્રીઓ જે જ્ઞાનરત્ન, આશ્ચર્યજનક કાર્યકુશળતા, પ્રબળ પરોપકારિતા વગેરે સદ્ગુણોના પરિચય કરાવે છે તેથી સમગ્ર સ્ત્રીજાતિના ગૌરવમાં વધારો થયો છે. એ દેશોમાં પણ અડધા સૈકા પહેલા સ્ત્રીશિક્ષણ જોઈએ એટલા પ્રમાણમાં નહોતું. ઘણા વાદવિવાદ થયા પછીથી જ સ્ત્રીશિક્ષણનું દ્વાર ખુલે છે. વિલાયતમાં થોડા વર્ષોથી જ

સ્ત્રીજાતિને માટે ઉચી કેળવણીની વ્યવસ્થા થઇ છે. પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં Hitchin (હિચિન) શહેરમાં Girton College (ગિર્ટન કોલેજ)ની સ્થાપના થઇ છે. ત્યાર પછી થોડા જ કાળમાં ચારે તરફ અસખ્ય વિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયોની સ્થાપના થઇ છે. અત્રે તેના કેટલાક નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

ઑક્સફર્ડમાં ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં Somerville College સ્થપાઇ.

” ” Lady Margaret Hall સ્થપાયો.

” ૧૮૮૬ માં St. Hugh's Hall. સ્થપાયો.

ઑક્સફર્ડમાં ઇ. સ. ૧૮૮૩માં St. Hilda's Hall સ્થપાયો.

કેમ્બ્રિજમાં ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં Girton College સ્થપાઇ.

” ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં Nownham College સ્થપાઇ.

લંડનમાં ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં Queen's College સ્થપાઇ.

” ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં Bedford College સ્થપાઇ.

” ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં Westfield College સ્થપાઇ.

આ સિવાય સ્કોટલેન્ડની સ્ત્રીઓને માટે કેટલાક ઉચી કેળવણીના વિદ્યાલયો સ્થાપિત થયા છે. આ ઉપરથી વિદેશી સ્ત્રીઓના અભ્યાસની કેટલી બધી સગવડો વર્તમાન સમયે થઇ છે અને થાય છે તે માલુમ પડી આવશે. વળી આટલા થોડા સમયમાં આગલ રમણીઓએ તેમના વિદ્યાભ્યાસનો જે પારત્ય કરાવ્યો છે તેથી આશ્ચર્ય ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી. તેમની વિદ્યાપ્રીતિ અતિ પ્રસંશાપાત્ર છે. એ વિદ્યાવિલાસિની રમણીઓથી જ આગલ સમાજની અતિ ઉન્નતિ થઇ છે. કેટલીક વિદેશી રમણીઓ સુયોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ કરીને હમણાં સ્કુલખોર્ડના સભ્યપદને શોભાવે છે. મ્હોટા મ્હોટા કારખાનાઓ ચલાવી દેશીય વ્યાપારને ખીલવે છે.

સ્વાસ્થ્ય ઇન્સ્પેક્ટર-પરીક્ષકનું કામ કરે છે. પોષ્ટખાતામા અને તાર-ખાતામા ઉંચી જગ્યાએ કામ કરે છે. વર્તમાનપત્રોના સંપાદકનું કામ કરે છે તેમજ અંથર્કર્તાનું ગૌરવપૂર્ણ કાર્ય સુદ્ધા તેઓ કરે છે.

વિદેશી સ્ત્રીઓની આવી અસાધારણ ઉન્નતિ થયેલી જોઈને આપણે નિરાશ બની જવાનું નથી. જે કોઈ મહાન કાર્ય કરવાને માટે અગ્રેસર થાય છે તે અન્યની અપાર સાહસિકતા અને વિચક્ષણતા જોઈને જ થાય છે. સરસ્વતી હિંદુઓની પરમપૂજનીયા દેવી છે. કમલાસના દેવી વીણા-પુસ્તક હાથમા લઈ ભક્તની સેવાને સ્વીકારે છે. ક્યારે આપણી આ પુણ્યભૂમિ ભારતમાં ઘેરેઘેર ગૃહિણીઓ દેવી વીણાપાણિની પૂજા કરશે ? જ્યાં સૂત્રી તન્મયતાથી દેવી સરસ્વતીની ભક્તિપૂર્ણ નહિ કરવામા આવેલા સૂધી સ્વદેશનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી જ.”

ભાપણ સમાપ્ત થયું. ત્યાર પછી પ્રમુખે થોડો ઉપસંહાર કર્યો અને અરરપરસ આભાર મનાયા બાદ સભા બરખાસ્ત થઈ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ધરપકડ.

મધ્યરાત્રિના સમયે માલતી પાપી કૃષ્ણલાલના પંજામાથી ઊઠી મુકત થઈ બહાર નીકળી પડી હતી. મુખાબ શહેરના રસ્તાઓથી તે સર્વથા અપચિરિત હતી અને કદાચ જો તે શહેરથી પરિચિત હોત તો પણ તે એક હિંદુ અબળા હોવાથી તેમજ પાસે કબજો નહોતો એવાવ હોવાથી કોઈ પણ સ્થળે તે આશ્રય મેળવી શકે એ સર્વથા અશક્ય હતું.

ગગનમંડળ મેઘાચ્છન્ન હતું. ક્વચિત્ ક્વચિત્ વૃષ્ટિખિન્દુઓ પણ પડતા હતા. શુદ્ધપક્ષનો નિશાહોવા છતાં વર્ષાઋતુના અસ્તિત્વને લીધે મેઘમંડળની પ્રખળતા હોવાથી ચંદ્રેવ બિદ્ધુલ દેખાતા નહોતા. થોડા થોડા અંતરે આવેલા વિજળીની ખતીના કાનસો અંધકારને ભેદી પ્રકાશનો વિસ્તાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. હૃદયને ધ્રુમવે એવો શીતળ વાયુ સ્વચ્છ હતાથી વિહરતો હતો. આલીશાન મકાનોમા નિસ્તબ્ધતાતું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયેલું હતું, ક્વચિત્ ક્વચિત્ એકાદ વિદ્યોત્ત્રિયા નિર્જન રસ્તા ઉપર થઈ પૂરવેગથી દોડી જતી હતી ટ્રામના પાટાઓ રસ્તામા પડેલા સાપ જેવા દેખાતા હતા. ક્વચિત્ જે ચાર દારૂડીઆઓ અરસ્પરમમા મરણ પડે એવાં અલીક વાદ્યો ઉચ્ચારી લથડતા કુટાતા જતા હતા.

મુક્ત થવાની અધીરતાથી અનાથિની માલતીએ પહેરેલા વસ્ત્રો ઉપરાત ખીળું એક પણ વસ્ત્ર લીધું નહોતું. ખંડાર નીકળ્યા પછી પુનઃ પકડાઈ જવાના ભયથી તે જે આખો ખેંચી જાય એ તરફ ઘણી ઝડપથી જવા લાગી. આવી રીતે અવિચ્છાત ભાવથી અડધા કલાક સુધી ચાલી તે ચરનીરોડ ટ્રામ્વે જ હશન આગળ જઈ પહોંચી. ત્યાં આગળ એક ડૉન્સ્ટેબલ પહેરો ભરતો હતો. એ ડૉન્સ્ટેબલ મુસલમાન હતો. આવી ગંભીર રાત્રે એક યુવતીને એકલી રસ્તે જતી એક, શકા ઉપજવાથી તેણે પૂછ્યું:—“ કોન હય ? ”

આ પ્રશ્ન સાભળી માલતી ચમકી ઉઠી. શો ઉત્તર આપવો એ તેને સ્પષ્ટ નહિ. તે દિગ્મૂઢ બની જઈ ઉભી રહી. તેનું શરીર ભયની ભાવનાથી અને શીતની વિશેષતાથી ઠંપતું હતું. ડૉન્સ્ટેબલનો મંદેહ વૃદ્ધિગત થયો. તેણે માલતી પાસે જઈ ફરીથી પૂછ્યું:—“ કોન હય ? કતની રાતકો કિધર જતી હય ? ”

મનમા સાહસ એકહું કરી આ વખતે માલતીએ કહ્યું:—“ભાઈ! હું એક અભાગિની અબળા છું. એક પાપીના પંઝામા પ્રસાદ છેવટે આવી ગંભીર રાત્રે સુસ્કેલીથી હું સુક્રિત મેળવી શકી છું.”

માલતીના આરિય માટે કૉન્સ્ટેબલનું મન શંકાશીલ બન્યું: તેણે વિશેષ એકસાધ કરવાના હેતુથી પૂછ્યું:—“તુમ કિધર રહતી હો?”

માલતીએ ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ભાઈ! આ મુખાધ શહેરથી હું તદ્દન અબળા છું. એક પાપી બદમાશ મ્હને પ્રસાદી અત્રે ઉપાડી લાવ્યો હતો; પરંતુ ઈશ્વરની કૃપાથી હું મ્હારા ધર્મનું રક્ષણ કરી ગઈ છું. આ શહેરમા મ્હારું કોઈ ઠેકાણું નથી.”

આ શબ્દો સાંભળવામા આવતા એ પ્રૌઢ વયના કૉન્સ્ટેબલના અંતરમા દયાભાવ ઉપજ્યો. સાધારણ રીતે પોલિસખાતાના નોકરો અને અધિકારીઓ કડક સ્વભાવના હોય છે; પરંતુ આ કૉન્સ્ટેબલ એ નિયમને અપવાદરૂપ હતો. તેના જીવન ઉપરથી દુઃખની ઘણી ઝડપુઓ પમાર થઈ ગઈ હતી. વળી માલતીનો મુખભાવ જ તેની નિર્દોષતા અને દીનતા સ્પષ્ટતાથી દર્શાવતો હતો. કૉન્સ્ટેબલે કિંચિત્ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“બાઈ! હું શુજરાતી સારી રીતે બોલી બોલું છું અને સમજી પણ શકું છું. તું જે ત્હારી સમ્મળી ખરી હકીકત મ્હને કહી સંભળાવીશ તો હું મ્હારાથી બની શકે એટલી મદદ તને અવશ્ય કરીશ; પરંતુ મ્હારી આગળ તું જે એક પણ અસત્ય શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીશ તો ત્હારે માટે તેનું પરિણામ સારું નહિ આવે.”

માલતીનો ભય ઘણા અંશે દૂર થઈ ગયો. તેણે પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:—“ભાઈ! મ્હારી કમંદિયા બહુ લાખી છે. આ સ્થળે એ વાત કહેવાનો હું આરંભ કરું તો પ્રભાતકાળ થતા સુધીમા પણ તેનો અંત આવે તેમ નથી. જે તમે કૃપા કરી મ્હને કોઈ નિર્ભય

સ્થળે લઇ જશે તો હું જે કાંઈ બન્યું છે તે અથેતિ તમને કહી સંભળાવીશ; પરંતુ તે પૂર્વે હું તમને એક વાર્તા કહેવાની જરૂર ધારું છું. હમણાં હમણાં મહારા શિર ઉપર એવા કેટલાક સંકટો આવી ગયાં છે કે, હું કાંઈ પણ અબલુયા માણસ ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકું તેમ નથી. મહારા આવા સ્પષ્ટ શબ્દોથી તમે માહું લમાડશો નહિ. દાવાનળમા સપડાયલું મનુષ્ય ચોતરફ ભય કરે અગ્નિજ્વાળા સિવાય બીજું કાંઈ જોઈ શકતું નથી એ સૂત્રાનુસાર તમે મહારી સ્થિતિનો વિચાર કરશો. ”

માલતીના આ વચનોએ કૉન્સ્ટેબલ મુબારકઅલીના મન ઉપર ઘણી સારી અસર કરી. તેનો સઘળો સંદેહ દૂર થઈ ગયો તેણે કહ્યું:—“ બહેન ! તું મહારો લેશ પણ ભય રાખીશ નહિ. દુનિયામા જો સઘળા માણસોને ખુદાએ સમાન સ્વભાવના બનાવ્યા હોત તો ધર્મ, અધર્મ, પાપ પુણ્ય વગેરે ઝોળખી શકાત નહિ તું મહારી બેટી બરાબર છે. વળી તું બ્યારે તહારી કર્મકથા ઘણી લાખી હોવાતું જણાવે છે ત્યારે પછી તે હું તને હમણાં જ કહેવાનો દુરાગ્રહ કરતો નથી; છતાં જે પાપી શયતાને તહારા ઉપર જીવન ગુન્જ્યો છે તેને ગિરફતાર કરવો એ મહારું કર્તવ્ય છે. જો તને હરકત ન હોય તો તું મહારી સાથે આવી એ દુષ્ટનું રહેઠાણ મહેને બતાવ. ”

માલતીએ કહ્યું:—“ જમાદાર સાહેબ ! તમે મહારાથી અન્ય બાતિના હોવા છતાં મહારા તરફ જે સહૃદયતા અને સહનતા દર્શાવો છો તે માટે અંતઃકરણપૂર્વક હું તમારો ઉપકાર માનું છું. તમે મહારા પિતા તુલ્ય છો. એ દુષ્ટ નરાધમતું તમે મહેને રહેઠાણ બતાવવા કહ્યો છો; પરંતુ તેની પાસે ઉપસ્થિત થવામા મહેને ઘણું ભય લાગે છે. વળી એ બદમાશને પકડી ન્યાયદેવતાને સ્વાધીન

કરવા જતા હું સર્વ પ્રકારે નિષ્કલંક હોવા છતાં મહારા કપાળમાં કલંકનો ખોટો ડાઘ લાગે તેમ છે. તમે જ્યારે મહારી સઘળી હટી-કત સાંભળશો ત્યારે તમને મહારા આ શબ્દોની સત્યતા સમજશે.’

મુખારકે કહ્યું:—“ખડેન ! અસત્ય કનકના ભયથી એક બદ-માશ શયતાનને કાયદાની ચુમાલમાથી છટકી જવા દેવો એ કોઇ પણ રીતે ઉચિત નથી. ઉલટું ન્યાયમંદિરમા એ પાપીનું પાપ પ્રકટ થશે એટલે ત્હારી નિર્દોષતા સપ્રમાણ સિદ્ધ થશે.”

માલતી.—તમારી સલાહ પ્રમાણે વર્તવું એ હું મહાત્મનું કર્તવ્ય સમજું છું. પરંતુ જો દૈવયોગે કિંવા મહારા દુર્ભાગ્યે સત્ય છુપાયલું રહેશે તો આ દુનિયામા હું કોઇને મહારુ મહો બતાવી શકીશ નહિ; આત્મહત્યા નિવાય બીજી કોઇ રીતે હું શાન્તિ મેળવી શકીશ નહિ.

મુખારક:—તું સર્વેશે નિર્ભય રહી ખુબ ઉપર વિશ્વાસ રાખ. દુષ્ટને ગિરગામ કરી કાચી કેદમા મોકલી આપ્યા પછી તું નિશ્ચિંત-તાથી રહી શકે—તને કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન પડે એવો હું પ્રયત્ન કરીશ. હીક, હવે કહે જોઇએ કે, એ બદમાશ ક્યા રહે છે ?

માલતી:—ગિરગામ બેક રોડ ઉપર. એટલું જ ઠેકાણું હું જાણું છું હમણા હું ત્યાંથી આવેલી હોવા છતાં ગભગટને લીધે પાછી એ રસ્તાને ઝાળખી શકું તેમ નથી.

મુખારકે ક્ષણ કાળ સૂંધી સ્વગત કાઢી વિચાર કર્યા પછી પૂછ્યું: “જો તને ગિરગામ બેક રોડના રસ્તા ઉપર લાઇ જવામા આવે તો એ શયતાનનું રહેણાણ અમને બતાવી શકે ખરી કે ?”

માલતી:—હા, તેણે રતિવદ્ધમ શર્મા, રાજવેદના નામનું ખાટીક પોતાના દવાખાના ઉપર લગાવેલું છે.

મુખારકે આશ્ચર્યચકિત બની જઈ પૂછ્યું:—“ શું એ રાજવૈદ છે ? ઘણી અભયખીની વાત ! ”

માલતી:—અરે ! એ તો મ્હને છેતરવા અને પોતાના પાપોને સુખાવવા તેણે એ બનાવટી નામ ધારણ કર્યું છે. બનાવટી નામ ધારણ કરી ઔપધ સંબંધીનું બિલકુલ જ્ઞાન નહિ હોવા છતાં એ બદમાશ ભોળા માણસોને ભરમાવી પૈસા પડાવે છે. તેના પાપ અમાપ છે. પુરુષના વેશમાં એ સાક્ષાત પિશાચ છે. તે વિષય-લંપટ, વ્યસની અને વ્યભિચારી છે. હરિયો નામનો એક તેનો અનુચર હોઈ તે પણ ઘણો બદમાશ છે.

મુખારક:—ત્યારે તો તેને કાંઈ પણ પ્રકારે કેદ કરવાની જરૂર છે. આ વખતે વિલંબ કરવો ઉચિત નથી. તમે મ્હારી સાથે ચાલો.

તરતજ કૉન્સ્ટેબલ મુખારકઅલી માલતીની સાથે કૉર્નર ઓફ ગ્રાન્ડરોડ ગયો અને પોતાના પહેરાનો યથોચિત બંદોબસ્ત કરી તે એક ભાડાની વિક્ટોરિયામાં માલતી સાથે બેસી પોલીસ-સ્ટેશન ઉપર ગયો. ત્યાં સળ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને મળી તેમને સંક્ષેપમાં સઘળી હકીકત સમજાવી, બીજા બે કૉન્સ્ટેબલોને મદદ માટે સાથે રાખી તેણે ગિરગામ બેકરોડ તરફ વિક્ટોરિયા લઈ જવાની ગાડીવાનને સૂચના કરી. પા દલાકમાં ગાડી ગિરગામ બેકરોડ ઉપર જઈ પહોંચી. ત્યાં એક સ્થળે ગાડીવાનને ઉમારહેવાની સૂચના કરી મુખારક, તેના બે મદદગાર અને માલતી વિક્ટોરિયામાંથી નીચે ઉતરી પડ્યા.

પ્રભાતઠાળને હવે વિશેષ વિલંબ નહિ હોવાથી તેમજ આકાશની મેઘધટા ઝોછી થવાથી સર્વત્ર આછો પ્રકાશ ફેલાયો હતો. દસ પંદર મિનીટ સુધી તપાસ કર્યા પછી માલતી મુખારકને રતિ-પત્તભ ઉદ્ધે કૃષ્ણલાલનું નિવાસસ્થાન બતાવી ચક્રી. નીચે રસ્તા

ઉપર એ મહાનનો જે નહાનો ચોરડો પડતો હતો તેના ઉપર 'વી-સમીસદીના સુવિખ્યાત રાજવૈદ રતિવલ્લભ શર્મા. હરેક રોગને આરોગ્યની શાસ્ત્રીય પ્રદ્વિતિથી મટાડનાર' એવું સાધનખોર્ડ ટાગેલું હતું. માલતીએ પોતાની સાથેના કૉન્સ્ટેબલને એ ખોર્ડ પણ બતાવ્યું તથા પાછળના ભાગમાં ઉપર જવાનો દાદર છે એમ પણ તેણે કહી દીધું.

પછી એક કૉન્સ્ટેબલને માલતી પાસે બહાર ઉભો રાખી, મુખારૂઢ બીજા કૉન્સ્ટેબલને સાથે લઈ પાછળનો દાદર ચઢી ઉપર ગયો. એ વખતે કૃષ્ણલાલ અને હરિયો નિદ્રાધીન થઈ ગયા હતા. આજે માલતી નાશી ગયેલી હોવાથી કૃષ્ણલાલના નેત્રામાં નિદ્રા આવે એવો સંભવ નહોતો; પરંતુ તેણે વિશેષ નશો કરેલો હોવાથી તે હમણા તદ્રાધીન થયો હતો. અંદર દીપક સળગતો હોઈ દ્વારને અંદરથી બંધ કરેલું હતું.

મુખારૂઢ ચતુર હતો. તેણે મૃદુસ્વરે ગુજરણીમાં જ કહ્યું:-
“વૈદરાજ! આ વૈદરાજ.”

આ સંબોધનનો અંદરથી કાઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ. મુખારૂઢ દ્વારની સાઠળ ખખડાવી ફરીથી ઉપર પ્રમાણે હાક મારી એટલે હરિયાની નિદ્રાનો ભંગ થયો. તેણે આગો ચોળતા ચોળતા કહ્યું:-
“કેણુ છે? આવી મોડી રાત્રે શું કામ છે?”

મુખારૂઢ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:-“વૈદરાજ મહાશય ! મહારી સ્ત્રી એકએક ગમરાઈ ગઈ છે; તેથી હું આપની મદદ લેવા દોડી આવ્યો છું. જો આપ હમણાને હમણા મહારી સાથે આવશો તે હું આપને બમણી રકમ વિઝિટ ફી તરીકે આપીશ.”

હરિયાએ અંદરથી માથું ખંજવાળતા ખંજવાળતા કહ્યું:-
“ભાઈ! અત્યારે વૈદરાજથી બહાર આવવાનું બની શકે તેમ નથી. મૃદુવારે તમે ગાડી લઈને આવજો.”

મુખારક:--મહાશય ! આ ગરીબ ઉપર દયા કરો. હમણું મહારી સ્ત્રીની સ્થિતિ એવી ભયંકર છે કે સહવાર સૂધીમા શુ થઈ જશે એ કાંઈ બોલસ નથી. આપ બમણી રીતે બદલે ત્રણગણી ફી લેજો; પણ આ ગરીબને આવા દુખના વખતે નિરાશ ન કરો.

હરિયો કૃષ્ણલાલની સોખતથી સ્વભાવતઃ સોભી બની ગયો હતો. ત્રણગણી ફીની વાત સાંભળી તેણે કૃષ્ણલાલને ઠોકળી જગાડ્યો અને લક્ષ્મી આલ્સો કરવા આવ્યાની વાત કહી. પ્રથમ તો કૃષ્ણલાલ કોઈ પણ રીતે ખંડાર જવા રાજી થયો નહિ; પરંતુ મુખારકે તેને જમ્મે રે અત્યારની એક જ વિઝિટના મો રૂપિયા આપવાનું કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો:--“ ભાઈ ! તમે નીચે દુકાનના ઓટલા ઉપર જઈ એમો. હું હાથ મ્હો ધોઈ, વસ્ત્રો બદલી, જરૂરી દવાઓ લઈ દશ મિનીટમાજ ત્યાં આવુ છું. સાથે ગાડી લાવ્યા છો ? ”

“ હા જી, આપને પગે ચાલવાની તરદી લેવી નહિ પડે. આપની સૂચનાતુસાર હું ખંડાર જઈ એમું છું. આપ જેમ બને તેમ વહેલા પધારજો. અત્યારની એક ક્ષણ મ્હને એક યુગ જેવી જણાય છે.”

“ ફિકર ન કરો. હું જલ્દી આવું છું.”

પછી પોતે નીચે ઉતરતા હોય એવો ભાવ દર્શાવવા મુખારકે સીડી ઉપર જઈ પગના થોડા ધબકારા કર્યા અને પછી તે દબાતે પગલે બિલકુલ અવાજ ન થાય એવી રીતે પાછો ઉપરના બંધ દાર પાસે જઈ ઉભો રહ્યો. તેની સાથેનો ડૉન્ડેમલ પણ ત્યાં જ ઉભો હતો. બે ત્રણ મિનીટ પછી હરિયા અને કૃષ્ણલાલ વચ્ચે ચાલતી વાત તેમના સાંભળવામા આવી.

કૃષ્ણલાલ બોલ્યો:--“ હરિયા ! આજે ખંડાર જતા મહારા અંતરમા કોઈ સંકટમા ફસાઈ પડવાનો સંદેહ ઉપજે છે. માલતી

આપણા પંજામાથી છટકી ગઇ છે. તેણે પોલિસખાતામા ફરિયાદ કરી આપણને ફસાવવાનો પ્રયત્ન તો નહિ કર્યો હોય ?”

હરિયાએ ઉત્તરમા કહ્યું-“ મહેને તો એ સંભવિત નથી લાગતું. માલતી મુખ્યાઇ શહેરથી અબજણી છે તેમજ તેનો સ્વભાવ ધણો બહીષ્ણુ છે; તેથી મહેને તો એમજ લાગે છે કે, અહીંથી નાશી જઇને તેણે ફરિયામા હુબકી મારી હશે ! તમે નિર્ભયતાથી જાઓ. હું અત્રે જ રહું છું. ” આમ કહી હરિયાએ આત્મરક્ષણનો માર્ગ શોધવા માડ્યો.

કૃષ્ણલાલ સંદિગ્ધ ભાવથી બોલ્યો:-“ ના-ના, બિરાદર ! તહારે તો મહારી સાથે આવવું જ પડશે. આજે મહારું ચિત્ત ધણું અસ્વસ્થ છે. ”

નિરુપાયે હરિયાએ કહ્યું:-“ ભલે ત્યારે, હું પણ બંગ જાયકી લઇ સાથે આવીશ. ”

પછી વાતચિત અંધ પડી. મુખ્યારક અને તેનો સાથીદાર એક ખુણામા અંધકાર હતો ત્યાં છુપાઇ ગયા. તેમણે બન્નેએ પોતાના જમણા હાથમાં ભરેલી રિવૉલ્વર રાખી હતી.

દશ બાર મિનીટ પછી કૃષ્ણલાલે વચ્ચે બદલી હરિયા સાથે બહાર આવી ઓરડીને તાળું વાસી દીધું. તત્પશ્ચાત્ત તેઓ જેવા નીચે ઉતરવા જતા હતા કે, મુખ્યારક અને તેના સાથીદારે તેમની સહામે જઇ સત્તાસૂચક સ્વરે કહ્યું:-“ તાબે થાઓ-નાસવાનો પ્રયત્ન કરશો તો જીવથી જશો ! ” પછી બન્ને બદમાશોને સાથે લઇ મુખ્યારક અને તેનો સાથીદાર માલતી પાસે ગયા. બદમાશો તો આ આક્રમિક બનાવથી ધણા ભયભીત બની ગયા હતા. માલતી પામે

જે કૉન્સ્ટેબલ ઉભો હતો તેની પાસે જો લોખંડની બેડીઓ હતી. સુઆરકની સૂચનાથી તેણે અન્ને બદમાશોના હાથમા હાથકડીઓ પહેરાવી દીધી. પછી ફેદીઓ અને માલતીને સાથે લઈ કૉન્સ્ટેબલો પોલિસસ્ટેશન તરફ વિદાય થયા.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પાપીયસીનો પ્રેમાનુરાગ !

એક તરફથી ક્ષાન્તિપ્રસાદ જેવી રીતે સ્વેચ્છાનુસાર વર્તતો હતો તેવી જ રીતે બીજી તરફથી રમાસુદરી પણ પિતાને ઘેર રહી પોતાની ગ્વાભાવિક પ્રકૃતિ અનુસાર સ્વેચ્છાથી વર્તતી હતી. ઉભય વચ્ચે પૂર્વે પ્રેમનું જે સાધારણ બંધન હતું તે ઉર્ભયના સ્વગ્હદી વર્તનથી તૂટી ગયું હતું. ક્ષાન્તિપ્રસાદની સાથે લગ્ન થતા પૂર્વે રમાસુદરી નલિનીકાન્ત નામના યુવક સા પ્રેમમા પડી હતી. એ પ્રકાર વાચકબંધુઓ જાણે છે. આજે ચિત્ત અસ્વસ્થ હોવાથી મહા શુભરી ભૂધી જઈને રમાસુદરીએ નલિનીકાન્તને નીચે પ્રમાણે એક પત્ર લખ્યો હતો:—

“ પ્રિય નલિનીકાન્ત !

મહાગથી જે ભૂલ થઈ છે તેનું ભયંકર ફળ હું હમણા ભોગવું છું તથા આપના તરફ મહે જે અસમ્ય વર્તન ચલાવ્યું છે તે માટે અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા ચાચું છું. આપનું ઉદાર, મહદ્ અને પ્રેમાળ અંતઃકરણ મહને અવશ્ય ક્ષમા આપશે એવી મ્હે આશા છે.

હમણાના મહારા દુઃખદ વખતમા જો હું આપના જોવા સ્નેહીની સંહાનુભૂતિની આશા રાખું તો તે અસુચિત ગણાશે કે-? આજે સહજે સાત વાગ્યે આપ અવશ્ય મહારે ત્યા પધારજો. વિશેષ વાતચિત રુખરુમા થશે

લિ૦ કૃપાકાક્ષિણી રમાસુંદરી ”

ઉપરનો પત્ર નલિનીકાન્ત તરફ રવાના કરી સહજે પાત્ર વાગ્યાથી રમાસુંદરી અધીર ચિત્તે તેની રાહ જોયા કરતી હતી. કાન્તિપ્રસાદ તરફ તેનું અતર ઘણું વિદ્રોહી બની ગયું હતું. મનમાં ને મનમા તે તેનો ઘણો તિરસ્કાર કરતી હતી. આજે રમાસુંદરીએ પણ મનોહર વસ્ત્રો પહેર્યા હતા. આસમાની રંગની રેશમી સાડી તેની દેહલતાના સ્વાભાવિક સૌન્દર્યમા વધારો કરતી હતી તથા ફિરમજી રંગના રેસમી પોલકાના સોનાના આકડા બન્ને બાજુથી એ આંધ્ર સ્તનપ્રદેશને મહાસુશિબ્દે છુપાવી રાખતા હોય એમ લાગતું હતું. સાડીનો માથાપરનો ભાગ ખસી ગયો હતો. કૃષ્ણકેશકલાપની વેણી ગુથેલી હોય તેમના તેલની સુમધિથી આખું દિવાનખાતું મગ્નમધી રહ્યું હતું.

એક કોચ ઉપર રમાસુંદરી બેઠી હતી. તેનું ચિત્ત ઘણું ચચળ બની ગયું હતું તે સ્વગત વિચારવા લાગી-“ અરેરે ! ઉપરથી-આલ્પદષ્ટિથી મનોહર દેખાતા જીવનમા કેટલી બધી વેદના ભરેલી છે ! ‘સુખ સુખ’નો પોકાર કરતું મનુષ્ય જીવનયાત્રાએ નીકળે છે તથા પ્રેમતૃષ્ણા શાન્ત કરવા સંસારમા સંચાર કરે છે; છતાં સંસાર સાક્ષાત મરૂભૂમિ છે એવો અનુભવ થતા તેને કેવી વેદના થાય છે ! આજે અંતરની અપાર વ્યથા હું વેઠી શકતી નથી. શું નલિનીકાન્ત મહારી વિનંતિ સ્વીકારી નહિ આવે ? પ્રથમ હું એમ

ધારતી હતી કે, મહાગ દોષ તરફ દુર્લ્ભ્ય કરી કાન્તિપ્રસાદ મહેને
આ સંસારમા સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ કરાવશે; પરંતુ મહારી
એ ધારણા ધૂળમા મળી છે. લાવ, હારમોનિયમ આવે કાઈ ગાઘને
જીવને શાન્ત કરું. ”

આમ વિચારી તે હારમોનિયમ પાસે બેસી, સુર મેળવી
ગાવા લાગી:—

“ સખિ રાન મધ્ય મદ્વિલક્ષ પરાગ સારતી,
પરાગ સારતી ગુણગુણો વિસારતી, સખિ રાન૦

(સાખી)

વૃક્ષ પુષ્પવલ્લિ નહિ, નહિ નિજ મંસાર,
કંકર રેતી ખારને દટકનો નહિ પાર.
ગળતી જીવાની બાળવેશ દેશ એકલે,
વલ્લમે ન પ્રાણનાથ કુલતો રતી. સખિ રાન૦

(સાખી)

ઉષ્ણ પવન બહુ વાય છે, સૂર્ય તપાવે તાપ,
મગ મખી પખી નહિ, બળે આપમા આપ.
બહુ દિવસ ભવ કર થાય, નિશા તમ વરસેછે,
જનમારો એળે જાય, રસીલી તરસે છે.

(સાખી)

ગુજારવ કુંજો વિશે, કરતો બ્રમર સુકાય,
અવર પ્રિયાના પ્રેમમા, કામુક કંથ ગુચાય.
સ્વાર્થી રસિક નાચ ગાન તાનમા ભુલ્યો,
એકલી રસિકડી અરણ્ય જૂરતી.....સખિ રાન૦ ૧

(સાખી)

વિધુએ રસ પૂરો કર્યો, કામે બાધું રૂપ,
વિધુએ ગુણ, મહિએ દીધા, સુગંધ દેહ અનુપ.
લઘ કાળશક્તિ એ રોજ પીછી મરમાળી,
કરી પૂરી વિધ વિધ રંગ પુતળી રઢિયાળી.

(સાખી)

પ્રતિદિન નવતા ધારતી, સુદર સુદર નાર,
શંકર જેવા રસિક પણુ શીષ ધરે ધરી ખ્યાર.
વિસર્યો વિમૂઢ કાન બાન સાન છોડતો,
રાધિકા તણ વસાવી કૂબળ-રતિ સખિ રાન૦ ૨

(સાખી)

તનમાળી મળરા ધણો, તલપાપક જીવ થાય,
ધૂમે નાચે ને વળી, આધી પાછી થાય.
ઘેલી દશ દિશમા નેણુ પણુ ફરકાવે છે,
સ્નેહાઠર્પણુથી નાથ શકે, અહીં આવે છે.

(સાખી)

બાળાનુ ગળુ કેટલુ, કરતી પૂર્ણ પ્રયાસ,
હરાયલી હારી ગધ, નમતી બની ઉદાસ.
મનમા ન દોષ રોપ, બામ નામ રાખતી,
કર્મનો વિપાક જાણી શાણી શોષતી. સખિ રાન૦ ૩

(સાખી)

અચલ અપૂરવ પ્રેમને, ધારે ગુણિયલ નાર,
હું જાણુ નરપ્રીતિનો, સ્થળ સ્થળમા વિસ્તાર.
સ્ત્રીની છે એક જ પ્રીત વરથી રાચે છે,
સુખ સીમા જાણી કંથ સતી મન નાચે છે.

(સાખી)

નવ નવ સુખ ભોગવે, ભલે વિયોગી હોયઃ
નર વિણુ નારી રડવડે, આસુડે વપુ ધોય.
મરતા ન પ્રેમ નેક ટેક છોડતી,
રત્નખાણુ રત્નમૂલ્ય દેતી શોભતી સખિ રાન૦ ૪

ગીત સમાપ્ત થયું. એ જ વખતે નલિનીકાન્તે દિવાનખાનાના દાર પાસેથી પૂછ્યું:—“ મહેને અંદર આવવાની રજા છે કે ? ”

રમાસુંદરીએ ચમકી ખુરસી ઉપરથી ઉઠી, દાર નજીક જઈ નયન કટાક્ષ ફેંકતા ફેંકતા કહ્યું:—“ પધારો-પધારો, આપના આગમનની રાહ જોઈ જ્યારે હું છેક અધીર બની ગઈ ત્યારે સંગીત ગાઈ જીવને શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી; પરંતુ સંગીતથી તો ઉલટી મહાંગ મનની વ્યથા વધી ગઈ છે. ”

આમ કહી રમાસુંદરી નલિનીકાન્તનો હાથ પકડી તેને દિવાનખાનામાં લઈ ગઈ. નલિનીકાન્તે એક ખુરસી ઉપર બેસી કહ્યું:—“ આજે ધણા દિવસે તમારા સંગીતસુધાનુ પાન કરવાનો પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થયો છે. હું પાચેક મિનીટથી આવી દાર પાછળ ઉભો રહી તમારા વીણાવિનિન્દિત કંઠસ્વરસુધાનુ પાન કરેલો હતો. ધન્ય છે તમને. ”

રમાસુંદરી:—મહારા દોષ તરફ ધ્યાન નહિ આપતા આપ મહારા તરફ માનની નજરથી જુઓ છો એ ઉપરથી હું આપના અંતરના મહત્વને સમજી શકું છું. આપ ઉદાર સ્વભાવના ઉચ્ચાશયી છો. અરેરે ! આપને નિરાશ કરવા માટે હવે મહેને ફટકો પાડવાનો થાય છે એ કેવળ મહારો અંતરાત્મા જ જાણે છે !

નલિનીકાન્ત આજે રમાસુંદરીના અપ્રત્યાશિત આમંત્રણથી ધણા હરખાઈ ગયો હતો. આજે તેણે અપ-ટુ-ડેપ્રેડ વેગ

ધાગણુ ક્યો હતો. માથા ઉપર તેણે ક્રિશ્ચિયન ક્રેપ પહેરી હતી. પગમા ઈંગ્લિશ ખૂટ હતા. તેના હાથમા એક રેશમી રૂમાલ હતો. ડામા હાથના કાંડા ઉપર વેસ્ટ ઍન્ડ વૉચ કંપનીનું સુવર્ણનું ઘડીઆળ સોનાની એઇન સાયે બાધેલું હતું. તેના કપડામાથી અત્તરની સુવાસ આવતી હતી. હાથમા ચેરીવુડની એક લાકડી હતી. પોતાની ટોપી તેણે દિવાનખાનામા આવ્યા પછી ખુરસી પામે પહેલા ટેબલ ઉપર મૂકી હતી. માથા ઉપરના વાળને બરાબર ઓળી સેથો પાડ્યો હતો. મુછો મુકાવી નાખી હતી. ગળામા કૉલર નેકટાઇ હતો. મરીનાનો શૉર્ટ કોટ અને પેન્ટ તેણે પહેર્યા હતા.

રમાચુદરીનાં ‘ઉપર્યુક્ત વચન સાંભળી હર્ષાવેશમા આવી જઈ નલિનીકાન્તે કહ્યું-“ રમાદેવિ ! ગઈ ગુજરીનો હવે વૃથા શોક કરવાની બિઠ્ઠલ જરૂર નથી. પુનઃ તમારા સુકુમાર અંતઃકરણમા મહારે માટે માનની ભાવનાં ઉત્પન્ન થઈ છે તેથી હું મહત્તે પોતાને મહાભાગ્યશાળી સમજી છું. એક વખત એવો હતો કે ચક્રાર જેવી ચંદ્રના રૂપસુધાતુ વિભોર બની જઈ પાન કર્યા કરે, તેની રીતે હું બાહ્યમૃષ્ટિનું ભાન ભૂલી તન્મયતાથી તમારા રૂપસૌંદર્યનું પાન કરતો હતો. રાત્રિ દિવસ તમારી મનમોહન મૂર્તિની હૃદયમદિગમા સ્થાપના કરી એકનિઃ શ્વાસ તરીકે તેની સાધના કર્યા કરતો હતો. પછીથી હું જ્યારે નિરાશ થયો ત્યારે કેવળ અશ્રુવિસર્જન કરી મહારા હઃપ્રદાયક દિવસો પસાર કરતો હતો. પ્રણયનિરાગાથી મહાત્મ હૃદય ભગ્ન થઈ ગયું હતું-નિરતર પ્રણયરૂદન હું કર્યા કરતો હતો. ”

નલિનીકાન્તના આ આવેશપરિપૂર્ણ વચન સાંભળી રમાચું-

દરી આત્મજ્ઞાન ભૂલી ગઇ. તેના અંદરમા આ પ્રસંગે શાવિચારો ચાલતા હતા એ સમજવાનું કામ સુશ્કેલી ભર્યું હતું. યોડા સમય સૂંઢી બન્ને જણા ચુપકીદી ધારણ કરી એક બીજાના સુખ તરફ ભેદક દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા. પછી રમાસુદરીએ અંતરના ઊંડાણમાથી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ નલિનીકાન્ત ! હું આપની પામે અપ-ગધિની છુ. મારા એ અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્તભોગવું છુ જેનામહવાસમા રહી આ સંસારમા હું સ્વર્ગિય સુખ ભોગવવાની મહત્વાકાંક્ષા ગમતી હતી, તેનો મહવાસ મ્હારે માટે સવ થા અસહ્ય થઇ પડ્યો છે. જે પુરુષને મ્હે યથાર્થ પ્રેમિક ધાર્યો હતો તે પુરુષ ભોગી ભ્રમર કરતા પણ વિશેષ વિપયક્ષપટ છે. તેના સ્ત્રેષ્ઠાચારી વર્તનથી મ્હારા હૃદય ઉપર સખ્ત આઘાત થયો છે. દિન પ્રતિદિન મ્હારી શારીરિક અને માન-મિક સ્થિતિ બગડતી જાય છે. આપ મ્હારા ગંભીર અપરાધની ક્ષમા આપી મ્હારા તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવો છે, એ માટે હું આપનો જેટલો ઉપકાર માનુ તેટલો યોડો છે. ”

નલિનીકાન્તે કહ્યું:—“ રમાસુદરિ ! સંસારમા યથાર્થ પ્રણયીની પ્રાપ્તિ પૂર્વજન્મના પુણ્યોદય સિવાય થતી નથી. તમે વૃથા શોક કરી તમારા કોમળ અંતરાત્માને દુઃખિત કરશો નહિ. મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. જે ભૂલ સુધરી શકે એવો સંભવ ન હોય તેને માટે શોક કરવાથી શું ફળ ? ”

રમાસુદરીએ નયનમા અશ્રુજળ લાવી કહ્યું:—“ આપનું કહેવું ખરું છે. હું મ્હારા અંતરમાથી કાન્તિપ્રસાદને ભૂતી જવાનો જ પ્રયત્ન કરુ છુ. આ જીવનમા એક ક્ષણ પણ તેના મહવાસમા નહિ રહેવાની મે મ્હારા મનમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. એ પ્રસંગની વાનચિત્ત કરવાથી પણ મ્હને કષ્ટ થાય છે. ”

નલિનીકાન્તે કહ્યું:—“ ચાલો, થોડો વખત બહાર ફરી આવીએ. તેથી તમારૂં કદ થોડા વખત માટે વિસારે પડશે. ”

રમાસુંદરી બોલી ઉઠી:—“ ના-ના, આજે બહાર જવાની ઇચ્છા નથી. આપ એક પ્રણયકાવ્ય ગાઓ. હું હારમોનિયમ બજાવું છું. ”

નલિનીકાન્તે કહ્યું:—“ જેવી ઇચ્છા. ”

રમાસુંદરીએ હારમોનિયમ ખાસે બેસી સુર મેળવ્યા. નલિની-કાન્ત કલાપીતું નિમ્નલિખિત કાવ્ય ગાવા લાગ્યો:—

“ કહ્યું’તું બુલબુલે મારે, “ બિમારી ઇશ્ક આલમને ! ”

કહ્યું મહે, “ ઇશ્ક આલમને શરાબોની ખુમારી છે ! ”

રડીને બોલતું બુલબુલ, “ શરાબોની ખુવારી લે ! ”

“ શરાબોની ખુમારી એ બિમારીની બિમારી છે ! ”

હસીને બોલતો ’તો હું, “ હમોને એ ખુવારી હો ! ”

“ તમારી સાવચેતીથી તમોને ન્યામતો તે હો ! ”

“ અરેરે ! ઇશ્કના બુલબુલ ! રડે છે ઇશ્કને તું કા ? ”

“ શરાબો લાખ પી પી પી શરાબોને રડે છે કા ? ”

“ શરાબોને રડે છે કા ? અરે અફસોસ ! ” એ બોલ્યું,

“ શરાબોને પીનારૂં કા શરાબોને નથી રોયું ? ”

“ શરાબોની મળ તીખી કરી લે ઇશ્કમા લાલા ! ”

“ પછી ચકચૂર તું કેવો રડે તે જોઈશું, બહાલા ! ”

કહ્યું મહે, “ બુલબુલોને તો પડી છે ટેવ રોવાની ! ”

“ હમારી ટેવ તો જૂની મજેદારી હડાવાની ! ”

“ શરાબોનાં સીસા ઢોળી શરાબોનાં સદા ન્હાશું ! ”

“ સનમના હાથમા જમો લખોથી ચૂમતા જશું ”

“ મમ્મ આ ઝિન્દગાનીની સનમ સાહી અને પ્યાલું !

“ શરાબો દૂર થાતા તો રહે છે ઝિન્દગીમા શું ? ”

શરાબોતુ ભર્યું પ્યાલું ! ભરી પીધું ! ફરી પીધું !

ફરી આ આખ રાત્રીને જિગરને તો ક્યું વહેતું !

સનમના ગાલની લાલી હતું ટીપું શરાબોતું !

હમારા એહેતુ પ્યાલું સદા એ ચૂમતું આલ્યું.

‘ ભરી વાને ’ ‘ ભરી પીલે ’ હતી એ ગુફતગો રેલી !

સુરખ આકાશ ને તારા બધે લાલી હતી ફેલી !

ગુલો કાટા વિનાનાં ને સનમની હાફતી છાતી,

હમારી બાદશાહીમાં હમારી એ હતી ગાદી !

મગર યુલયુલ ! અગે યુલયુલ ! હવે તુજ ગીત પ્યારૂં એ !

ફરીથી બોલ તું, યુલયુલ ! “ બિમારી ઇશ્ક આલમને ! ”

હમારૂં જામ ફૂટ્યું છે ! હમારૂં તપ્ત વૂટ્યું છે !

મમર શુ હુંય બોલુ, કે “ બિમારી ઇશ્ક આલમને ? ”

વધારી ગીતમા તહારા હમારો બોલ આ લેને.

પુકારો “ ઇશ્ક આલમને ખુદાઈ કો બિમારી છે ! ”

નલિનકાન્તે આ ગઝલ એવા તો આકર્ષક હાવભાવથી ગાઈ કે તેની રમાસુદરીના અશાન્ત હૃદય ઉપર અજબ અસર થઈ. તે વિમુગ્ધ અંચળદષ્ટિથી નલિનીકાન્તના મુખ તરફ જોઈ રહી. ગઝલ ગાઈ રહ્યા પછી નલિનીકાન્તે કહ્યું:—“ રમાસુદરિ ! આજના તમારા બે ધડીના સમાગમથી મહારા બચિત ચિત્તને જે અપૂર્વ ગાન્તિ મળી છે તેનું વર્ણન હું કરી શકું તેમ નથી. જેવી રીતે તમારી ધુન્ધાને માન આપી મહેં મહારી અંતઃવ્યથા પ્રેમિક રાજકવિના ક્ષણેમા નિવેદન કરી છે તેવી જ રીતે તમે પણ જો એકાદ ગીત

ગાઇ ધણા દિવસે તમારા સંગીતસુધાનું આ તૃપાતુર ચાતકને પાન કરાવશે તો ધણો ઉપકાર થશે. હું આગા રાખુ છું કે, મહારી આટલી સામાન્ય પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર તો તમે નહિ જ કરો.”

“ મિ. નલિનીકાન્ત ! જ્યો રીતે મહારા આજના સહવાસથી આપ જાનિત મેળવી શક્યા છો તેવી જ રીતે હું પણ આપના સહવાસથી કાંઈક અંશે જાનિત અનુભવુ છું. આપની ઈચ્છાનુસાર હું આપને એક ગીતગાઇ મંબળાવવા તૈયાર છું.” આમ કહી હાર્મોનિયમ સાથે સુર મેળવી રમાસુદરી અત્યંત સુમધુર કંઠે ગાવા લાગી:—

“ સખી, મહાદ્ મન મોહનમાં મોહ્યું;

સુખદર સુદર સુગતે મોહ્યું. સખી.

મોહિની મૃતિ પ્રિયરસ પૂર્તિ.

સ્ફૂતિપથે ચેતન ધોયું. સખી.

ત્રિજુવન મોહન સુલલિત લોચન

હવન બાન હર્યું. સખી.

અતુલ અહુ! અપ્રતિમ રૂપ નિગ્ધી

પ્રેમનું પાન કર્યું. સખી.

મનસા વાચા તર્કે કાચા

રંગે રૂપ મેં એહ ધર્યું. સખી.

રંગ તરંગે ડૂળી નિરંતર

ચૈતન્ય ધ્યાન ધર્યું. સખી.

ગીતના તરંગો વાયુદેવતામા ભળી જઈ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. નલિનીકાન્ત એ ગીત સાંભળી મોહમુગ્ધ બની ગયો. સારાસાર, ધર્મધર્મ વગેરે ભૂદી જઈ કેવળ મોહવશ થઈ તે આસન ઉપરથી ઉઠ્યો અને રમાસુદરી નજીક જઈ તેના કંઠમા પોતાના બંને

લંપટ વ્યભિચારી પુરુષોની માફક તે પાણીની માફક અર્થવ્યય કરી પરનારીને મંતોપવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેની પાંચ પૈસા ખૂટી પડેલા હોવાથી નયા પ્રથમની માફક પોતાને ધ્વજિત ઉપહારસામગ્રીની પ્રાપ્તિ નહિ થતી હોવાથી માયાવિની મેરીએમે પણ તેની સાથેનો સંબંધ ઝાઝો કરવા માડ્યો હતો. બીજી તરફથી મયેન્ડ વર્તનને લીધે દાન્ટિપ્રસાદની શારીરિક સ્થિતિ બગડવા માડી હતી. મધપાનની વિશેષતાથી તેનું લિવર ખરાબ થયું હતું, જઠરાશિ ધણો મદ થઈ ગયો હતો, મુખ પીળારા પડતું થયું હતું, આખો જડી ઉતરી ગઈ હતી, સ્તુતિ દૂર થઈ હતી તથા ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેને તાવ પણ આવતો હતો. ડૉક્ટરની દવા ચાલૂ હોવા છતાં પથ્ય તરફના દુર્લક્ષ્યને લીધે તેની પ્રકૃતિમાં લેશ પણ સુધારો થતો નહોતો. દિવસનો ધણોખરો સમય આગસ્ટની માફક તે ગૃહમાં જ વીતાડતો હતો. શારીરિક અસ્વસ્થતાની અસર મન ઉપર અવશ્ય થાય છે એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતને દાન્ટિપ્રસાદ દાદા અપવાદરૂપ નહોતો. તેનું મન પણ ખરાબ થઈ ગયું હતું. તેનો સ્વભાવ ચીડાઉ અને ધખ્યાં ખોર બની ગયો હતો. જે જીવનને પૂર્વે તે મૉનશૉખ ભોગવવાનું દુર્લભ સાધન સમજતો હતો એ જ જીવન હવે તેને દાદાક અંગે ભાગરૂપ ભાસવા લાગ્યું. સસારયાત્રાનો તેનો પ્રથમનો સ્વાદ કટુ થઈ ગયો. આમ છતાં તે પોતાની ખરાબ ટેવનો ત્યાગ કરી શકતો નહોતો. સહવારથી રાત્રિના બાર વાગતાં સુધી તે મધપાન કરી નદામાં ચઢ્યૂર ગહેતો હતો. એક ધાટીને તેણે નોકર તરીકે રાખ્યો હતો. તે ઘણો પ્રભુભક્ત હતો. શેડની કુટેવો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી તે પોતાનું કર્તવ્યકર્મ સંપન્ન કરતો હતો. એક બ્રાહ્મણ રસોઈઓ બે વખત રસોઈ બનાવી જમીને પોતાના બાળબચ્ચા પાસે આપ્યો જતો હતો.

શીતકાળનો દિવસ હતો. સ્હાજના પાચ વાગવા આવ્યા હતા. કાન્તિપ્રસાદ પોતાના દિવાનખાનામા એક આરામ ખુરસી ઉપર આડો પડ્યો હતો. તેના મુખમા સિગારેટ હતી. સ્હામે એક રાઉન્ડ ટેબલ ઉપર બે સોડા, એક બિહસ્કીની ઝાંટલ તથા એક ગ્લાસ પડેલો હતો. ગ્લાસમા સોડા મિશ્રિત બિહસ્કી ભરેલી હતી. ધારી કામકાજને અંગે ખંડાર ગયો હતો.

મધ્યાહનને લીધે કાન્તિપ્રસાદના મુખ ઉપર થોડી ક્ષણિક લાલાશ તરી આવી હતી. તેની નાશિકાનો અધભાગ લાલચોળ થઇ ગયો હતો. થોડા થોડા સમયને અંતરે તે ટેબલ ઉપરનો ગ્લાસ ઊંચકી તેમાથી મધના થોડા ભાગને કંઠસ્થ કરતો હતો અને ધૂંપપાન કરતાં કરતા તે સ્વગત કાઇ વિચાર કરતો હતો. તેના દેહની સુદરતા કિંવા રૂપપ્રમા ધણી અંશે અદૃશ્ય થઇ ગઇ હતી.

થોડો સમય આવી રીતે પસાર થયો હશે એવામા ખંડારથી કોઇએ કાન્તિપ્રસાદને હાક મારી. પરિચિત અવાજને ઓળખી જઈ ખુરસી પરથી ઉઠી તેણે દાર ઉઘાડ્યું એટલે માયાવિની મેરીએમે અંદર પ્રવેશ કર્યો. પછી પુનઃ દાર બંધ કરી મેરીએમને દિવાનખાનામા લઇ જઈ કાન્તિપ્રસાદે તેને બેસવા માટે એક ખુરસી આપી. ખુરસી ઉપર બેસતા બેસતા તેણે કહ્યું.—“આજે આપની તબિયત નરમ છે કે શું ?”

પ્રત્યુત્તરમા કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું:—“હા, છેલ્લા થોડા દિવસથી મ્હારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહે છે. વળી હવે પ્રથમની માફક વારંવાર તમારાં દર્શનનો લાભ પણ મળતો નથી. મ્હારા તરફ તમે વિરક્ત તો નથી થયાને ?”

કાન્તિપ્રસાદ તરફ એક મોહક દટાક્ષ કેટી મેરીએમે કહ્યું:—

“ના-ના, વિરક્તિ જેવું કાંઈ જ નથી. કેવળ બોધતા અવકાશને અભાવે હું વારંવાર આપની સુલાકાતે આવી શકતી નથી. આજે મહારી એક મૈત્રિણી મહેને મળવા આવી હતી. તેની સાથે તેને ઘેર જઈ પાછી ફરતા હું આપને મળવા અત્રે આવી છું.”

“તમે લીધેલી તકલીફ માટે અંતઃકરણપૂર્વક હું તમારો આભાર માનું છું. હું જાણું છું કે, મહારા પ્રત્યેના પ્રેમ તમારા અંતરમાથી કાળાતરે પણ દૂર થઈ શકે તેમ નથી.” આમ કહી બીજા એક વ્લાસ લઈ આવી તેમા થોડી બહીરક્ષી અને સોડા મેળવી કાન્તિ-પ્રસાદે તેનો સ્વીકાર કરવા માટે મેરીએમને કહ્યું.

મેરીએમ આજે કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ પાર પાડવા માટે આવેલી હોવાથી તેણે કાન્તિપ્રસાદના પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કરી, એક સિગારેટ સળગાવીને કહ્યું:-“પ્રિયતમ ! આપ મહારુ એક કામ કરશો કે ? આપની પાસે મહારે નિરાશ નહિ જ થવું પડે એવી ખાત્રીથી હું અત્રે આવી છું.”

કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું:-“જે કામ હોય તે બેલાશક કહો; મહારાથી બની શકે એવું હરેક કાર્ય કરવા હું તૈયાર છું.”

મેરીએમે મોહનાત્રસધાન ક્રમતા કહ્યું:-“પરંતુ એથી આપ મહારા સ્નેહભાવમા શંકા નહિ લાવવાની એવી પ્રતિજ્ઞા કરો. હું આપને કેવા નિસ્વાર્થ સ્નેહથી મહાઈ છું એ કેવળ મહારો અંતર-શત્રુ જ જાણે છે.”

“ના-ના, તમારા સ્નેહ માટે મહેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. જ્યાં એક જ હૃદય હોય ત્યાં પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર નથી. તમારું જે કામ હોય તે સંકેત રાખ્યા સિવાય જણાવો.”

“ જુઓ ત્યારે સામજો. મહારી જે મૈત્રિણી આજે મહને મળવા આવી હતી તેની પાસેથી મહેં લગભગ અઢીહજાર રૂપિયા જેટલી રકમ ઉછીની લીધેલી છે. એ ઉછીની રકમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઉપયોગમા ખરચાઈ ગઈ છે. ઘેરથી ખરચ માટે મહને જે રકમ મળે છે તેમાથી હું આ દેવું એક સાથે વાળી ગઈું તેમ નથી. જે ખાસ પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થયો હોત અર્થાત્ મહારી એ મૈત્રિણીને એકાએક તેના પતિ સાથે વિલાયત જવાનું ન થયું હોત તો હાલ તરત તે કદાપિ પોતાની રકમની મહારી પામે માગણી કરત નહિ; પરંતુ તેના પતિનું શરીર ખીમાર થઈ જવાથી ડોક્ટરોની સલાહથી તે તેના પતિ સાથે પરમ દિવમે ઉપડતી વિક્ટોરિયા સ્ટ્રીમરમા ઇંગ્લેન્ડ ઉપડી જનાર છે. ત્યાંથી પાછા ફરવાનો વખત અચોક્કસ હોવાથી તેણે આજે પોતાની રકમની મહારી પાસે માગણી કરી છે. મહારા પિતાજી અને કાકા વ્યાપારાચે હમણા કલકત્તા ગયેલા છે. અને ત્યાં તેમને હજી ઓછામા ઓછા પંદર દિવસ લાગે તેમ છે. આવી સ્થિતિમા મહારા માસિક ખર્ચની રકમ ઉપરાત વધુ એક પણ પૈસો મહને મહારી નવી માતા તરફથી મળી શકે તેમ નથી. જે પિતાજી દિવા કાકા અત્રે હાજર હોત તો તેઓ પાસેથી જરૂર હું આ રકમ મેળવી શકતું; પરંતુ તેઓ ખંદાર ગામ હોવાથી મહારે લાચારીથી આપની પામે આવવું પડ્યું છે. આપ કેવળ પંદર દિવસ માટે મહને આટલી મદદ કરશે તો આપનો ઘણો ઉપકાર થશે. ત્યાં સૂધીમાં હું ખીજે સ્થળેથી જોગવાઈ કરી આપને આપની રકમ સરપાઈ કરીશ. ”

“ પંદર દિવસ માટે તો શુ પરંતુ તમે માગો તેટલી મુદત માટે આ રકમ આપવા હું તૈયાર છું. તમારા સ્નેહ કૃતા દ્રવ્યનું

મૂલ્ય કાંઈ વિશેષ નથી. ” આમ કહી કાન્તિપ્રસાદે આસન ઉપરથી ઉઠી, ટેબલના ખાનામાંથી ચેક્યુક લઈ આવી માયાવિની મેરીએમને ધી ઝાંઝે ઝંઝનો એક અઢી હજાર રૂપિયાનો ચેક લખી આપ્યો.

ચેક હાથમા લઈ મેરીએમે કહ્યું:—“ જીવિતેશ્વર ! આપનો મહારા ઉપર અસીમ અનુરાગ છે એ હું સારી રીતે જાણું છું. આપની માફક મહારી પ્રકૃતિ પણ છેલ્લા થોડા દિવસથી અસ્વસ્થ રહેતી હોવાથી હું વારંવાર અત્રે આવી શકતી નથી, છતાં રાત-દિવસ મહને આપનું જ સ્મરણ થયા કરે છે. ” આમ કહી માયાવિનીએ કાન્તિપ્રસાદ તરફ એક કુટિલ કટાક્ષ ફેંક્યો.

કાન્તિપ્રસાદે આ વાક્યોના ઉત્તરમા કાંઈ કહ્યું નહિ. તેણે ટેબલ ઉપર પડેલા ગ્લાસમાનો થોડો મધ ઉદરસ્થ કરી ખીજ એક સિગારેટ સળગાવી. મેરીએમે કહ્યું:—“આપના પત્ની તેમના પિતાને ઘેર જ રહે છે કે શું ? ”

“ હા, જે દિવસથી આપણા ઝંઝનોના પ્રેમનો ગુપ્ત સંબંધ તેના જોવા જાણવામા આવ્યો છે તે દિવસથી તે મહારા સહવાસનો ત્યાગ કરી તેના પિતાને ઘેર જઈ રહી છે. મહારું જીવન દિવસે દિવસે રસશૂન્ય અને શુષ્ક બની ગયું છે. વળી જો હવે તે કદાચ મહારી પાસે આવશે તો પણ હું તેને રાખનાર નથી. એના જેવી સ્વેચ્છાચારિણી સ્ત્રીથી મહારા આત્માને અને મનને હવે બિહકુલ શાન્તિ મળનાર નથી. ”

મૂઠ કાન્તિપ્રસાદ સમજી શક્યો નહિ કે, પોતાની મહા ભયંકર ભૂલોને પરિણામે જ તેનાં સુખશાન્તિ દૂર થઈ ગયા હતા. સતી સાધ્વી મધુકાન્તા પાપીઓની પ્રપંચબળનો શિકાર થઈ પડી ગૂમ થઈ ત્યારે તેના નિર્મળ ચરિત્ર ઉપર શંકા લાવી કાન્તિપ્રસાદે વિનાશને માર્ગે વિશેષ ઝડપથી અગ્રેસર થવા માડ્યું હતું. તેના પાપી

હૃદયમા સતી સ્ત્રીના પુણ્યની વિમળ જ્યોતિ કેવી રીતે પ્રદાશી શકે ? કમળાવાળા નયન સ્વચ્છતા ક્યાથી જોઈ શકે ? જે સતી સાધ્વી આર્ય સત્તારીએ પતિ તરફથી પુષ્કળ કષ્ટ પડવા છતાં મન, વચન અને કર્મથી લેશ માત્ર પાપ ક્યું નહોતું તે સતી-સાધ્વીના તરફ મૂઠ્ઠાન્તિપ્રસાદે પુષ્કળ બેદરકારી દર્શાવી હતી. પત્નીનું શુ થયું હશે એનો વિચાર મુદ્દા તે કરતો નહોતો. કેવળ ક્ષણિક ભોગલાલસાને વળ થઈ તે ઉન્મત્ત-કાણ્ડગ્રાનશૂન્ય બની ગયો હતો. તેના ઉપરોક્ત વાક્ય સામળી મેરીએમે કહ્યું:—“ પ્રિયતમ ! આપ હવે ચિંતા કરી આપની પ્રકૃતિ ખરાબ કરશે નહિ. ‘જીવતો નર બધા પામે’ એ સિદ્ધાન્ત અનુસાર આપ કુશળ હશે તો પુનઃ અલ્પકાળમા જ આપને સફળ સુખની પ્રાપ્તિ થશે જ્યો હવે મ્હારે ઘર તરફ જલ્દી જવાની જરૂર છે. આજે ઠંડી પણ વિશેષ જણાય છે.”

“ ઠંડી ફર કરી શરીરમા ગરમી લાવવા માટે મદિરા એક મહોપધ છે. ” આમ કહી મેરીએમના ગ્લાસમા થોડી મદિરા રેડી તેમા કાન્તિપ્રસાદે સોડાનું મિશ્રણ કર્યું. મેરીએમ મદિરાનું પાન કરી ગઈ. ત્યાર પછી બે-ત્રણ દિવસ પછી પુનઃ આવવાનો વાયદો કરી તે પોતાના ઘર તરફ વિદાય થઈ ગઈ.

અડધા કલાક પછી ઘાટી આવી ઘર કામમા ગુંથાયો. એવામા એક પટાવાળાએ આવીને કહ્યું:—“ સાહેબ ! તાર છે. ”

કાન્તિપ્રસાદે સહી કરી આપી તાર લીધો. એ તાર તેના સાળા અર્થાત્ મધુદાન્તાના ભાઈ મણિધનપ્રસાદે અમદાવાન્થી કરેલો હોઈ તેમા લખ્યું હતું કે,

“ પિતાજી ઘણા બીમાર છે. બન્ને એવો સંભવ નથી મધુ-દાન્તાને જલ્દી મોકલો. ”

તાર વાચી કાન્તિપ્રસાદ વિચારવા લાગ્યો:-“ આ ઉપરથી મધુ તેના પિતાને ઘેર ગયેલી નથી એમ ખાત્રી થાય છે. ત્યારે તે આ ગઈ હશે ? આ મુખાઈ શહેરમાંથી ઘણી સ્ત્રીઓ પરપુરુષ સાથે પ્રેમ બાધી પતિનો ત્યાગ કરી તેમની સાથે દૂર દેશમાં નાશી જાય છે. મધુએ પણ એમજ કર્યું હશે કે ? ખેર, મહારે તેની વાત વિચારવાની કાંઈ જરૂર નથી. વળી મધુના ભાઈને મહારા આ ઠેકાણાની ખબર ક્યાથી મળી હશે ? જો આ તારનો મહારા તરફથી ઉત્તર નહિ મળે ને તે કદાચ અત્રે આવી તેની બહેનની ખબર પૂછશે તો હું શું કહીશ ? રમાસુદરી સાથે મહારું લગ્ન થયાની હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી હોવાથી એ વાત સહુના જાણવામાં આવી હશે. એ વાત જાણી મહારા સખંધીઓ મહને વિરકત ન કરે એ હેતુથી બે ત્રણ રથને મહે રહેઠાણ બદલ્યા છે. મહારા આ નવા ઠેકાણાની માહિતી કોની પાસેથી મધુના ભાઈને મળી હશે, એ હું સમજી શકતો નથી. હશે, ગમે તેમ હોય. આ તારનો ઉત્તર આપવાની જરૂર નથી. પંદર વીસ દિવસ માટે હું ઠેકાણું બદલી નાખીશ એટલે કાંઈ મહને મળી શકશે નહિ ” આમ વિચારી, ઉઠી ઉભા થઈ કપડા પહેરી કાન્તિપ્રસાદ બહાર ફરવા નીકળી પડ્યો. તથા રસ્તે જતા કાંઈ વિચાર આવવાથી તે રમાસુદરીના ઘર તરફ ગયો. ત્યાં જતા જો દેખાવ તેની નજરે પડ્યો તેતું વર્ણન અમે કરી ચુક્યા છીએ.

પ્રકરણ ૧૮ અં.

ଭୟଂହର ଖୁଲ.

રમાસુંદરીના દિવાનખાનામા પ્રવેશ કરતાની સાથે જ દેખાવ
 ધાનિતપ્રસાદના જોવામા આવ્યો તેથી તેના ક્રોધનો
 પાગ રહ્યો નહિ. મધપાનની વિગેપતાને લીધે પ્રથમથી જ તેનું મન
 અવસ્વસ્થ કિંવા ઉત્તેજિત બની ગયેલું હતું. પછી ઉપરોક્ત પ્રકાર
 જોવામા આવતાં તેની ઉત્તેજના ઘણી વધી ગઈ.

રમાસુફરી કાન્તિપ્રસાદને જોતાની સાથે જ મુર્ચ્છિત બની ગઈ હતી. નહિનીકાન્ત દિકર્ષણવિમૂઢ બની ગયો હતો. તે બંધ અને આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી કાન્તિપ્રસાદના પ્રાચં ઉન્માદગ્રસ્ત મુખમંડળ તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

કેટલીક ક્ષણ ચુપકાદીમા પસાર થઈ ગઈ. ધીમે ધીમે કાન્તિ-પ્રસાદનો ક્રોધ ઘણો વધી ગયો. નશાની હત્તેજનાથી તેનામા ક્ષણિક બળનો સંચાર થયો હતો. ખીરસામાંથી એક મ્હોટું રૉબર્ટ ચપ્પુ પહાર કાઢી તે નલિનીકાન્તના અંગ ઉપર ક્ષુધાતુર વાધની માફક આપેા ફાડી ધસ્યો. નલિનીકાન્તને આત્મરક્ષણ કરવાનો વખત મળ્યો નહિ તેમજ વિશેષ ભયને લીધે તેની વાચાશક્તિ જડ થઈ જવાથી તે મદદ માટે એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારી શક્યો નહિ.

કાન્તિપ્રસાદે નલિનીકાન્તના ઝાંગ ઉપર ધસી તેને જોરથી ધકકો માર્યો. ધકકો વાગતાજ તે જમીનદોસ્ત થઇ ગયો. પછી બીજે જેવી રીતે દુઃશાસનના લોહીની નદી વહેવડાવી હતી તેવી રીતે કાન્તિ-

પ્રસાદે નલિનીકાન્તના મ્હોભા હુચો મારી તેના ગળામાં તીક્ષ્ણ ધાર-વાળું ચપ્પુ ખેસી દીધું. તત્કાળ કંઠનેળી કપાઈ ગઈ અને નલિની-કાન્તનો અચેતન દેહ ધરા ઉપર ઉછળવા લાગ્યો. કાન્તિપ્રસાદે આજે પુરુષવેશધારી શયતાન કિંવા રાક્ષસનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. તેણે નલિનીકાન્તના ગળામાં ચપ્પુના ઉપરાઉપરી ઘા કરી તેના પ્રાણનો વિનાશ કરી નાખ્યો. થોડા સમયમાં જ હત્યાકાણ્ડની સમાપ્તિ થઈ અને એ સ્થળે ભયંકર ગંભીર નિસ્તબ્ધતા સ્થાપિત થઈ ગઈ.

હવે કાન્તિપ્રસાદે ઉઠી એ દિવાનખાનાના દ્વાર અંદરથી ખંધ કરી દીધા. તેણે લોહીથી ભીંજાયેલા કપડા ચોક્કડીમાં જઈ ઘોષ નાખ્યા. પછી બેહોશ બની ગયેલી રમાસુદરીના હાથમાં લોહીથી તરબોળ થઈ ગયેલું ચપ્પુ રાખી ખૂની કાન્તિપ્રસાદ દ્વાર ઉઘાડી ખહાર ની-કળ્યો. દ્વારને ખાલી ખંધ કરી ઝડપથી તે રસ્તા ઉપર જઈ પહોંચ્યો. અને એક ભાડાની ટેક્ષીમાં ખેસી ઘર તરફ વિદાય થયો. ઘેર જઈ ઝડપથી તેણે પોતાનો જરૂરી સરસામાન બાંધી લઈ રામો ઘેર ગયેલો હોવાથી એક બે મંજૂર લઈ આવી તેમની પાસે સામાન નીચે ઉતારાવી ટેક્ષીમાં સામાન મૂકી કોલાખા સ્ટેશન તરફ ગમન કર્યું.

ગુજરાત મેઈલ ઉપડવાની તૈયારી હતી. સેકન્ડ ક્લાસની એક ટિકીટ લઈ ટ્રેઈન ઉપડવાની પાંચ મિનીટ પૂર્વે તે ટ્રેઈનમાં ખેસી ગયો. યથા સમયે ટ્રેઈન પ્લેટફોર્મનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળી.

હવે ઍરિસ્ટર સાહેબના બંગલામાં શુ બન્યું તે તરફ આપણે જોઈએ. જે દિવસે ઉપરોક્ત બનાવ બન્યો તે દિવસે એક મિત્રને ત્યાં ડિનરપાર્ટી હોવાથી, સ્થાને છ વાગ્યે ખહાર ફરવા નીકળી પડી ઍરિસ્ટર સાહેબ ડિનરપાર્ટીના નિમત્રણનું રક્ષણ કરવા સાન્ટાક્રુઝ આજ્ઞા ગયા હતા.

રમાસુંદરીની માતા પદ્મ દિવસથી સુવાવડ કરાવવા માટે રાજ-કોટમાં પોતાને પિયર ગઈ હતી. બંગલામાં એક ઘાટી અને એક દાસી નોકરી કરતા હતા; પરંતુ આજે શેઠ શેઠાણીની ગેરહાજરીના લાભ લઈ તેઓ ઘેર રહ્યા હતા અર્થાત્ કાન્તિપ્રસાદને ખૂન કરી છટકી જવાનો આજે અનાયાસે જ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. રમાસુંદરીનો પુત્ર દાદી સાથે વિશેષ હળી ગયેલો હોવાથી તે તેની દાદી સાથે રાજકોટ ગયેલો હતો.

લગભગ કલાકેક પછી રમા સહજ શુદ્ધિમાં આવી. આખો ઉઘાડો જોતાં જે દેખાવ તેની નજરે પડ્યો તેથી તે દિગ્મૂઢ બની ગઈ. પુનઃ ક્ષણ કાળમાં જ તે મુર્ચ્છાવશ થઈ ગઈ. ખીજે એક કલાક પછી આવી સ્થિતિમાં પસાર થઈ ગયો. અંતે લગભગ સાડાનવ વાગ્યે રમા પાછી શુદ્ધિમાં આવી મહા મુશિયતે ખેડી થઈ. નલિની-કાન્તના લોહીથી ભીંજાઈ ગયેલા મૃતદેહને પોતાની પાસે પડેલો જોઈ બનેલા બનાવની તે કલ્પના કરી શકી. તેના હાથમાંનું ચપ્પુ નીચે પડી જવા છતાં તેના હાથને લોહીના ડાઘ લાગેલા હતા. પાંચ દશ મિનીટ સૂધી ભયની ભાવનાથી એક સ્થળે બેસી રહ્યા પછી તેણે ચોકડીમાં જઈ હાથ ઉપરના લોહીના ડાઘ ધોઈ નાખ્યા.

ગમે એવી પાપિષ્ઠા હોવા છતાં રમાસુંદરી એક અબળા હતી અને તેથી અબળા જનોચિત્ત ભયનો તેના અંતરમાં આ પ્રસંગે મંચાર થયો હતો. આ ખૂનનો મામલો જાહિર થઈ જશે તો તેનું કેલુ પરિણામ આવશે એ વિષયની તે કલ્પના સુદ્ધા કરી શકી નહિ. આ પ્રસંગે તેના પિતા, માતા કે ખીજુ કોઈ માણસ હાજર નહિ હોવાથી શું કરવું એ તેને સૂઝતું નહોતું. પોલિસને ખબર આપવાથી કદાચ પોતાના જ શિર ઉપર ખૂનનું તહોમત આવી પડશે એવો

તેને ભય લાગતો હતો. ભયની વિશેષતાથી તેની બુદ્ધિશક્તિ દૂર થઈ ગઈ હતી; નહિ તો નલિનીકાન્તને બોલાવવા માટે જે પત્ર લખ્યો હતો તે તેણે તપાસ કરી પાછો મેળવી તેનો નાશ કર્યો હતો. પાપી માણસને ધૈર્ય જ નેના પાપની સજા કરાવવા બૂલમાં નાખે છે એ નિયમ પ્રમાણે પોતે લખેલા પત્રની વાત તે તદ્દન ભૂલી જઈ ભયથી ખલાવરી બની ગઈ હતી.

ભયને દૂર કરવા અને સાહસ એકદુન કરવાના વિચારથી એ દિવાનખાનાના દ્વાર અંદરથી બંધ કરી દઈ રમાસુદરીએ કપાટ ઉઘાડી તેમાંથી ગિરસ્કીની પાઈન્ટ ખૂદાર કાઢી. સોડા હાજર નહિ હોવાથી ગિરસ્કીમાં પાણી ભેળવી તે પી ગઈ. લગભગ અઠધી પાઈન્ટ ગિરસ્કી પીધા પછી તે સહજ સ્વસ્થ થઈ અને શું કરવું એ સંબંધીનો વિચાર કરવા લાગી. અતે પિતા આવે ત્યાં સુધી આ વાત ગુપ્ત રાખવામાં જ સાર છે એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. નલિનીકાન્તના મૃતદેહ પાસે આવા ગતના વખતે બેસી રહેતા ઘણો ભય લાગતો હોવાથી ગિરસ્કીની પાઈન્ટ કપાટમાં ચૂકી દઈ, વિજળીની બત્તી બુઝાવી તે એ દિવાનખાનાની ખૂદાર નીકળી તથા દિવાનખાનાને તેણે તાળું વાસી દીધું. પછી તે પિતાનું દિવાનખાનું ઉઘાડી ત્યાં એક કોચ ઉપર ચિતાતુર ચિતે બેસી રહી.

ગત્રે અગ્નીઆર વાગ્યે મિં મનમોહન ડિનરપાટીમાંથી ઘેર આવ્યા. દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરી, કપડા ઉતારી તેમણે રમાના ગભીર ચિંતામગ્ન મુખ તરફ જોઈ કહ્યું:-“ ખૂદેન ! આમ ચિતાતુર કેમ બેઠી છે ? ”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર રમાથી આપી શકાયો નહિ. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી.

મનમોહને એક સિગાર સળગાવી, રમાની પાસે જઈ તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી અધીરતાથી પૂછ્યું:—“ આમ રહે છે શા માટે ? શું થયું છે ? ”

કાંઈ ઉત્તર આપવાની રમાનામાં શક્તિ નહોતી. યોડા મમય મૂંઝી તેણે ચુપકીકીથી રૂઢન કર્યું. મનમોહને તેને વારંવાર પૂછ્યું ત્યારે મહા મુશિબતે તેણે કહ્યું:—“ પિતાજી, ગજબ થઈ ગયો છે ! ઘણો ભયંકર ખનાવ બન્યો છે. ”

“ કેમ શું થયું છે ? ”

“ ખૂન થયું છે. ”

“ કોનું ? ”

“ પેલા નલિનીકાન્તનું. ”

“ ખૂન કર્યું કોણે ? ”

“ તમારા જમાઈએ. ’

“ ક્યારે ? ”

“ આજે સગબગ માણ સાત વાગ્યે. ”

“ શું થયું છે તે મને સ્પષ્ટતાથી કહી સંબળાવ. ખૂન કર્યાં થયું, શા કારણથી થયું વગેરે હકીકત મને જણી દે. ”

“ જે ખનાવ બન્યો તે જોઈ હું બચથી બહાવરી બની ગઈ છું. મહાન ચિત્ત ટેકાણે નથી. તમે મહારા દિવાનખાનામાં જઈને જુઓ એટલે જે બન્યું છે તે નજરે પડશે. ”

“ સારે શું ખૂન આપણા બંગલામાં જ થયું છે ? ’ આ પ્રશ્ન ઉચ્ચારતી વખતે મનમોહનની મુખમુદ્રા પણ બચચિહ્ન બની ગઈ હતી.

“ હા. તમારા જમાઈએ અહીં આવીને લોહી રેડ્યું છે તથા ખૂનનો આરોપ મહારા ઉપર આવે એવો પ્રયત્ન કર્યો છે ”

મનમોહન આત્મસંવરણ કરી 'મહારી સાથે ચાલ.' કહી રમાના દિવાનખાના તરફ ગયા. રમાએ પણ તેમનું અનુસરણ કર્યું. બન્ને જણાએ તાળુ ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો. મનમોહને વિજળીની બત્તી સળગાવી. બત્તીના ઉજ્જવળ પ્રકાશમાં દિવાનખાનામાં પડેલા નલિનીકાન્તના મૃતદેહને જોઈ ક્ષણ કાળ માટે તેઓ કંપી ઉઠ્યા; પરંતુ આ પ્રસંગે ગભરાઈ જઈને, સમયસૂચકતા નહિ વાપરવામાં આવે તો વિપરીત પરિણામ આવશે એમ વિચારી તેમણે બનેલા બનાવની સઘળી હકીકત રમા પાસેથી જાણી લીધી એ હકીકત જણાવતાં પોતે જાણી જોઈને નલિનીકાન્તને નિમંત્રણ કર્યું હતું એ વાત રમાસુંદરીએ શુભ રાખી હતી. તેણે તેના પિતાને એવું સમજાવ્યું કે, તે નલિનીકાન્ત સાથે એકાન્તમાં બેસી વાતચિત કરતી હતી તેથી ખોટા સંદેહને વળ થઈ કાન્તિપ્રસાદે નલિનીકાન્તનું ખૂન કર્યું છે, તથા એ બનાવ પોતાની બેગુલાવસ્થામાં બન્યો છે. જ્યારે પોતે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે ખૂની ખૂન કરી પલાયન કરી ગયો હતો એમ તેણે કહ્યું.

મિ. મનમોહન ઍરિસ્ટર હતા. તેમણે ઘણા ખૂનના કેસ પણ ચલાવ્યા હતા. કેાઇ મહત્વના કારણ સિવાય કાન્તિપ્રસાદને હાથે આવો અમાનુષિક બનાવ બને એ તેમને સંભવિત લાગ્યું નહિ. પોતાની પુત્રી અને નલિનીકાન્ત વચ્ચે પ્રણયવ્યવહારની કાંઈ ચેષ્ટા થયેલી હોવી જોઈએ અને એ દેખાવ કાન્તિપ્રસાદની નજરે પડવાથી જ ઉન્મત્ત બની જઈને તેણે નલિનીકાન્તનું ખૂન કરેલું હોવું જોઈએ એમ તેઓ સંહેલાઈથી સમજી શક્યા; છતાં પુત્રીને એ સંબંધી સ્પષ્ટ શંકામાં કાંઈ પૂછવું એ તેમને પોતાની મર્યાદા બહાર જવા જેવું લાગ્યું. વળી અત્યારનો પ્રસંગ એવો વિકટ હતો કે, 'પૂછપરછ કરવામાં વખત પસાર કરવો ઉચિત નહોતો. તેમણે કેવળ મુદાના એચાર પ્રશ્ન પૂછ્યા.

“ નલિનીકાન્ત ઘણા દિવસથી આપણે ઘેર આવતા નહોતા; છતાં આજે એકાએક ક્યાંથી આવી શક્યા ? ”

“ મહે તેમને પત્ર લખી મળી જવા જણાવ્યું હતું. ”

“ પત્ર ક્યારે લખ્યો હતો ? ”

“ આજે સહવારે. ”

“ પત્રમાં ખીણ કાઢ હકીકત તહે લખી હતી કે ? જો આ લજ્જા ગમવાનો વખત નથી. પત્રમાં તહે કાઢ આડી અવળી હકીકત લખી હોય તો મહને કહે. જો કાઢ વાત શુભ રાખીશ તો કદાચ તેથી ઘણું તુકશાન થશે. કાન્તિપ્રસાદે આજે જે કાર્ય કર્યું છે તેથી તેને કાયદાની જાળમાંથી કાઢી રીતે બચાવી શકાય તેમ નથી; પરંતુ જાણે અજાણ્યે જો તું પણ ગુન્હેગાર બને તો મહાગ માન પ્રતિષ્ઠા દૂર થઈ જાય અને મહારાથી કાઢીને પણ મહો ન બતાવી શકાય. વળી પોલીસને ખબર થશે એટલે તે વિના વિલંબે કાન્તિપ્રસાદને પકડશે તથા તેની અને તારી જુઆની ઉપર આ કેસનો ઘણો આધાર મહેશે. આમ હોવાથી મહારે પ્રથમથી જ સઘળી હકીકત જણી લેવાની જરૂર છે. ”

“ કાન્તિપ્રસાદ બચે યા ન બચે એની મહને બિશ્કુલ ચિંતા નથી. હું આ જીવનમાં એના મુખતું દર્શન કરવા ઇચ્છતી નથી. તેની સાથેનો મંબંધ થયા પછી હું સૌભાગ્યવતી છતાં વિધવા છું. મહારા દિલના અને દેહના અવસાન થઈ ગયાં છે. મહારી ઇચ્છા એવી છે કે, કાન્તિપ્રસાદને તેના આજના કાર્યનો યયોગ્યિત બદલો મળે. વળી આપ જ્યારે ભાર દબને પૂછો છો ત્યારે હું કહું છું કે, નલિનીકાન્તને મહે કાઢ વિશિષ્ટ કારણને લીધે અત્રે બોલાવ્યા નહોતા. જો તેઓ જીવતા હોત તો મહારા આ કથનની યથાર્થતાની તમને ખાત્રી થાત. પિતાજી ! ભવિષ્યની જે બૂલનો હું ભોગ થઈ

પડી હતી તેથી મહેને ધણો પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. તૃથંસ કાન્તિપ્રસાદ સાયે મહારો સંબંધ બધાંયો એ વખતે નલિનીકાન્ત તરફ મહેં ધણું અશિષ્ટ વર્તન અલાભ્યું હતું. અંતે મહારી ભૂલ સમજવામા આવતા મહેને ધણો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. નલિનીકાન્તને મહેં જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં પૂર્વેના મહારા અશિષ્ટ વર્તન માટે ક્ષમા ચાચી રૂબરૂ મળી જવા જણાવ્યું હતું. ”

રમાસુદરીને મુખે આ વચન સાંભળી મિં મનમોહને વખત વિચારી નલિનીકાન્તના ખીરસામા તપાસ કરી જોઇ. તપાસ કરતાં રમાસુદરીએ લખેલો પત્ર મળી આવ્યો. એ પત્ર પોતાના ખીરસામા મૂકી દૂધ પોતાના બંગલામા ખૂન થયાની હકીકત તેમણે ટેલિફોનથી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરને જણાવી.

અહંધા કલાકમાજ પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર, એ ચાર કોર્ટેબલ, સરકારી ડોક્ટર વગેરે સર્વ મિં મનમોહનના બંગલામા આવી પહોંચ્યા. ડોક્ટરે મૃતદેહની તપાસ કરી ચપ્પુના આઘાતોથી ખૂન થયાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. પંચ સમક્ષ મૃતદેહના શરીર તેમજ વસ્ત્રોની તપાસ કરી સવળી વસ્તુઓ પોલિસે સ્વાધીન કરી.

નલિનીકાન્તને ઘેર પણ આ બખર મોકલવામા આવી. ઘરના માણસો આવી પોલિસની ગળ મળતા વિલાપ કરતા કરતા મૃતદેહને મહાર કરવા માટે લઇ ગયા. પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરે રમાસુદરીની બુબાની લખી લીધી. જો કે ઇન્સ્પેક્ટરને રમાસુદરી ઉપર થોડો ધણો સંશય તો આવ્યો; પરંતુ મિં મનમોહન ઍરિસ્ટરની ચર્મને લીધે તે પોતાનો સંશય પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો નહિ.

અંતે પોતાનું કાર્ય બજાવી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર, મિં મનમોહન સાયે થોડી શુભ વાતચિત કરી ત્યાંથી વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

મહાત્મા સપ્તાયી

સહાંજના લગભગ ચાર વાગ્યા હતા. આકાશ વાદળાથી ઘેરાયેલું હતું. સૂર્યદેવના દર્શન થોડા ઘોડા સમયને અંતરે ક્ષીણભાવથી ચતા હતા આવલું માસ હોષ કનચિત્ કનચિત્ વૃષ્ટિ પણ થતી હતી.

ପୋତାନା ମନ୍ଦିରରା ପ୍ୟକ୍ତେଶ୍ବରୀୟାଂ ଆସ ପୋତାନା ଦ୍ବିବାନୟା-
ନାମା ହିସୋଜା ଉପର ଗେଡ଼ା ଛତା ତାଗସୁନ୍ଦରୀ ମୃଦୁଗାତିଥୀ ହିସୋଜାନେ
ଜୁଜାବୀ କାମକଟାକ୍ଷୋ ଦେଖି ନିର୍ବିଞ୍ଚି ଶ୍ମିତ ଛାସ୍ୟ କରତୀ ମୃଦୁସ୍ବରେ
ଗାତୀ ଛତୀ କେ:-

“ વલ્લભકુળ છે કામલુગારા કા'ન જો,
કામલુગારા કીધા રે વ્રજની વાટમા રે લોલ. ૧
જોને યેની મુખહું પુનમ ચદ જો,
અણીઆરી આખે મનડા મોહી લીધા રે લોલ. ૨
એ વાહલાની પાસે થઇને દાસી જો,
લોકોની લાજથી હવે હું થી ખીચાની રે લોલ. ૩
હવે યેહેની મેથી ધરના કામ ન થાય રે,
વાહલાને દેખીને મનડા મોહી રહ્યા રે લોલ. ૪
વલ્લભકુળ છે કામલુગારા કા'ન જો,
કરડાને ઠલુકેરે મનડા હરી ગયા રે લોલ. ૫
આપ છો પરમેશ્વર સ્વરૂપજો,
વલ્લભ વર વરીને હું અતિ પ્રેમથી રે લોલ. ૬

વલ્લભ વરને શર્ણું સુખીઆ થાશું રે,

તેઓની સગતથી વૈકુંઠ પામશું રે લોલ. ”

૭

વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય તારાસુદરી તરફ મોહમુગ્ધ દૃષ્ટિથી જોઈ રહી આ ગીત સાંભળતો હતો. આ નવલકથામાં તારાસુદરીનો આવશ્યકીય પરિચય અમે કરાવી ચુકેલો હોવાથી અત્રે તેનો પુનરુલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. તે વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના વિલાસમંદિરમાં રહી વારં-વાર અવનવા યુવકોને મોહજનના ક્ષસાવી પોતાની વિલાસલાલસાને શાન્ત કરતી હતી, તેમ જ સારા પૈસા પણ મેળવતી હતી. વ્યંકટેશ્વરાચાર્યને પણ મંદિરમાં રહેતી તથા મંદિરમાં આવતી જતી યુવતી સ્ત્રીઓની કમાણીથી પૈસાનો ઘણો સારો લાભ થતો હતો. પ્રત્યેક યુવતીની આવકમાંથી એ તૃતીયાંશ જેટલી રકમ વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય લેતો હતો.

તદુપરાંત સરકારી કાયદાનો ભંગ કરી તેણે કોકેન, દારુ, માંખે, ખાગ વગેરે કેશી પદાર્થોના વિશેષ પ્રમાણમાં પોતાની પાસે સંગ્રહ રાખ્યો હતો. વ્યસની સ્ત્રીપુરુષોને ગમે તે વખતે જોઈતા પદાર્થોની સગવડતા કરી આપી વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય એ પદાર્થોની બમણી કિંવા ત્રણગણી કિંમત લેતો હતો. જે કે અમદાવાદ શહેરમાંના સામાન્ય જનસમાજમાં વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના ચારિત્ર્ય તેમ જ તેના મંદિરમાં ચાલતા બીપણ પાપાચાર સંબંધી ઘણી લોકવાયકાઓ સાંભળવામાં આવતી હતી, તેમજ એ વિષય વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય પોતે પણ જાણતો હતો; છતાં તેણે પોતાના પાપાચારને બિદ્ધુલ ઓછો કર્યો નહોતો. કાયદાનો તેને લેશ માત્ર ભય નહોતો. દ્રવ્યમળથી ગમે એવા અશક્ય કાર્યને પણ શક્ય કરી શકાય છે એવી તેની માન્યતા હતી.

તારાસુદરીનું ગીત સમાપ્ત થયું એટલે વ્યંકટેશ્વરાચાર્યે તેને પોતાની પામે હિંચકા ઉપર બેસવાનું કહી પૂછ્યું:—“ તારા ! આને બહારથી કોણ કોણ આવ્યું છે ? ”

“ ખડારથી એકંદરે ચાર ગૃહસ્થો આવેલા છે. પાર્વતીએ તેમને સઘળી વ્યવસ્થા કરી આપી છે. આપ એ માટે નિશ્ચિંત રહો. દરેક ગૃહસ્થ પાસેથી દશ દશ રૂપિયાની રકમ પ્રથમથી લેવામાં આવી છે અને બાકી પાચ પાચ રૂપિયા લેવાના છે. રાત્રે વિદાય થતી વખતે એ રૂપિયા પાર્વતી લઈ આપને બધો હિસાબ આપશે. ” તારાએ હિંચકા ઉપર ખેસીને કહ્યું.

“ તારા ! હું મૂને રાધિકા નામથી તને બોલાવવાનું સૂચવેલું હોવા છતાં બૂલથી મહારાથી તારા ખરા નામનો ઉચ્ચાર થઈ જાય છે. હું એ માટે હવેથી બનતી સભાળ રાખીશ. ખ્યારી રાધિકે ! તારા મધુર કંઠથી ગવાતું ગીત સાંભળી હું સ્વર્ગીય મુખ અતુભવું છું. તું એક ગરબી ગાઈ સંભળાવ જોઈએ. ” આમ કહી તારાના ખુસ્કા ખભા ઉપર હાથ નાખી બ્યંકટેશ્વરાચાર્યે તેના અધરોષ ઉપર મુગ્ધન કર્યું.

પાપની સજીવ પ્રતિમા તારા પુનઃ ગાવા લાગી:—

“ મોહનલાલજી રે મહારા જીવન પ્રાણજીવન;

હું બલિહારી, રાજ ધણી ખ મા.

દાસી તમતણી રે, તમને સોપ્યું તન મન ધન. રાજ૦

મનના માન્યા છો રે જીવું છું હું શ્રીમુખ જોઈ;

પીયરે સાસરે રે, બહાલુ તમ મરીખું ન કોઈ. રાજ૦

ચક્રાર ચંદ્રને રે, ધૂંછે ત્યમ તમને મુજ નેણ;

કેહેવા બહાલા છો રે, કેહતા આવડતું નથી વેણ. રાજ૦

રસિયા રૂપાળા રે, નટવર નાગર નંદકિશોર;

સહજુલુ સાગર છો રે, મીઠડાબોલા ચિતના ચોર. રાજ૦

એક વિધ બોલા ગહો રે, તો કાઠ એક વાર મન;

પુરણ સહુ વાતે રે, કોહો કેમ છુટે લાલ લગન. રાજ૦

સુનો હું દેખુ રે પિયુષ તમવણ સહ સંસાર;
આલો ઝેરનો રે, પાઓ તોએ તમથી ન ખસે પ્યાર. રાજ૦”

દ્વિતીય ગીત પણ સમાપ્ત થયું. તારાનો કંઠસ્વર હજી પણ જાણે કે વાયુના તરંગોમા બળી જઈ નૃત્ય કરતો હતો.

લગભગ બીજા બે અઢી કલાક પસાર થઈ ગયા. એ અઢી કલાકમા વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના વિલાસમંદિરમા જે જે બનાવો બન્યા તેનું યથાર્થ શાબ્દિક ચિત્ર આલેખી અમે લેખિનીને કલ કિત કરવા ઇચ્છતા નથી.

આજે ખહારના ચાર પુરુષો વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના વિલાસમંદિરમાં આવેલા હતા. તેઓમાથી કોઈને કોઈનેનું, કોઈને દારુનું તો કોઈને બીજું કાંઈ વ્યસન હતું. વ્યંકટેશ્વરાચાર્યની સેવિકા પાર્વતી ખહારના માણસોને જોઈતા પદાર્થો સૂચનાનુમાર પૈસા લઈને પૂરા પાડતી હતી. આજે આવેલા ચાર પુરુષોમાથી કેવળ એક જ પુરુષ નિર્વ્યંમની હતો. બીજા ત્રણે પુરુષ માદક વસ્તુઓનું સેવન કરી ઉત્તેજનાને આધીન થયા હતા.

બરાબર સાત વાગ્યે બીજા બે પુરુષોએ વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના મંદિરમા પ્રવેશ કર્યો. મંદિરનો એક શિષ્ય દાર પાસે ઉભો હતો તેણે નવા માણસો તરફ જોઈ પૂછ્યું:—“ક્યાથી આવો છો ?”

“અમે મહારાજશ્રી વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના દર્શન કરવા આવ્યા છીએ.” આવેલા પુરુષોમાથી એક પુરુષે ઉત્તર આપ્યો તથા વિશેષ કાંઈ પૂછપરછ કર્યા સિવાય એ બંને પુરુષો તત્કાળ મંદિરની સ્થામે આવેલા મેડા ઉપર ચઢી ગયા. વ્યંકટેશ્વરાચાર્યનો પેલો શિષ્ય તો કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની જઈ જ્યાં ઉભો હતો ત્યાં જ ઉભો રહ્યો.

બરાબર પાચ મિનિટ પછી દશ કૉનસ્ટેબલોએ આવી મંદિરને ચારે તરફથી ઘેરી લીધું.

જે બંને પુરુષો મેડા ઉપર ચઢી ગયા હતા તેઓમાનો એક સી. આઈ. ડી નો ઇન્સ્પેક્ટર અને બીજો પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર હતો. છુપી પોલિસના ઇન્સ્પેક્ટરનું નામ બળવંતરાવ હોષ તે દક્ષિણી હતો અને પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરનું નામ મહમદઅલી હોષ તે મુસલમાન હતો. તેઓ બંને ઉપર ગયા પછી બંદેશ્વરાચાર્યના બંધ દિવાન-ખાનાના દ્વાર પામે ઉભા રહી અંદર ચાલતી વાતચિત સાંભળવા લાગ્યા. અંદર બંદેશ્વરાચાર્ય અને તારાસુફરી વચ્ચે વાતચિત ચાલતી હતી તેનો નિમ્નલિખિત ભાગ બંને ઇન્સ્પેક્ટરોના સાંભળવામા આવ્યો.

“ તારા ! આજે પણ લગભગ પચાસસાઠ રૂપિયાની આવક થઈ છે. તે ઉપરાંત, દારુ કૉકેન વગેરેના પૈસા મળશે તે જુદા. ”

“ ખરું છે. આજકાલ આપના સૌભાગ્યનો સંપૂર્ણ ઉદય થયેલો છે. ધર્મનું પુણ્ડું પકડી બેસી રહેવાથી ભોગ-વિભવનું સુખ મેળવી શકાતું નથી. ”

“ આજકાલ ફેટલાક ધર્મોના ગુરુઓ અને ગોસામ્જો આવ્યાં બચસાયથી જ સર્વ પ્રકારના ઐહિક સુખ મેળવે છે. થોડા વખત ઉપર મુબમ્મા ભાટીઆઓના એક ગુરૂનો આપણા જેવો બચસાય તેના ફેટલાક વિરોધીઓ તરફથી બહિર થયો હતો અને મુબામ્મની હાઇકોર્ટમાં લાયબલ ફેસ ચાલ્યો હતો; પરંતુ પરિણામે એ ગુરૂને કાંઈ વિશેષ તુકશાન થયું નહોતું. જો એ મહારાજ મહારા જેવો ચાલાક હોત તો તેની પ્રતિષ્ઠાને પણ હરકત ન પહોંચત. ”

“ આપની કળા તો અકળ છે. મહારા નાથ ! ”

અંદરની વાત આટલેથી અટકી. બંને ઇન્સ્પેક્ટરે તરત જ દ્વાર

ઉપર હાથ પછાડ્યો. કાંઈ કામ માટે પાર્વતી આવી હશે એમ ધારી વારાએ દ્વાર ઉઘાડ્યા. તત્કાળ બન્ને ઇન્સ્પેક્ટરોએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. બે અન્નણ્યા પુરુષોને પોતાની પાસે ઉપસ્થિત થયેલા બેઠા વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય અને તારાસુંદરી કાણ કાળ માટે ગમરાઈ ગયા. વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય કાંઈ કહે તે પહેલાં જ છુપી પોલિસના ઇન્સ્પેક્ટર બળવતરાવે કહ્યું:—“અમે તમારા મદિરની જડતી લેવાને આવ્યા છીએ, અમારા એ કાર્યમા તમે કાંઈ હરકત કરશો તો કાયદાની નજરે ગુન્હેગાર હરશો. સરકારની પરવાનગી સિવાય તમે કેશી પદાર્થોને અહીં રાખો છો, તે વેચો છો તેમ જ બીજાં પણ ધણા કુકારો કરો છો. વળી બચાવમા તમે હમણા કાંઈ કહેશો નહિ. હમણા તમારી જે વાતચિત થઈ હતી તે ઉપરથી અમે કેટલીક હકીકત જાણી લીધી છે આ મદિર અને મહાનભાતુ એક પણ માણસ બહાર નીકળશે તો તરત જ તેને કેદ પકડવામા આવશે. મદિરની આસપાસ સખ્ત પહેરાનો બંદોબસ્ત પ્રથમથી જ કરવામા આવ્યો છે.”

આ વચન સાંભળી વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય હાવરોબહાવરો બની ગયો. તેના જે વાક્યો બળવતરાય અને મહમદઅલીના સાંભળવામા આવ્યા હતા એ ઉપરથી જ તે સર્વાંશે ક્રસાઈ પડ્યો હતો. હવે આત્મરક્ષણ કરવાનો કે પ્રતિષ્ઠા બચાવવાનો માર્ગ તેને માટે રહ્યો નહોતો. થોડા સમય સૂધી ચિંતામગ્ન રહ્યા પછી તેણે કહ્યું:—“આપ બન્ને સાહેબો પાસે હું ક્ષમા માગું છું હું મહારા અપરાધનો અસ્વીકાર કરું એવી મહારી સ્થિતિ રહી નથી તથા હવે અસત્યના આશ્રયથી રહારું પાપ છુપાવી હું પાપના ભારમા વધારો કરવા ઇચ્છતો નથી.”

બળવંતરાયે કહ્યું:—“સઘળા ગુન્હેગારો જ્યારે સપડાય છે ત્યારે જ તેઓ સત્યવાદી થઈ જવાની વાત કરે છે; પરંતુ જ્યાં સૂધી

પોતાના પાપકાર્યો છુપાવી શકવાનો એક પણ માર્ગ તેમના હાથમાં હોય છે ત્યાં સુધી તેઓ અસત્યનો આશ્રય લેતા બિલ્કુલ મંકેત્રાત્મા નથી. વ્યક્ટેશ્વરાચાર્ય ! તમારા ઉપર ઘણા આરોપ છે; જેનું વર્ણન મહારે હમણા તમારી પાસે કરવાની જરૂર નથી. જો તમે તમારા ગુન્હાઓનો એકરાર નહિ કરો તો પણ એ ગુન્હાઓ હવે આપો-આપ પ્રકાશમાં આવશે અને તમારી સાધુતા કેવી શયતાનિયત બરેલી છે તે જનસમાજ જાણી શકશે.”

બળવતરાયે આટલું બોલી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર મહમદઅલીને એક નેત્રસંકેત કર્યો મહમદઅલીએ તત્કાળ એક સીટી વગાડી. વિના વિલંબે પાત્ર કૉનસ્ટેબલો તેની પાસે હાજર થયા પછી બળવતરાયે એ કૉનસ્ટેબલોને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“તમે અહીં ઉભા રહો, મદાનમા તેમજ મદાનની ખંડાર પહેરાનો બરાબર બંદોબસ્ત રાખ્યો છે કે ?”

આવેલા કૉનસ્ટેબલોમાથી એકે કહ્યું:—“હા હજીર ! મદાન-માથી એક પણ માણસ ખંડાર જઈ ગયે એવો સહજ પણ સંભવ નથી.”

“ઠીક, તમે અહીં ઉભા રહો. મિસ્ટર મહમદઅલી, આવી આપણે પ્રથમ આ સ્થળે તપાસ કરી લઈએ.” આમ કહી બળવતરાયે અંદર પ્રવેશ કર્યો. તેમણે બંનેએ મળી વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યના એ દિવાનખાના અને શયનગૃહની ઘણીજ ચોક્કસાઈથી તપાસ કરવા માડી તારાચુફરી એ બંને સરકારી કર્મચારીઓ તરફ વારવાર દયાબિંદુ દર્શાવતી હોય એવી દૃષ્ટિથી જોતી હતી. વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યનું સુખ ચિંતાતુર પણ ગંભીર હતું. આવા બીપણ સકટ પ્રસંગે પણ જાણે કે તેની કુટિલતા તેના ત્યાગ કરી ગઈ નહોતી.

તપાસ કરતા કરતા એ દિવાનખાનામાંના કબાટોમાંથી દારૂ, ગાંબે, કોકેન વગેરે માદક પદાર્થો વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવ્યા.

કેટલાક બિલતસ ચિત્રો અને મગકારે જમ કરેલા શ્રુગાર વિષયક પુસ્તકો પણ પોલિસે કબજે કર્યા એક સાગતી પેટીમાંથી રેશમી રૂમાલ સાથે બાંધેલું કાગળોનું બંડલ મળી આવ્યું એ બંડલ તપાસતા તેમાંથી ઘણી સ્ત્રીઓના પાપાચા સબંધીના પત્રો મળી આવ્યા. ઘણાખરા પત્રોમાં લખનાર વ્યક્તિનું નામ નહોતું, છતાં એ પત્રો સુદ્ધ પોલિસે કબજે કર્યા એ પત્રો રાજનગરના ખાનગી જીવનના ઇતિહાસના કાળા પૃઠો સ્વરૂપ હતા. એમાં અનેક પ્રતિષ્ઠાનપત્ર અને કુળવાન કુટુંબની કામિનીઓની વિષયલ પટતાની હકીકત લખાયેલી હતી. કેટલીક વિધવા નારીઓએ પોતાની દુર્દશાના વખતમાં પોતાને તજી દેવા માટે વ્યકેશ્વરાચાર્ય ઉપર ઇપકાના તથા મદદ મેળવવાના પત્રો લખેલા હોય તે પણ એ બંડલમાં હતા. અધમાધમ વ્યકેશ્વરાચાર્યના પાપજીવનને કાર્મક અંશે પ્રકાશિત કરવાની કાગળથી અમે એમાંના બે ચાર પત્ર અત્રે ઉતારીએ છીએ. પોલિસની માફક આપણે એ બધા પત્રોની હકીકત જાણવાની જરૂર નથી.

એ પત્રોમાંનો એક દારકાથી આવેલો હોય તેમાં નીચેની હકીકત લખેલી હતી:—

“ પરમાત્મસ્વરૂપ આરાધ્યદેવ !

આપનો અહીં જે પદર દિવસનો અલભ્ય સહવાસ આ સેવિકાને પ્રાપ્ત થયો હતો તેનું જીવનમાં વિસ્મરણ થઈ શકે તેમ નથી. આપે છ માસમાં પાછા આ તરફ આવવાનું કહેલું; પરંતુ આજકાલ કરતા બાર માસથી સેવિકાને આપના દર્શનસુખથી વાચિતા રાખવાનું શુ કારણ છે એ સમજી શકાતું નથી. જે સ્થળે આપના પત્રો આવી શકે એવો બંદોબસ્ત કર્યો હતો સાચી મહને કેવળ બે જ પત્ર મળ્યા છે. આપ મહાન પુરુષ છો, આપની સેવા

મહારા જેવી અનેક સેવિકાઓ કરતી હશે તેથી આપ આ રંદ કિંકરીને ભૂલી જાઓ એ સ્વાભાવિક છે. આપના પવિત્ર ચરણકમળમા મહારી એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, આપ મહત્તે ભૂલી જશો નહિ. પંદર પંદર દિવસે આપનો પત્ર મળશે તો મહત્તે મળ્યા જેટલો સતોષ અને આનંદ થશે. વળી હાલમા હું પૈસા મ'બંધીની ધણી અડચણ ભોગવું છું કૃપા કરી વધારે નહિ તો જેવટ પચાસ રૂપિયાની રકમ પણ મનીઆર્ડથી વળતી પોષ્ટ જરૂર મોકલી આપશો.

પ્રાણેશ્વર ! આપના વિયોગથી મહાગ દિવસે કેવી સ્થિતિમા પસાર થાય છે તે નીચેની ગળી દુપરથી આપ સહેલાઈથી સમજી શકશો.

- “ શ્રી ગુરુદેવ વ્ય કટેગ ચરણે લાગૂરે, રસિયાળ; ૧
 તેર માસ હરિગુણ ગાવા મતિ માગૂ હો, રંગ રસિયાળ. ૧
 કારતક માસે કેમ ગયા છો ચૂકીરે, રસિયાળ,
 પ્રાણજિવન પ્રભૂ શી વાતે હું ચૂકી હો, રંગ રસિયાળ. ૨
 ચૂકી તોપણ દાસી દોષ સમાવોરે, રસિયાળ,
 મહારા સમ જે મનમા કાઢ લાવો હો, રંગ રસિયાળ. ૩
 અખળાજન અમો અવગુણ કેરી ખાણુરે, રસિયાળ,
 તો પણ નાથ નિભાવો ઝાલો પાણુ હો, રંગ રસિયાળ. ૪
 જેવી તેવી કિંકરી કહાવું તમારીરે, રસિયાળ,
 દાસ દયાના પ્રિતમ હો સુધ મહારી હો, રંગ રસિયાળ. ૫
 માગસર મામે મળવા મન અકળાયરે રસિયાળ,
 પ્રીતતણી પીડા કંઈએ ન કહેવાય હો, રંગ રસિયાળ. ૧
 બિહયુ શિહયું પણ અંતર ભડકો લાગેરે, રસિયાળ,
 કાળજીં છેદી કંદ્રપના શર વાગે હો, રંગ રસિયાળ. ૨

- વિરહ વિકળ થઈ કળ ન પડે નિશ્ચિન્તરે, રસિયાજી,
તાલાવેલી લાગી મ્હારે તન હો, રંગ રસિયાજી. ૩
- દુઃખ દાવાનળ પ્રગટયો ક્યમ રહેવાયરે, રસિયાજી,
ધીરજ રાખૂ પણ કહા લગી રહેવાય હો, રંગ રસિયાજી. ૪
- નિશ્ચે પ્રાણુ જશે તલ્પી હવા આવોરે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ પ્રાણુ બચાવો હો, રંગ રસિયાજી. ૫
- પોષ માસે રોષ ઝેદથી મૂક્યારે, રસિયાજી,
અબળાના આધાર અવસર ચૂક્યા હો, રંગ રસિયાજી. ૧
- ધણું પ્રગટ શું કહીએ સમજી લેજોરે, રસિયાજી,
વિર્ભેગ પાપે અવર હઠ કાઢ દેજો હો, રંગ રસિયાજી. ૨
- સ્ત્રીને દુઃખ નહિ પતિ જો શસ્ત્રે મારેરે, રસિયાજી,
તેથી કષ્ટ ધણુ તે મન ઉતારે હો, રંગ રસિયાજી. ૩
- એથી અદક્કું હાવા તે શું કહિયેરે, રસિયાજી,
ચતુર શિરોમણી ચતુરાનુ દુઃખ લહિયે, હો રંગ રસિયાજી. ૪
- આ જોખનમા આવી સુખને માણોરે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમજી તક જાણો હો, રંગ રસિયાજી. ૫
- માહા માસે તો મ્હારા સમ ઘેરે આવો રે, રસિયાજી,
આ રતમા દીપતી લે સુખ લ્હાવો હો, રંગ રસિયાજી. ૧
- પ્રથમ અમે એમા કંઈએ નવ દેહતા રે, રસિયાજી,
શિખવી સમજાવી શું મ્હેલ્યા બેહતા હો, રંગ રસિયાજી. ૨
- બહાલા થકને વેર શું વાળ્યુ આવુ રે, રસિયાજી,
આવડું શિદ્ધ કર્યું, જ્યારે હૂવૂ જવૂ હો, રંગ રસિયાજી. ૩
- પ્રેમ પંથમા કાટો કપટી ન સારો રે, રસિયાજી,
પ્રથમ થકી પોખી હાવા શું મારો હો, રંગ રસિયાજી. ૪

- વિરહ વન્હીમા ધીકું છું નિશ દાહાડો રે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમજી મુને કહાડો હો, રંગ રસિયાજી. ૫
- ફાગણુ કેસૂ ફૂલ્યા હું કરમાણી રે, રસિયાજી,
આ વનમાળી પિયૂ સીમ્યૂં ન પૂરૂં પાણી હો, રંગ રસિયાજી. ૧
- વસંતઋતુ તો સહુને જહાવી લાગે રે, રસિયાજી,
તમ પાખે મુને રૂદેમા બાણુ વાગે હો, રંગ રસિયાજી. ૨
- અખિલ ગુલાબને કેસરના રંગ ઘોળી રે, રસિયાજી,
વિલાસ સુખ નવ લીધૂ મુજ હર હો, રંગ રસિયાજી. ૩
- સુખની રૂતૂ સોઢની સગે સોહિયે રે, રસિયાજી,
હુસકલકે રોવું તો હમારે જોઈએ હો, રંગ રસિયાજી. ૪
- પ્રથમ થકી પ્રભુ શે' નવ નાખ્યા મારીરે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ આ ગતિ ધારી હો રંગ રસિયાજી. ૫
- ચૈત્રે ચંદ્રકિરણ સહુને સુખદારી રે, રસિયાજી,
એકલકીને લાગે લેહ કટારી હો, રંગ રસિયાજી. ૧
- સુખદારી હુતા તે સહુ હુખ દે છે રે, રસિયાજી,
જોઈ જોઈ સંભારી સુખ આશુ વહે છે હો, રંગ રસિયાજી. ૨
- કરે કાય થું કર્મતણા એ દોષ રે, રસિયાજી,
વક્રવદન નિજ ત્યા શો દર્પણુ દોષ હો; રંગ રસિયાજી. ૩
- આ દહાડા દયા મુઠયા હતા સતાડી રે, રસિયાજી,
જોખન અવસર આવ્યો આખ્યા કહાડી હો; રંગ રસિયાજી. ૪
- તમે કહેતા તે અમે માનતા સાચુ રે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ કીધૂ કાચુ હો, રંગ રસિયાજી. ૫
- વૈશાખે મળ સુવં સઘળૂ દીસે રે, રસિયાજી,
જન જાજા પણ કોને મન જઈ હીસે હો, રંગ રસિયાજી. ૧

- સરવે સરવર સૂકા ચાતક લેખે રે, રસિયાળ,
ચંદ્ર વિના જગ ચક્રાર ઉજડ દેખે રે, રંગ રસિયાળ. ૨
- વિત્યૂં હોય તે એ સાચૂ પગ્માણે રે, રસિયાળ,
પીડ પ્રસન્નાની શૂં વઝા જાણે હો, રંગ રસિયાળ. ૩
- વિરહવેદના ઘણી કઠિણ સહુ દુઃખથી રે, રસિયાળ,
વેઠે તે જાણે ન કેહેવાય અમુકથી હો, રંગ રસિયાળ. ૪
- રનેહ તણો ધા મલમથકી ન રજાય રે, રસિયાળ.
દાસ દયાના પ્રીતમથી સુખ થાય હો, રંગ રસિયાળ. ૫
- જેઠ માસે સહુ સરોવર સૂકા કહે છે રે, રસિયાળ,
સુજ લોચન ધારા નવ સૂડી બે છે હો, રંગ રસિયાળ. ૧
- ગ્રીષ્મઋતુને તાપે સહુ અકળાયે રે, રસિયાળ,
પવન કુવારાથી તે સદ્ય સમાયે હો, રંગ રસિયાળ. ૨
- ગ્રીષ્મ તાપ તે દીપ વાયુથી વામે રે, રસિયાળ,
વિગ્ધ વન્હી આ પવને વૃદ્ધી પામે હો, રંગ રસિયાળ. ૩
- પય ઉમર્યૂં તે છાટી નીર સમાય રે, રસિયાળ,
તાતું તેલ મળે જળ ભરકો થાય હો, રંગ રસિયાળ. ૪
- ત્રેમ પાવકની પિડ સહુ દુઃખથી અળગી રે, રસિયાળ
દાસ દયાના પ્રીતમ તમને વળગી હો, રંગ રસિયાળ. ૫
- અપાડ મામે અતિ ઉડું દુઃખ સાલે રે, રસિયાળ,
પંખીકા પણ મળિને માળા ધાલે હો, રંગ રસિયાળ. ૧
- કહોને કહિયે તે કહે અદેખા ઠરિયે રે, રસિયાળ,
અંતર આગે દાઢયા ધીકી મરિયે, હો રંગ રસિયાળ. ૨
- કીડો કાષ્ટ જ્યમ ખોણુ કરે ખાઈ ખાધું રે, રસિયાળ,
તમ વિરહ કીડે કાળજ કરડી ખાધું હો, રંગ રસિયાળ. ૩

- ઉપરથી તન સાર સહુ ક્રોધ દેખે રે, રસિયાણ, ૪
 બીતર ભડકો પ્રાણ પોતાનો પેખે હો, રંગ રસિયાણ.
- ને જાણે તે મૂરખ કહે એ વાતરે, રસિયાણ, ૫
 દાસ દયાના પ્રીતમ કુખ સહુ બાત હો, રંગ રસિયાણ.
- આવણ માસ સરવડે વરસ્યો મદ રે, રસિયાણ, ૧
 પાવસ ઋતુ શોભા થઈ વૃદ્ધાવંદ હો, રંગ રસિયાણ.
- વૃક્ષે વળગી વેલ છુટે નવ છોડી રે, રસિયાણ, ૨
 દેવે મહારી બેલ તો નાખી તોડી હો, રંગ રસિયાણ.
- એક દિવસ આપણ ત્યા વાતે વળગ્યા રે, રસિયાણ, ૩
 ધન વરસ્યો બીજ્યા પણ ન થયા અળગા હો, રંગ રસિયાણ.
- મે પણ શીત સહેવાઈ નહીં ઘણું કાપી રે, રંગ રસિયાણ, ૪
 ત્યારે તમે મુજને લઈ રહ્યાશુ આપી હો, રંગ રસિયાણ.
- સંભારી તે સુખ કાળજહુ ફાટે રે, રસિયાણ, ૫
 દાસ દયાના પ્રીતમજી શા માટે હો, રંગ રસિયાણ.
- પુરૂષોત્તમ મામે આશા તો મહારી રે, રસિયાણ, ૧
 પુરો પુન્ય થશે જુઓ મન ।વચારી હો, રંગ રસિયાણ.
- આતુર જન સતોખો કરી સનમાન રે, રસિયાણ, ૨
 અધરામૃત પાઈ આપો જીવતદાન હો, રંગ રસિયાણ.
- આ એક માસ તો પુન્યદાનનો દહાડો રે, રસિયાણ, ૩
 પ્રભુ પધરાવી સેવા કર કર ટાહાડો હો, રંગ રસિયાણ.
- અવર ફેવ સેવ્યાની શ્રદ્ધા છે નહિ રે, રસિયાણ, ૪
 પુરૂષોત્તમ પરણીને અવર ઘટે નહિ હો, રંગ રસિયાણ.
- પ્રાણ જશે તોય તમ વીના નહીં બાજયેરે, રસિયાણ, ૫
 દાસ દયાના સ્વામી એમ સમજિયે હો, રંગ રસિયાણ.

- ભાદરવે બઠ વરસે ચપળા ચમકે રે, રસિયાળ,
એક સમે હું આવી પાયલ ઝમકે હો, રંગ રસિયાળ. ૧
- હું બીની સુણી ધન વગર્યો આકાશે રે, રસિયાળ,
પીતાબર હોરાડી લીધી પાસે હો, રંગ રસિયાળ. ૨
- સઘળું સુખ કાઢ પ્રગટ નથી કહેવાતું રે, રસિયાળ,
વિકળપણે કાઢ કહુ છું નયિ રહેવાતૂ હો, રંગ રસિયાળ, ૩
- પાલવ પાથરી કાલાવાલા કરિને રે, રસિયાળ,
પગે લાગી કહુ છું ફરી ફરીને હો, રંગ રસિયાળ. ૪
- મેહ દુઃખ નથી રહેવાતું હાવા આવો રે, રસિયાળ,
દાસ દયાના પ્રીતમ શું તલસાવો હો, રંગ રસિયાળ. ૫
- આશ્વિન આવ્યો સઘ માસ સુખકારીરે, રસિયાળ,
વામ આખલડી ફરકે છે કાઢ મ્હારી હો, રંગ રસિયાળ. ૧
- રાસરમણની ઝલતુ આવી તમે જાણો રે, રસિયાળ
લાલ બિહારી લાલીના સુખ માણોહો, રંગ રસિયાળ. ૨
- શરદ પુનમની નિશે પૂર્ણ શશી પ્રગટશે રે રસિયાળ,
તમથી રમતા સહુ દુઃખ મ્હારા મટશે હો, રંગ રસિયાળ. ૩
- કરુણાનિધિ હો માટે કરુણા કરશે રે, રસિયાળ,
બહાલાની વિનતિ રૂપે મા ધરશે હો, રંગ રસિયાળ. ૪
- આનંદ ઉપતો ઉરમા વાલમ વળિયારે, રસિયાળ,
દાસ દયાના પ્રીતમજી મુને મળિયા હો, રંગ રસિયાળ. ૫

આપના વિયોગથી આ સેવિકા કેટલું બધું કષ્ટ અતુલવે છે
એ કેવળ અંતરાત્મા જ જાણો છે. નાથ ! પ્રભુ ! અંતે મ્હારી
આપના ચરણયુગલમા એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, આપ મ્હને છેક

વિસારી દેશો નહિ. તૃષાતુર ચાતક જેટલી અધીરતાથી વૃષ્ટિની રાહ જુએ તેટલી જ અધીરતાથી હું આપના પ્રત્યુત્તરની રાહ જોઉં છું.

“વિ. આપની ચરણસેવકા.”

ખીજે એક પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો:—

“સાધુ વેશધારી શયતાન !

હે નિર્દય રાક્ષસ ! હું તને ઉપરા ઉપરી પત્રો લખી ચુકી; છતાં મ્હારે માટે તું કામ કરી શકતો નથી તેમજ ઉત્તર પણ લખતો નથી તેથી હું સ્પષ્ટ સમજી શકી છું કે, હવે મ્હારે મ્હારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જ પડશે. અફસોસ ! આર્યાવર્તમાં મ્હારા જેવી કેટલી યુવતી બાળવિધવાઓ મોડમાં ભૂલી ત્હારા જેવા ઢોંગી, દગા-બાળ નરપશુઓના વિલાસનો ભોગ થઈ પડી હશે ! નરાધમ ! ત્હારી સાથેના અંબધથી હમણાં એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે કે, હવે વિશેષ સમય સૂધી હું મ્હારા પાપને છુટાવી શકું તેમ નથી મ્હને ચાર માસ થઈ ગયા છે. અહીં ગામના જનસમાજમાં મ્હારે માટે ગુપ્ત નિંદા પણ ચાલૂ થઈ છે. કોઈને મ્હો બતાવતા મ્હારી લજ્જાનો પાર રહેતો નથી. આવી સ્થિતિ કરતાં તો જો ધૃશ્વિર મૃત્યુ આપે તો હું તેને આશીર્વાદ રૂપ જ સમજીશ. ચિન્મયાળ માટે આશ્રય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ત્હે મ્હને પાપની બચાવક ગતિમાં નાખી દઈ અંતે મ્હારો ત્યાગ કર્યો છે. તને મ્હારા જેવી એક અબજાની લાજની તથા મ્હારા ઉદરમાં જે મંત્રાન છે તેની પણ દયા નથી આવતી, એ અફસોસનો વિષય છે. લોકનિંદા મ્હારે માટે અસહ્ય થઈ પડી છે. હજી પણ બાળ હાથમાં છે. આ ગામનો ત્યાગ કરી કોઈ અજાણ્યા સ્થળે હું નિર્વિધને રહી શકું એવો તું બંદોબસ્ત કરે તો મ્હારું કુખ દૂર થાય તેમ છે; પણ ત્હારા

તરફથી હવે એવી આશા રાખવી વૃથા છે. હું મહારા બીષણુ-
પાપનો ધૃશ્વરને જવાળ આપવા થોડા દિવસમા જ જપ્ત-આત્મે-
હત્યા કરી આ જવાળામય જીવનનો અંત લાવીશ. નિષ્કુર રાક્ષસ !
મહારા તથા મહારા ઓરસ સંતાનના નાશનું સઘળું પાપ તને જ
લાગશે એ ચોક્કસ સમજજો. આ મહારો તને છેલ્લો પત્ર છે. અતે
પ્રભુ મહારા જેવી બાળવિધવાઓને સદ્બુદ્ધિ આપી તહારા જેવા
શયતાનોની માયાજાળનો શિકાર થઈ પડતી બચાવે એવી જ તેના
ચરણકમળમા અનન્ય ભાવથી પ્રાર્થના છે.

લિ. અભાગિની.”

એક પત્ર જામનગરથી રેવા નામની ડોશીનો હતો. તેમા નીચે
પ્રમાણે હકીકત લખી હતી:-

“ શ્રીમાન્

આપનો કૃપાપત્ર અને પચીસ રૂપિયાનો મનીઓર્ડર મળ્યો છે.
તેવી રીતે વારંવાર લખતા રહેશો. અહીંની બે સ્ત્રીઓને સમજાવીને
મહેં તૈયાર રાખી છે તેઓમાની એક ખવાસણ અને બીજી મોચણ
છે. તેઓ ઉચ્ચ જાતિની નહિ હોવા છતાં બ્રહ્માએ એમને સુરતા
અર્પણ કરવામા ઉદારતા દર્શાવી છે. તેમના શરીરનો બાધો ધાટીસો
અને વર્ણ ઉજવળ છે ખવાસણની ઉંમર પચીસ વર્ષની અને મોચ-
ણની ઉંમર લગભગ વીસ વર્ષની છે. બન્નેનો સસાર દુખી છે
તથા આનંદ વિભવમા રહેવાની તેમને ઉભયને ઘણી મહત્વાકાંક્ષા
છે. આ બન્ને સુદરીઓ હું આપને મેળવી આપુ તેના પરિશ્રમ
અથવા પુરસ્કાર તરીકે મહેને બસો રૂપિયાની રકમ મળવી જોઈએ
તથા એ દરેક સુદરીને અગાઉથી અહીંસો અહીંસો રૂપિયાની રકમ મળવી
જોઈએ. જો કે તેમણે દરેક ચારસો ચારસો રૂપિયાની અગાઉથી માગણી

કરી છે; પરંતુ અહીંસાની રક્ષા મૂકી હું તેમને રાજી કરી શકીશ. તે ઉપરાંત હું તેમને અમદાવાદ મૂકવા આવું તેનું આવવા જવાનું રેલ્વે ખર્ચ, એ બંને સુદરીઓનું રેલ્વે ખર્ચ અને સુસાજરીનું ખીલ્લું સંઘળું પરસ્પરજનું ખર્ચ જૂદું આપવું પડશે. આ કામ આપની સાથે મહારું પહેલું કામ નથી. આપના પ્રત્યેની મહારી પ્રામાણિકતાથી આપ પરિચિત છો. વિગતવાર ઉત્તર મત્વર લખશો અને મહારા લખવા પ્રમાણે વિચાર હોય તો અહીંથી લા આવવાના ખર્ચ પેટે રૂપિયા પચાસની રકમ મોકલી આપશો. એ રકમ આવશે એટલે હું બનતી ઉતાવળે બંને જણીઓને સાથે લઈ આપના તરફ આવીશ. દારકા તરફ જવાનું થાય તો જામનગર થઈને જવાનો વિચાર રાખજો. આ તરફનું કામકાજ જૂદાઈ નહિ જાણુતા લખતા મહેશો. મુદાનો પત્ર રજીસ્ટર્ડ પોસ્ટથી મોકલવાની વાત ધ્યાનમાં રાખો છો છતાં પુનઃ તેની યાદ કરાવું છું.

લિ૦ દર્શનાભિલાષી રેવાના પ્રણામ. "

વાચકબંધુઓ ! આટલા પત્રો ઉપરથી જ વ્યંકેશ્વરાચાર્યના પત્રોના ગંડલમાં શી શી હદીકત હોવી જોઈએ એની દૃષ્ટના સહેલાઈથી કરી શકે તેમ હોવાથી અમે વિશેષ પત્રો ઉતારવાની આવશ્યકતા ધારતા નથી. વિષયાતર ન થઈ જાય માટે હવે આપણે વાર્તાના ઉપસ્થિત પ્રમંગપ્રવાહમાં આગળ વધીશું.

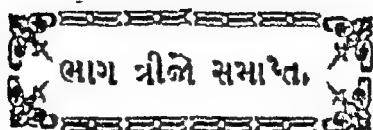
પત્રો સ્વાધીન કર્યા પછી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર મહમદઅલી અને છુપી પોલિસના ઇન્સ્પેક્ટર જળવંતગવે પોતાના માણસોની મદદથી આખા મકાનની જડતી લીધી. જે મથળા કેરી પદાર્થો મળી આવ્યા તે પણ પોલિસે કબજે કર્યા. પેલા જે ચાર પુરુષો બહારથી આવેલા

હતા તેઓ પણ કાંઈ રીતે પોલિસના સપાટામાંથી બચી શક્યા નહિ.

જડતીનું કામ પૂર્ણ થયા પછી બેંકેશ્વરાચાર્યને હાથકડી નાખી ગેટ ઉપર લઈ જવામાં આવ્યો. તારાસુદરી, નર્મદા, પાર્વતી તેમજ બીજા પણ બે અધર્માચારિણી અગળાઓને તથા ઘડારથી આવેલા પેલા ચાર પુરુષોને પણ ગેટ ઉપર લઈ જવામાં આવ્યા.

પોલિસને લાય આપી છૂટી જવાનો બેંકેશ્વરાચાર્ય ઘણું પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ બંને ઇન્સ્પેક્ટરો પ્રમાણિક હતા તથા પદોક્તિની તેમને આશા હતી તેથી બેંકેશ્વરાચાર્યનું કાંઈ વળ્યું નહિ. એ રાત્રે તેને કાચી જેલમાં મોકલવામાં આવ્યો. બીજા સ્ત્રીપુરુષોનો જવાબ લઈ તેના ઉપર તેમની સહી લઈ, કેસમાં હાજર રહેવાની આજ્ઞા કરી જવા દેવામાં આવ્યા.

મધુ-માલતી

અથવા

વીસમીસદીનું વિશ્વદર્શન !

ભાગ ૪ થો.

મધુ-માલતી

અથવા

વીસમીસદીનું વિશ્વદર્શન !

ભાગ ૪ થો.

પ્રકરણ ૧ હું.

પલાયન.

અનેક વખતે મનુષ્ય કેટલાક સામાન્ય પ્રસંગોએ પણ
અત્યંત ઉત્તેજિત થતી જાય છે નહિ કરવાના કાર્ય
કરી બેસી છે તેમાના કેટલાક કાર્યોનું પરિણામ એવું આવે છે કે, માણસને
જીવનપર્યંત પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે તેમજ કોઈ કોઈ કાર્યના પગિલામે તેને
પોતાના જીવથી પણ હાથ ધોઈ નાખવા પડે છે. આમ હોવાથી જ વિગ્રજનો
માનવજાતિને સાહસકર્મ નહિ કરવાનો હુકમ આપે છે. કોઈ પણ કાર્ય
કરતા પહેલાં સુચિનને તેના પરિણામનો ધીરચુદ્ધિથી વિચાર કરવો
જોઈએ તથા જીવનસગ્રામમાં પડતા પૂર્વે ઉત્તમ શિક્ષણ, ઉત્તમ
સોજત અને ઉત્તમ વિચારોથી માનસિક શક્તિને ખીલતી સાગસાગ
કિંવા શુભાશુભનો વિચાર કરવા જેટલું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

આરિન્ધને ઉન્નત કરે તથા સદાચાર તેમજ સ્વધર્મપ્રિયતા તરફ આકર્ષે એવા શિક્ષણને મેળવ્યા સિવાય મનુષ્યની માનસિક અને આત્મિક શક્તિની ઉન્નતિ થતી નથી. ગમે એવા ભયંકર સંકટ પ્રસંગે સદાચારી ધાર્મિક મનુષ્ય પોતાના સહવ્યવહાર અને ધર્મપ્રિયતાનો ત્યાગ કરવું નથી તેવી જ રીતે દુરાચારી મનુષ્ય પુષ્કળ દુષ્કર્મ વેઠવા છતાં નીતિધર્મના સરળ માર્ગ તરફ વળતું નથી.

આપણા ક્રાન્તિપ્રસાદની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી. અત્યાર સૂધીનો તેનો જીવનક્રમ નીતિ અને ધર્મથી ઉઘટી જ હતો. જેને તે સુખની સામગ્રી સમજતો હતો તેજ સામગ્રીએ તેના જીવનમાં દુખનો પ્રચંડ જ્વાળામુખી સળગાવવાની શુરુઆત કરી હતી. કેવળ પુસ્તકીયા શિક્ષણ કે જેને શિક્ષણ કહી શકાય જ નહિ, તે મેળવી, સ્વતંત્રતામાં રહી તેણે પોતાના જીવનને ઉચ્છૃંખલ બનાવી દીધું હતું. પરલોક, ધર્મ, પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે વિચારો તેની બુદ્ધિશક્તિની બહાર હતા. આ વાર્તાના આરબકાળથી તેણે જે ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી વાચકો સમજી શક્યા હશે કે, ક્રમે ક્રમે તે અવનતિ અને પાપની ઊંડી ગર્તામાં એક અંધ અને અજ્ઞાન જીવની માફક ઉતરતો હતો. સતી સાધ્વી પતિપરાયણા સહધર્મિણી ઉપર ‘કમળાવાળી આખો પીળું પેળે’ એ નિયમાનુસાર વૃથા શંકા લાવી તેનો ભયંકર સંકટમાથી અને દુરાચારીઓના પંજા-માથી ઉદ્ધાર કરવાનો કોઈ માર્ગ તેણે લીધો નહોતો. ઉલટું પોતાના માર્ગમાથી કંટક ફર થયો એવું માની, આજકાલ સુધા-ગને નામે પ્રવર્તતા ભયંકર કુધારામાં ભળી તે રમાસુફરી અને મેરીઝમ જેવી સર્વનાશકારિણી રમણીરૂપિણી રાક્ષસીઓની માયાબળનો શિકાર થઈ પડ્યો હતો. તે ઉપરાંત અત્યંત-તિરસ્કાર-

પાત્ર મઘપાનના વ્યસનને વશ થઈ તેણે પોતાની જીવિતને દહીપિત અને કાયાને દુર્બળ બનાવી દીધી હતી. મહાકવિ હારિજ અને ત્રેમિક કવિ કલાપીના સનમ, સાહી અને શરાણ શબ્દના પ્રયોગોના છંડા તાત્વિક અર્થ કરવા નેટલી તેણે તકલીફ નહોતી લીધી. ખાજ સુધારાને નામે મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરી, ચારિત્રના મહત્વ તરફ તેણે દુર્લભ્ય કથું હતું. અંતે પ્રાસગિક ઉત્તેજનાને આધીન થઈ નલિની-કાન્તનું રમાચુંદરીના મદાનમા ખૂન કરી પછીથી તે પોતાની ભૂલ જોઈ શક્યો હતો. દ્રૌપદમાં આવીને ખેસવા છતાં ચાલતી દ્રૌપદને હમણા પોતાને પોલિસ આવી પકડશે અને ખેડીઓ નાખી જેલમાં લઈ જશે એવો ભય પ્રત્યેક ક્ષણે તેના હૃદયને ટપાવી મૂકતો હતો. પોતે પકડાય તો અપરાધ સાગિત થતા કાસીની કે જન્મદેશની કાલની સગ પોતાને થયા સિવાય રહે નહિ એમ તે સારી રીતે જાણતો હતો તેમજ સાહીની જીજ્ઞાસીઓથી તેના આજ સુધીના સંઘળા કાર્ય પ્રકાશમાં આવ્યા સિવાય રહે નહિ એમ પણ તેને લાગતું હતું. વળી બેક વગેરે સ્થળોએ તેની જે રકમ હતી તે લેવા પણ તે જઈ શકે તેમ નહોતો. પોતાના ભયકર ભવિષ્યનો વિચાર કરીને ક્ષણે ક્ષણે તે ટપી ઉડતો હતો.

રાત્રિના ભીપણ અંધકારને ભેડી દ્રૌપદ ઝડપથી માર્ગ દાપતી હતી. રેલ્વે લાઈનની જાનને જાળૂએ હમા રહેલા વૃક્ષોએ જાણે કે નલિનીકાન્તના પ્રેતનું રૂપ ધારણ કથું હોય એવો કાન્તિપ્રસાદને ભાસ થતો હતો. મનની બાકુળ સ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડવાથી એ નિર્જન કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ખેસી કાન્તિપ્રસાદે ચયેચ્છ સુરાપાન કથું. વિશેષ સુરાપાનને પરિણામે તેને સડજ તડા આવી. તદ્રાવસ્થામાં તેણે એક સ્વપ્ન જોયું. એ સ્વપ્નમાં તેણે પોતાને જેલમાં પડેલો જોયો.

જેલમાંથી તેને ન્યાયમંદિરમાં લઈ જઈ ન્યાયાધીશ આમળ હાજર કરવામા આવ્યો. તેના કેસની વિગત જાણવા માટે કુતૂહલને વશ થયેલા પુષ્કળ માણસો જાણે કે જેલમાં હાજર થયા હતા. નલિનીકાન્ત એક ખૂની તરીકે પિજરામા ઉભો ગઈ ન્યાયાધીશના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા લાગ્યો. તેના ઉત્તરો અસખ્ય હતા. જાણે કે તે પોતે ઉન્માદગ્રસ્ત બની ગયો હતો. ગ્રામસુધરી પ્રેક્ષક વર્ગમા એસી તેના તરફ જોઈ હાસ્ય કરતી હતી નલિનીકાન્ત જાણે કે પ્રેતના રૂપમા કોર્ટમા ઉપસ્થિત થઈ પોતાના ખૂની તરીકે ક્રાન્તિ-પ્રસાદને ઓળખાવતો હતો. છેવટે જ્યુરીના ગૃહસ્થોએ અને ન્યાયાધીશે એકમતથી ક્રાન્તિપ્રસાદને શામીની સજા ફરમાવી. બરાબર આ વખતે જ તેજસ્વિની પુણ્યની સાક્ષાત સજીવ પ્રતિમા જેવી એક સુધરી એ કોર્ટમા ઉપસ્થિત થઈ. તેણે ગુરુ-ગંભીર સ્વરે જ્યુરીના ગૃહસ્થો તેમજ ન્યાયાધીશને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “ અન્યાય થાય છે. નિર્દોષને શિક્ષા થાય છે. નલિનીકાન્તનું ખૂન મ્હેં કર્યું છે ! ક્રાન્તિપ્રસાદને થયેલી સજા મ્હને થવી જોઈએ ! ” આ વચનો સામળી વિસ્મયચકિત બની જઈ ક્રાન્તિપ્રસાદે એ સુધરી તરફ જોયું તો તે મધુ જ છે એમ તેને લાગ્યું. મધુની અડગ પતિમક્ષિતનો પરિચય પ્રાપ્ત થતા તે તેના ચરણોમા નમી ક્ષમા માગવા જવાનો વિચાર કરતો હતો એવામા એકાએક મધુ જાણે કે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. સાર પછી કોર્ટ, જ્યુરી, ન્યાયાધીશ પ્રેક્ષકો વગેરે સધળું યથાક્રમે અદૃશ્ય થવા લાગ્યું અને છેવટે ક્રાન્તિ-પ્રસાદ પોતાની ચારે તરફ લીપણ અંધકાર જોવા લાગ્યો. એ લીપણ અંધકારમાં તે શરીરના માથડા સિવાય બીજું કાંઈ જોઈ શકતો નહોતો. મૃત્યુનો ભય ઉપજતા જ તે જાણે કે એક કારમી ચીસ પાડી મુર્ચ્છિત બની ગયો.

સ્વપ્નમાં આટલો દેખાવ જોયા પછી એકાએક કાન્તિપ્રસાદ જાગી ઉઠ્યો. પાંચ દશ મિનીટ સૂધી જાગત સ્થિતિમાં પણ તે એ સ્વપ્નના ભયને ભૂલી શક્યો નહિ. પછી ચંચુભાઈ ખ્યાલામાં પાણી કાઢી તેણે મ્હો ઘોઘ નાખ્યું અને એક મિંગારેટ સળગાવી તે ચિંતાતુર ચિત્તે, ધગ્ગકતા હૃદયે ખેંચી રહ્યો.

પાપીના છવને ક્ષણ કાળ માટે પણ શાન્તિ મળતી નથી એ નિયમ પ્રમાણે કાન્તિપ્રસાદની અશાન્તિને પાર નહોતો સુરત સ્ટેશન આવી પહોંચવાની તૈયારી થઈ એટલે બંને બાજુની બારીઓ ખંધ કરી તેણે બત્તીને ખુઝાવી દીધી. પુષ્કળ પસીનો ચતો હોવા છતાં તેણે ચાલતા પાખાને પણ બટન દબાવી ખંધ કરી દીધો. સ્ટેશન આવતા ક્ષણે પોલિસ તેને બુઝો અને મદેહવશ થઈ પકડે એવો તેના મનમાં ભય હતો.

સુરત પમાર થઈ ગયું. ત્યાર પછી યથાક્રમે અંકલેશ્વર, ભરૂચ વગેરે સ્ટેશનો પણ પસાર થઈ ગયા. ઉપાના પ્રદાગનો વસુધરા ઉપર વિસ્તાર થવા લાગ્યો. પાંચ વાગ્યે ટ્રેન વડોદરા સ્ટેશને પહોંચી. વડોદરાનું સ્ટેશન છોડ્યા પછી કાન્તિપ્રસાદે મુખમાર્જન કરી લીધું. જે પાપી હૃદયે કાઢી પણ દિવસે ધરતું સ્મરણ કર્યું નહોતું તે જ પાપી હૃદય પોતાના બચાવ માટે વચ્ચે વચ્ચે મનમાં ને મનમાં ધરતું સ્મરણ કરવા લાગ્યું.

ગસ્તામાં કાઢી ખાસ જાણવા બેગ બનાવ બન્યો નહિ. વિરમગામથી ટ્રેન એન્જ કરી કાન્તિપ્રસાદ બપોરે એક વાગ્યે વઢવાણ જ કશન ઉપસ્થિત થયો. આખી રાતના ઉજાગરાથી તે ઘણો દુઃખાન્ત થઈ ગયો હતો. મુખાધથી આટલે દૂર આવ્યા પછી તેનો ભય કાઢક અંશે દૂર થયો હતો. વઢવાણ સૂધીની ટિફ્ટ હોવાથી જે

કુલીઓ પાસે સામાન ઉતારાવી તે સ્ટેશનની બહાર નીકળી પડ્યો. બહાર નીકળી તેણે એક કુલીને પૂછ્યું:—“ અહીંનો ડાકબંગલો કેટલે છેટે છે ? ”

“ ફક્ત પાચ જ મિનીટનો રસ્તો છે. સાહેબ ! ગાડી જોઇશે કે ? ”

“ ના, તમે બન્ને સરસામાન લઇ ડાક બંગલામાં ચાલો. ”

બન્ને કુલી આગળ ચાલવા લાગ્યા. કાન્તિપ્રસાદ તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તેનું ચિત્ત હજી પણ સ્વસ્થ થયું નહોતું. યંત્રના પુતળાની માફક શૂન્યદષ્ટિથી તે ચાલતો હતો. ક્યારેક પગે ડોકર વાગતી હતી, ક્યારેક તે રસ્તાથી દૂર ખસી જતો હતો તો ક્યારેક આસપાસ નજર કરી અંતરના ઊંડાણમાંથી નિશ્વાસ મૂકતો હતો.

ડાકબંગલો પૂર્વ દિશા તરફ રેલ્વે લાઇનની પાસે જ આવેલો હતો. તેની આસપાસ પથ્થરની રેલિંગવાળું મ્હોટું મયદાન હતું. બંગલાની સહામે પાચ ઓરડીઓ આવેલી હોઇ તેમાં ખાનસામે, જે નોકર અને ખાનસામાનું કુટુંબ રહેતું હતું. એ બંગલામાં જે બ્લૉકસ હતા.

કાન્તિપ્રસાદે ડાકબંગલામાં જઇ એક બ્લૉકમાં સરસામાન મૂકાવી, કુલીઓને આહવાના મળુરી આપી દીધી. એક કુલીએ પૂછ્યું: “ સાહેબ ! પાછી અમારી જરૂર પડશે કે ? ”

કુલીનું વાક્ય જાણે કે સાબળ્યું ન હોય તેવી રીતે કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું:—“ ના, કાર્ટ જરૂર નથી. ”

કુલીઓ સલામ કરી ચાલ્યા ગયા. કાન્તિપ્રસાદે આગળના ઓટલા ઉપર આવી ખાનસામાને હાક મારી; પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ. જે ચાર હાક મારવામાં આવી એટલે સહામેની એક ઓરડી-માંથી લગભગ ચૌદ-પંદર વર્ષની એક બાળિકાએ શર્માતા શર્માતા

હાકબંગલા નજીક આવી હિંદુસ્તાની ભાપામા કહ્યું, ‘હબ્બુર ! ખાન-
સામા સ્ટેશનપે ગિરેશમેન્ટમે’ હય. આધા ઘંટા બાદ ધ્રુવર આયગા.’

આટલુ બોલી ઉત્તરની રાહ જોયા સિવાય એ કિશ્ચિયન્ કન્યા
પાછી જે ઓરડીમાથી આવી હતી તે ઓરડીમા ચાલી ગઈ. દાન્ટિ-
પ્રસાદ ઓઠલા ઉપર ફરતો ફરતો સિગારેટ પીવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨ જી.

હાકબંગલામાં.

અડધા કલાકને બદલે એક કલાક પછી ખાનસામાના બે નોકરો
હાકબંગલે આવ્યા. તેઓમાના એકનું
નામ ડેનિયલ અને બીજાનું નામ અબ્દુલ હતું. ડેનિયલ કિશ્ચિયન્ અને
અબ્દુલ મુસ્લમાન હતો. દાન્ટિપ્રસાદ બંગલાના ઓઠલા ઉપર એક
આરામ ખુરસીમાં પડ્યો પડ્યો સિગારેટ પીતો હતો. ડેનિયલ તથા અબ્દુ-
લને જોઈ તેણે હાક મારી એટલે અબ્દુલ તેની પાસે દોડી આવ્યો
અને સલામ કરી હુકમની ગાંઠ જોતો ઉભો રહ્યો.

દાન્ટિપ્રસાદે કહ્યું:-“ નહાવા માટે ગરમ પાણી લાવ. ”

“ દશ મિનીટમા જ લાવું છું હબ્બુર. ” આમ કહી અબ્દુલ
ચાલ્યો ગયો.

સ્નાન કરી, ચંદા પી દાન્ટિપ્રસાદે બોજન કરી લીધું. બોજન
કર્યા પછી તે પલગમા આડો થયો. એ વખતે બે વાગ્યા હતા ચિતાની
વિશેષતા અને આખી રાતના ઉજગરાને લીધે તે તરત જીધી ગયો.

તે બ્યારે બગ્યો ત્યારે પાચ વાગ્યા હતા. હાથ મ્હોં ઘોઘ તેણે મ્હા મગાવી. અબ્દુલ મ્હા લખ આવ્યો એટલે દાનિપ્રસાદે તેને પૂછ્યું:—“ અહીંથી પોરખંદર તરફ જવાની દ્રેઘન કેટલા વાગ્યે ઉપડે છે ? ”

“ એક દ્રેઘન હમણા જ ગઇ છે. બીજી રાત્રે બે વાગ્યે જશે. ”

“ હીક. ”

“ હજુ ગતની દ્રેઘનમા જવાના છે કે ? ”

“ હજી કાંઈ નક્કી નથી. ”

અબ્દુલ ટેગલ ઉપર મ્હાની સામગ્રી મૂકી ચાલ્યો ગયો. મ્હા પી દાનિપ્રસાદ ખ્હાર રરવા નીકળી પડ્યો. ડેમ્પની અંદર વસતિમાં નહિ જતા તે રેલ્વે લાઇનને રસ્તે જ આગળ વધ્યો. ધીમે ધીમે ચાકતો તે ભોગાવો નદી નજીક ગયો. નદીમા નજીક પાણી હતું. ઠંડો પવન ફુંકતો હતો. સૂર્યના પ્રખર કિરણો શીતળ થવા લાગ્યા હતા. દાનિપ્રસાદ નદીની રેતીમા એક મથળે બેસી સ્વગત વિચારવા લાગ્યો:—“ હવે હું શું કરું ? ક્યા જવું એ મને સ્પષ્ટ નથી અત્યાર મૂંઝીમા ખૂનની વાત ક્યારનીય પોલિસના બેજવામા આવી ગઇ હશે તથા રમાસુદરીએ પોતાનો બચાવ કરવા માટે પોલિસને મ્હારું નામ જરૂર આપ્યું હશે. મુખાઇની પોલિસ ઘણી હોશિયાર છે. મ્હને કેદ પકડવા માટે તેણે જરૂરી પગલા અવશ્ય લીધા હશે. ”

જુઝાઇ ગયેલી સિગારેટને પુનઃ સળગાવી તે પાછો વિચારવા લાગ્યો:—“ જો હું સાચુ જઇ ભાઇના ઘરમા રહું તો ત્યાંથી પકડાઇ જવાનો વિશેષ સંભવ છે. ખૂનની હકીકત વર્તમાનપત્રોમા આજે પ્રસિદ્ધ થશે. ખૂનની તરીકે મ્હારા ઉપર પોલિસને સંશય છે તથા હું એકાએક કાયદાની બળમાથી બચી જવા મુખાઇથી નાશી છુટ્યો

હું એમ પણ છપાશે. આવી સ્થિતિમા સધળા સગા સંબંધીઓને ત્યાં પોલિસ મહારી તપાસ કરે એ બનવા જેવું છે. જે સ્થળે કોઇ ઓળખતું ન હોય એવા કોઈ નહાના ગામડામા જઈ અજ્ઞાતવેશમા રહ્યા સિવાય મહારે માટે બીજો કોઇ ઉપાય નથી. ”

વિચારોનો પ્રવાહ થોડા વખત માટે બંધ પડ્યો ગયો અને બેસોનું એક ટોળું નદીનું પાણી પી આ વખતે ગામ તરફ પાછું જતું હતું. બધા ઢોરની પાછળ એક ગોવાળીઓ હાથમા લાકડી લઈ ચાલતો હતો. કાન્તિપ્રસાદનો સાહેબી પોપાક જેમ, તે કોઇ અમલદાર હશે એમ ધારી સલામ કરીને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

એકાન્ત થતા કાન્તિપ્રસાદના મનમા પાછો વિચારોનો પ્રવાહ ચાલુ થયો. તેણે વિચાર્યું:—“હું પોરબંદર જવાનો છું એમ ડાકબંગલાના નોકરને જણાવી મહે ગભીર ભૂલ કરી છે. જે કદાચ છુપી પોલિસ મહારી તપાસ કરવા આવશે અને સ્ટેશન ઉપર રિક્લેશમેન્ટમા દાખૂ ખૂબપરછ કરશે તો ? હવેથી પ્રત્યેક કાર્યમા સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે. દરેક શબ્દ ઉચ્ચારતા પહેલા પુષ્કળ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. વળી પોરબંદર જઈને પણ હું શું કરીશ ? મહારી પાસે રોકડા તો ફક્ત ચારેક હજાર રૂપિયા છે. એટલી રકમમા હું મહારું અવશિષ્ટ આયુષ્ય અજ્ઞાતવાસમા કેવી રીતે પસાર કરી શકીશ ? મુંબઈમા બેંકમા મહારા જે રૂપિયા પડેલા છે તે તો જાણે ભવિષ્યમા કોઈ પણ રીતે મેળવી શકાશે; પરંતુ બેંકમા બે હજાર કરતા વિશેષ રૂપિયા સિલ્લકે નથી. વળી જે એ રૂપિયા મેળવવામા વિલગ કરવામા આવે તો કદાચ ભવિષ્યમાં હરકત પણ ઉપસ્થિત થાય. આમ હોવાથી એ કામ કોઈ વિશ્વાસુ માણસને મોંપી દેવું જોઈએ. એ કામ પતાવતા ચાર પાંચ દિવસ લાગવાનો સંભવ છે. એટલે વખત હું અહીં જ રોકાઉં તો શી હરકત છે ? ”

આમ વિચારી બેઠના રૂપિયા કેવી યુક્તિથી મેળવી લેવા એ સંબંધીતો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. પોતાના મન સાથે કાષ્ટ નિશ્ચય કરી તે જ્યારે ઉડી ઉભો થયો ત્યારે સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી. પશ્ચિમાક્ષાશ વિવિધરંગી બની ગયું હતું. વાયુ વિશેષ શીતળ થયો હતો. વાયુના વિહરવા સાથે નદીની રેતી પણ ઉડતી હતી,

પા કલાકમા ક્ષાન્તિપ્રસાદ ડાકબંગલામા પાછો આવ્યો. તોફર બેઠકખાતામા બત્તી મૂકી ગયો હતો. કપડા ઉતારી ટેબલ પાસે બેસી ક્ષાન્તિપ્રસાદે સાણુદ ગામમા તેના બાઈ વિહારીપ્રસાદ ઉપર નીચે પ્રમાણે એક પત્ર લખ્યો-

“પ્રિય બાઈ વિહારીપ્રસાદ !

કેટલાક આકસ્મિક બનાવો બનવાથી હું ઘણા વખતથી તમને પત્ર લખી શક્યો નથી. એ બનાવોતુ જો આ પત્રમાં વર્ણુન કરવા બેસું તો આ પત્ર એક મ્હોટા પુસ્તક જેટલું કદ ધારણુ કરે. સંક્ષેપમા એટલું જ લખું છું કે, જીવનક્ષેત્રમા મ્હને ઘણા કડવા અનુભવો મળ્યા છે. ગાંધી કાલે જ મુંબાઇમા એક એવો ભયંકર બનાવ બન્યો છે કે, જેના પરિણામે એકાએક મુંબાઇતો મ્હારે ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. કદાચ વર્તમાનપત્રોમા એ વાત તમારા જાણવામા આવશે. હું નિર્દોષ હોવા છતાં મ્હારો બચાવ કરી શકું એવો એક પણ માર્ગ રહ્યો નથી. જો પોલિસને મ્હારો પત્તો મળશે તો ઘણો જ અનર્થ થશે. આ પત્ર એટલા માટે જ હું રજીષ્ટર્ડ પોષ્ટથી મોકલું છું તથા આ સાથે જે બેંકમા મ્હારો હિસાબ છે તેનો ઓગણીસો રૂપિયાનો એક ચેક મોકલું છું. ચેકના નાણા વસુલ લેવામા તમને હરકત ન પડે એટલા માટે ચાર દિવસ પહેલાની તારીખ એમાં નાખી છે. ચેકમા મ્હારા નામની સહી છે; પણ મોકલના

તરીકે મ્હારે બનાવડી નામનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. કેમ કે પોસ્ટ ખાતું મ્હારું નામ બજે તો પોલિસ અનાયાસે મ્હારો પતો મેળવી શકે. બે કદાચ આ ચેક સંબંધી પોલિસ તરફથી તમને કાંઈ પૂછ-પરછ થાય તો મુંબાઈથી પોસ્ટમાર્જિત તમને મળ્યાનું જણાવજો તથા આ પત્ર વાચીને તરત ફાડી નાખજો. આ પત્રની હકીકત બે કોઈ બીજા માણસના જણાવામાં આવશે તો મ્હારા જીવ ઉપર તત્કાળ બેખમ આવશે તથા એવું થશે તો પોલિસ મ્હને આત્મહત્યા કરવા જોટલો વખત પણ નહિ આપે. ચેકની રકમ વસુલ કરી તમારી પાસે રાખજો. યથા સમયે તેનું શુ કરવું એ સંબંધીની સચતા તમને મળશે.

વળી તમે આ પત્ર વાચી મ્હારી તપાસ કરવા પણ આવશો નહિ. હું આજે જ આ સ્થળનો ત્યાગ કરી જનાર છું. સહુને યથા ઘટિત કહેશો. એજ. ” આ પ્રમાણે પત્ર લખી તેને કવરમાં બીડી, બીજે દિવસે રજીસ્ટર્ડ કરાવવાના વિચારથી કાન્તિપ્રસાદે કવર બંગમા મૂકી દીધું.

રાત્રે કાન્તિપ્રસાદે લોજન કરી લીધું એટલે અખડલે પૂછ્યું — “ સાહેબ ! ક્યારે જવું છે ? બે ગત્રે જવું હોય તો ટાગાનો બં-દોબસ્ત અત્યારથી કરી રાખવો પડશે. ”

કાન્તિપ્રસાદે બે મિનીટ સુધી વિચારમગ્ન રહ્યા પછી કહ્યું:— “ આજે રાત્રે અહીં રોકાવાનું છે. જવાનો વખત હજી નક્કી નથી. ”

“ ભલે. ”

“ સ્ટેશનના બૂક સ્ટોલ ઉપર કોઈ અંગ્રેજી પેપર આવે છે કે ? ”

“ જી હા. ”

“ બે ત્રણ પેપરો આવે છે. આપે કહ્યું હોત તો આજે લેતો આવત. ”

“ હરકત નહિ. આવતી કાલથી દરેક અંગ્રેજી પેપર ને ગુજરાતી પેપરની એકેક નકલ ખરીદીને લેતો આવજો. ’ આમ કહી અઢીરૂપિયાવાળી એક નોટ કાન્તિપ્રસાદે અખડુલના હાથમા આપી. અખડુલ નોટ લઈ ચાલ્યો ગયો. કાન્તિપ્રસાદ ખહાર ઓટલા ઉપર બેસી ધૂમ્રપાન કરવા લાગ્યો. ધૂમ્રપાન કરતા કરતા તે વિચારવા લાગ્યો.—“ આ પત્ર જો હું કાલે જ અહીંથી રવાના કરું અને તે પોસ્ટમાથી કદાચ પકડાય તો મહારી કેવી દશા થાય ? પોલિસ તાર કરી અહીંની સ્થાનિક સત્તાની મદદથી તરત જ મહેને કેદ કરાવે. પત્ર ગ્વાના કયાં પછી અહીં રહેવું સલામતી ભરેલું નથી. વળી આ એકાન્ત સ્થળે રહી વર્તમાનપત્રો વાંચી મહારા નીકળ્યા પછી એ ખૂન મંબંધી શું શું બન્યું છે તે જાણવાની પણ જરૂર છે. એ હકીકત જાણ્યા સિવાય મહારો જીવ શાન્ત થાય તેમ નથી. આજે બુધવાર થયો છે. શનિવાર સુધી અત્રે રોકાઈ વર્તમાનપત્રોદ્ધારા હું બની શકતી બાતમી મેળવીશ, મહેને કાયદાનું જ્ઞાન છે; પરંતુ હવે તેનો શો ઉપયોગ ? વર્તમાનપત્રોમા ફ્રાન્સદારી ગુન્હાઓનો જે રીપોર્ટ છપાય છે તેમા બધી ખરી હકીકત ભાજે જ આવે છે. પોલિસને તપાસ કરવામા હરકત ન નડે એ હેતુથી કેટલીક અગત્યની વાતો વર્તમાનપત્રોના રીપોર્ટોથી છુપાવી રાખવામા આવે છે. આમ છતાં જે હકીકત વર્તમાનપત્રોમા પ્રસિદ્ધ થાય તે જોયા સિવાય હું શાન્ત થઈ શકું તેમ નથી ” આવો વિચાર કરી કાન્તિપ્રસાદ શયનગૃહમા જઈ બત્તી બુઝાવી પલંગમા સૂઈ ગયો તથા ઘણા સમય સુધી શય્યામા અસ્વસ્થચિત્તે આભોટયા પછી ગભીર ગત્રે તે નિદ્રાધીન થયો.

પ્રકરણ ૩ ભૂં.

બદમાશોને સજા.

વૈંચકચંદુઓ! આપણે હવે માલતી તરફ નજર કરીશું.
તેના મગા સંબંધીઓ પોણિમે બળર
આપેલી હોવાથી મુખાઈ આવી પહોંચ્યા હતા. માલતીના પિતા
જગદીશપ્રસાદ, તેના ભાઈ શાન્તિપ્રસાદ તેની માતા વગેરે મુખાઈ
આવ્યા હતા. તેઓ સહુ શાન્તિપ્રસાદના મુખાઈનિવાસી એક
મિત્રને ત્યાં ઉતર્યા હતા. માલતી પણ તેમની સાથે જઈને ગઈ હતી;
કેમ કે, કૃષ્ણલાલ અને હરિયાના કેસમાં તેમને માલતીની સાક્ષીની
ઘણી જરૂર હતી. એ બંને દુગયારીઓ કાચી જલમાં પડેલા હતા.

જગદીશપ્રસાદ, શાન્તિપ્રસાદ વગેરેએ માલતીને મુખે દુરાચારીઓની પ્રપચબળની સવળી હકીકત સાબળી હતી. વૃદ્ધ જગદીશપ્રસાદ એ હકીકત સાબળી ઘણા ચિંતાતુર બની ગયો હતો. પાપાત્મા કૃષ્ણલાલે તેને પણ છેતરેલો હોવાથી તે અભાગિની માલતીને તેની નિર્દોષ ભૂલ માટે કેવી રીતે કાર્ષ કહી શકે? કૃષ્ણલાલ જગદીશપ્રસાદને ત્યાં માલતીનું હજી દરવા ગયો ત્યારે રાતને વખતે તેણે પાચેક હજાર રૂપિયાની ચોરી કરી હતી તથા માલતીને લઈ એ દુષ્ટ મુખાઈ તરફ આવ્યો ગયો તેને બીજે જ દિવસે એ ચોરીની ખબર સહુના બહુવામાં આવી હતી. એ વખતે તેને જો કે કૃષ્ણલાલ ઉઠે વેળપારી પ્રમોદક્રમાર ઉપર સહજ સંશય મયો હતો; પરંતુ પોતાના જમાઈ એવું નીચ કામ ન જ કરે એમ તેને લાગ્યું હતું. રાતના વખતે બદમાશ ચોરોએ જ ધરમાં પ્રવેશ કરી

ચોરી કરેલી હોવી જોઈએ એમ વિચારી તેણે સ્થાનિક પોલિસ ખાતામાં એ ચોરીની શરિયાદ નોંધાવી હતી. વળી શાન્તિપ્રસાદે માલતીના પતિના પુનર્જીવનની વાત અને તેના એકાએક મુખાષ્ટ્ર મયા પછી ચોરી થવાની વાત સાબળી ત્યારથી અમદાવાદની છુપી પોલિસને પણ અથેતિ હકીકત કહી ચોરીની વાત કહી સંભળાવી હતી. એકાએક પુટ્ટી નીકળેલા એ બનેલીના અદ્ભુત વર્તનથી તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું હતું; પરંતુ પિતાની ખાત્રી હોવાથી તે પોતાના અંતરની વાત બોલી બતાવવાનું સાહસ કરી શક્યો નહોતો.

અમદાવાદની છુપી પોલિસને પણ એ વેશધારી પ્રમોદકુમાર ઉપર પ્રબળ વહેમ હોવાથી તેમણે શાન્તિપ્રસાદ પાસેથી પ્રમોદકુમારનો એક ફોટો મેળવી તેની બિન્ન બિન્ન સ્થળે તપાસ કરવા માડી હતી; છતાં કપડી કૃષ્ણલાલે મુખાષ્ટ્ર જમ ત્રીજે જ અવતાર ધારણ કરેલો હોવાથી તેને ગિરફતાર કરવામાં બીજી કોઈ કાવ્યું નહોતું.

જગદીશપ્રસાદે જમાઈ તરફથી એક પણ પત્ર નહિ આવવાથી મુખાષ્ટ્રે બે ચાર પત્રો લખ્યા હતા; પરંતુ કૃષ્ણલાલે આપેલ શિરનામું તદ્દન ખોટું હોવાથી એ પત્રો ડેડલેટર ઓફિસમાંથી પાછા આવ્યા હતા: હવે જ પિતા પુત્ર સંબંધો ભેદ સમજી શક્યા હતા તથા તેમના મનમાં એવો પ્રબળ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો કે, માલતી એ દુરાચારીના સહવાસમાં રહેલી હોવાથી તેના અમૂલ્ય શીયળધનનો અવશ્ય નાશ થયો હશે. સિંહની ગુફામાં એક બકરી જીવતી રહી શકે એ જેમ સર્વથા અસંભવ હતું તેમ કૃષ્ણલાલે જેવા કુર્કર્મીના સહવાસમાં માલતી પવિત્ર રહી શકે એ તેમને અસંભવ જ લાગતું હતું. વળી ચોરીની હકીકત ગામમાં ફેલાઈ ત્યારથી ગામ લોકો પણ એમ ધારતા હતા કે, માલતીને કોઈ બ-

દમાચ લઈ ગયો છે. આથી એ સંબંધી ગામમા ધણી નિંદા ચાલતી હતી. જગદીશપ્રસાદ ‘ માલતીનું હવે શું કરવું ? ’ એ પ્રશ્નનો કાંઈ નિર્ણય કરી શકતો નહોતો.

એક દિવસે મધ્યાન્હકાળે પિતા પુત્રી એકાન્તમા બેઠાં હતાં એવે વખતે જગદીશપ્રસાદે વાત કાઢી કહ્યું:—“ માલતિ ! ખૂંદેન ! તને આટલી બધી દુઃખી હાલતમા જોવા ઇશ્વરે મૂકે છેવતો રાખ્યો છે એ હું મહારું દુર્ભાગ્ય સમજી છું. હું પોતે કપરી કૃષ્ણલાલની પ્રપંચજાળનો ભોગ થઈ પડ્યો છું એટલે તારાથી જાણ્યે અજાણ્યે થયેલી ભૂલ માટે તને કાંઈ કહી શકું તેમ નથી. વળી આજ સંધીમાં જે કાંઈ બન્યું છે તે આપણે માટે ઘણું લજ્જાજનક છે. મવિખ્યા તારે માટે શું કરવું એ મૂકે સમજું નથી. ”

પિતાનાં આ વાક્યો સાંભળવામા આવતા માલતીનું મોઢો સહજ લેવાઈ ગયું. પોતાની પવિત્રતા માટે પિતાને કાંઈક અંશે શંકા છે એમ સમજી જમને તેણે કહ્યું:—“ પિતાશ્રી, મહારા ભાગ્યમા જે કાંઈ બન્યું છે તે મહારી અજ્ઞાન સ્થિતિમા જ બન્યું છે. વળી દુનિયા મહારું કહેવું માને યા ન માને તો પણ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હું સર્વાંશે નિષ્પાપ છું. મહારી પવિત્રતાનો સાક્ષી સાક્ષાત પરમાત્મા છે તથા આવી દુઃખદ સ્થિતિમા કેવળ એ પવિત્રતાનું સ્મરણ જ મૂકે સતોપ આપે છે. જો કે દુષ્ટ કૃષ્ણલાલે મહારા ઉપર અણાચાર કરવામા તેમજ મૂકે કમવામા બિલ્કુલ ઝોછપ રાખી નથી; પરંતુ શ્રીહરિની સહાયથી હું મહારા ધર્મનું રક્ષણ કરી શકી છું. ”

જગદીશપ્રસાદે કહ્યું:—“ ખૂંદેન ! તારા વચન ઉપર હું વિશ્વાસ મૂકું છું; પરંતુ લોકો આ બનાવ વિષે કેવા તર્ક વિતર્ક કરશે તેમ જ કેવી નિંદા કરશે તેનો વિચાર કરતા મૂકે સમજું નથી. ”

“ ખરું છે અને તેથી જ મહે મહારા અવશિષ્ટ આયુષ્યનો ક્રમ નક્કી કરી રાખ્યો છે. હું હવે આપણા ગામમા રહેવા ઇચ્છતી નથી.” માલતીએ પિતાનો ભય દૂર કરવા માટે કહ્યું.

“ સારે તહે શો વિચાર કર્યો છે ? ક્યા રહેવાનું નક્કી કર્યું છે ? ”

“ જુઓ, વિધવા સ્ત્રીઓ માટે કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર ‘કાષ્ઠ’ ઓછો નથી. કાષ્ઠ સારી પ્રતિષ્ઠિત વનિતાવિશ્રામ જેવી સ્ત્રીઓપયોગી સંસ્થામા રહી ઉપયુક્ત શિક્ષણ મેળવી હું સ્વદેશસેવા કરવાની લાયકાત પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છું છું. આ જીવનમાં મહત્તે હવે ઐહિક સુખની લેશ માત્ર આવશ્યકતા નથી. ” માલતીએ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“ પરંતુ આજકાલ તુ કહે છે એવી સંસ્થાઓ ગણી ગાદી જ છે. તેમા વળી કેટલીક સંસ્થાઓ તો પોતાના સ્વચ્છંદી કાર્યોથી જનસમાજની દૃષ્ટિમા અપ્રતિષ્ઠિત કરી ચુકી છે. મુખ્યત્વે અને બીજા અગ્રગણ્ય શહેરોની એવી સ્ત્રીઓપયોગી સંસ્થાઓ, વિધવાઓના પુનર્લગ્ન કરાવી, વર્ણુતરને ધર્મ દૂર કરી કેવળ ઐહિક સુખસ્વાર્થ તરફ દૃષ્ટિ રાખી લોકનિંદાને પાત્ર થઇ છે. એવી સંસ્થામા રહેવા કરતાં તો ધરના ખુણામા બેસી રહેવું જ હિંદુ વિધવા માટે વિશેષ ઉત્તમ છે. ” જગદીશપ્રસાદે પોતાના વિચાર વ્યક્ત કર્યા.

“ના-ના, આપની સમજદેર થાય છે. આપણી પાંચ આગળીઓ ખરાબર નથી. અમુક બે ચાર વ્યક્તિના સ્વેચ્છાચારી કાર્યો નજરમા રાખી એવી સંસ્થાઓનો દોષ કાઢવો એ ન્યાય વિરુદ્ધ છે. મહાત્મા ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહાશ્રમ, પ્રોફેસર કર્વેનું વિદ્યાલય વગેરે સંસ્થાઓ હજી પણ અનેક નરનારીઓના જીવન ઉન્નત કરે છે, ચરિત્રમણ વધારે છે તથા સદ્ગતિનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે. મહારી માન્યતા એવી છે કે જે સ્ત્રીઓપયોગી સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા લોકાલયથી દૂર એકાન્ત સ્થળે

પ્રકૃતિના સૌંદર્યમા દગ્ધામા આવે તથા તેમા આપણા શાસ્ત્ર, ઉપ-
નિષદ અને વેદનુ યોગ્યતાનુસાર અધ્યયન કરાવવામા આવે તો ઘણું
સુંદર પરિણામ નિપજે. એકાન્ત સ્થળ અને પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય માનવ-
જીવનને ધૃશ્વવિપયક વિચારો કરવાની સોતેરી તક આપે છે એવા
સ્થળે મનોનિગ્રહ સહેલાઈથી કરી શકાય છે.” માત્રતીએ યથાર્થ
વચન ઉચ્ચાર્યાં.

“ જુદેન ' તહાન' કહેવું બરાબર છે. સંકટોની પર પગ આવી
પડવાથી કેટલાક મનુષ્યોની બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે તો કેટલાં-
કની તેજ થાય છે. તહારી બુદ્ધિ પણ સંકટોના તાપથી તવાઈ સનેજ
થઈ છે. હું તહાગ હિતનો વિચાર કરી જેમ વર્તવું હોય તેમ વર્તજે.
તહારા તરફથી તહારા કાર્યમા કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નહિ જ
થાય.” જગદીશપ્રમાદે પુત્રીના વિચારોમા આવી રીતે સંમતિ દર્શાવી.

યથા સમયે કેસનો ચુકાદો થઈ ગયો. કૃષ્ણલાલ ઉપર ઘણા
શુનહા સાબિત થયા. તેને બાર વર્ષની અને હરિયાને ત્રણ વર્ષની
સખ્ત મજુરી સાથે કેદની સજા થઈ તથા ડૉન્સ્ટેબલ મુખારકના
પગારમા માસિક રૂપિયા પંદરનો વધારો થયો. તે જમાદાર બન્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

સતીની પતિભક્તિ.

૧૯૮૮૮૮૮૮૮૮૮૮૮૮૮—
સહુવારના લગભગ સાત વાગ્યા હતા. દાનિતપ્રસાદ ચઢા ખી
— ૧૯૮૮૮૮— હાલંગલાના ઓટલા ઉપર એક આરામ ખુરસીમાં
પડ્યો પડ્યો સિગારેટ દુકંતો હતો. તેના હાથમા એક વર્તમાન-

પત્ર હવું. જે હકીકત વાંચવા માટે તે ઇન્તેજર હતો એ હકીકતનું મથાળું વર્તમાનપત્રનાં એક બે પૃષ્ઠ ઉલટાવતા જ તેની નજરે પડ્યું. એ પત્ર ઇંગ્રેજ હોવાથી અમે કાન્તિપ્રસાદે જે હકીકત વાંચવા માડી તેનો શુર્ગર અનુવાદ જ અત્રે પ્રકટ કરીશું :

ઍરિસ્ટરના બંગલામાં થયેલું કમકમાટ ભયું વ્યૂન !

ઍરિસ્ટરનો જમાઈ ખૂની હોવાનો વહેમ !!

ધણી દિલગીરી સાથે અમે અમારા વાચનારાઓને જણાવીએ છીએ કે, આજકાલ મુળાઇની અંદર જાહિર રસ્તાઓ ઉપર ખૂનો થવાના જે ભયકર બનાવો બને છે તેવો જ એક બનાવ કાલબાદેવી રોડ ઉપર આવેલા મિં. મનમોહન ઍરિસ્ટરના બંગલામાં બન્યો છે હજી પોલિસ તપાસ ચાલતી હોવાથી એ કેસનું કાંઇ ખાત્રી-પૂર્વક પરિણામ અમે દર્શાવી શકતા નથી; છતાં જે બાતમી મળી છે તે ઉપરથી ઍરિસ્ટર સાહેબના જમાઇ મિં. કાન્તિપ્રસાદે આ ખૂન કર્યું હોય એમ ધારવાનું કારણ મળે છે.

આ હકીકત વાંચી કાન્તિપ્રસાદ વિચારવા લાગ્યો:—“ ખરું છે, મ્હેં ધણા પાપ કર્યો છે. આમ છતાં આ ખૂનનો જે આરોપ મ્હારે માથે મૂકવામાં આવે છે તે ખૂન થવામાં કારણબૂત કેણુ છે ? જે સદાચરણી સુશીલા સહધર્મિણી પાસે હું સ્નેહ તથા શ્રદ્ધાનો શાન્તભાવ જોતો હતો, જે આસમાની ધ્રુવતારને પિછાન્યા સિવાય એક પતંગીઆની માફક હું મોહદીપ ઉપર બટક્યા કરતો હતો, જે પુણ્યમયી પ્રતિમાના ગંબીર પ્રેમભાવને ભૂલી હું સંસારમરૂબૂમિમાં માયાનું મોહજળ પીવા ભમતો હતો તે મ્હારા મહાપાપના પ્રાયશ્ચિત્તને પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હોય એમજ મ્હને લાગે છે. અરેરે ! મ્હેં દુર્ભાગીએ અંધ થઈ તેની કાંઈ તપાસ કરી નહિ. તે જીવતી છે કે,

મ્હારા પાપોને પરિણામે આત્મનાત કરી પરલોકપ્રયાણ કરી ગઇ છે એ સંબંધી પણ મ્હે ઠાંઠ બાળ લીધી નથી. હરિ! હરિ! વિશ્વ-સંસારમાં હવે હું સર્વત્ર અધકાર લેઉં છું. ”

વિચારપ્રવાહ થોડા વખત માટે અટક્યો થોડી ક્ષણ પછી તે પુનઃ સ્વગત કહેવા લાગ્યો:—“ ભવસાગરમાં ભટકતા મુસા-કર ! આ શાની દુનિયામાં તું પગલે પગલે કેવી ભૂયો કરે છે તેનો વિચાર કર. મ્હને શી વાતની ખોટ હતી ? ઇશ્વરકૃપાથી મ્હારી પાસે સ્વાધીન ભાવથી આજીવિકાનો નિર્વાહ કરી ગકાય એટલી સંપત્તિ હતી, સન્ધ્યરિત્રા સ્વર્ધર્મશીલા સદ્ધર્મિણી હતી ને મ્હે’ મોહને વશ થઇ પાપાચરણ ન આચર્યું હોત તો આજે મ્હારો સંમાર કેવો સુખમય અને શાન્તિમય હોત ? પણ અદ્વેષોસાં એ વિષયનો પશ્ચાત્તાપ કરવાથી હવે કાંઈ ફળ નથી. ”

વળી પાછો થોડો વખત ચુપ રહી તે સ્વગત કહેવા લાગ્યો: “ આવી સ્થિતિમાં એક જ સ્થળે ત્રિશેષ દિવસ સૂંધી રહેવામાં હિત નથી. આજે રાત્રે જ મ્હારે આ સ્થળનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. અહીંથી હું પોરબંદર જઇશ અને ત્યાંથી સ્ટીમરમાં ખેસી કોઇ દૂર આવેલા સ્થળે આશ્રયો જઇશ. જો કે પાસપોર્ટ મેળવ્યા મિવાય હું દરિયાને રસ્તે હિંદની ખંડાર જઇ શકું તેમ નથી તથા હવે પાસપોર્ટ મેળવી શકાય તેમ પણ નથી. આમ હોવાથી પોરબંદરથી માડવી બંદરે જઇ હું કચ્છના કોઇ ન્હાના ગામડામાં છુપાઇ રહીશ. ”

✽

✽

✽

✽

હવે આપણે અમળોત્તિમદિર તરફ ફરી જીન એક પ્રકારને જોઇશું. જે વખતે દાનિતપ્રસાદ વઢવાણ કેમ્પના ડાકળ ગઝામાં ખેસી ઉપર પ્રમાણે વિચારો કરતો હતો એ જ વખતે અમળોત્તિ-

મંદિરના બગીચામાં એક એકાન્ત સ્થળે બેસી મધુ ચિંતાતુર ચિત્તે સ્વગત કહેતી હતી કે:-“ અરેરે ! જે વાત મહારા જાણવામા આવી છે તેથી મહારુ હૃદય વીંધાઈ જાય છે. મનુષ્યનું આટલી સીમા સુધી અધઃપતન થતું હશે એવી કલ્પના કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ મહને આવી નહોતી. છતાં તેમના પાપ તરફ દૃષ્ટિ કરવી એ એક આર્થ તરીકે મહારે માટે ધર્મ વિરુદ્ધ છે. કેવળ તેમના સુખનો માર્ગ સ્વ-સ્થ કરવાના હેતુથી જ હું તેમના માર્ગમાથી ખસી ગઈ હતી. તેમને સુખી કરવાની કેવળ એક માત્ર કામનાથી મહે મહારા સઘળા ઐહિક સુખોનું બળિદાન આપ્યું હતું. આમ છતાં જે બનાવ બન્યો છે તેથી હું હવે સ્થિર રહી શકતી નથી. ગમે તેવા પણ તે મહારા પતિ છે. પતિની સેવા એ જ હિંદુ નારીનો એક માત્ર ધર્મ છે. જે આ દેહનું બળિદાન આપવાથી તેમનું રક્ષણ થતું હશે તો આ તુચ્છ દેહ અપંગ કરવાને પણ હું તૈયાર છું. તેમણે જે ખૂન કર્યું છે તે શા હેતુથી કર્યું છે એ મહારે જાણવાની જરૂર છે તથા રમા-સુંદરીના પિતાને મળ્યા સિવાય ખરી હકીકત હું જાણી શકું એવો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. ”

અત્રે જાણાવવાની જરૂર રહે છે કે, નલિનીકાન્તનું ખૂન થયાની હકીકત ત્રણ દિવસથી મધુના જાણવામા આવી હતી. એ હકીકત વાંચ્યા પછી આહાર નિદ્રાનો તેણે સર્વાંશે ત્યાગ કર્યો હતો. ચિંતા અને અનાહારથી તેનું મોઢો વિશેષ લેવાઈ ગયું હતું. આ બનાવે તેના હૃદયે બીધણું વજ્રાઘાત જેવી અસર કરી હતી. આવા દુઃખદ પ્રસંગે તે પોતાના દુઃખની વાત કોઈને કહી હૃદયને હલકું કરી શકે તેમ નહોતી; કેમ કે અબળોત્તમમંદિરની એક બે અબળા-ઓની જીવનકથા જાણવામા આવ્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે જ તે સહુથી અલગ રહેતી હતી.

અતે બનેલા બનાવની માહિતી મેળવવા માટે મધુ અખજો-
ન્નતિમ દિગ્ગતી બહાર નીકળી પડી. એક વિઠોરિયા બાડે દરી તેના
બેસી તે કાલમાદેવીરોડ ઉપર ગઈ તથા પૂછપરછ દરીને અલ્પ દાળમા
જ તેણે [મં બનમોહન બેરિસ્ટરના બંગલાનો પતો મેળવ્યો.

રહવારનો વખત હોવાથી બેરિસ્ટર સાહેબ પોતાના ઑફિસ-
રૂમમા જ બેઠા હતા. ખૂતનો બનાવ બન્યો ત્યારથી તેમણે પોતાના
કામકાજમા ધ્યાન આપવાનું તદ્દન છોડી દીધું હતું હમણા પોતાના
ઑફિસરૂમમા તેઓ એકલા જ હતા. મધુ શક્તિ ચિત્તે તેમના
ઑફિસરૂમમા ગઈ. બેરિસ્ટરે કહ્યું:-“ કેમ બાઈ ! શા માટે તમારે
અત્રે આવવું પડ્યું છે ? જો તમારો કોઈ કેમ હોય તો દિલગીરી
સાથે મ્હારે કહેવું પડે છે કે, હમણાં હું કોઈ નવીન કેસ લઈ શકું
એવી ગિયતિમા નથી. ”

આ શબ્દો સાંભળી મધુ બેરિસ્ટરના મુખ તરફ જોઈ રહી.
એ મુખ ઉપર હુર્તતા અને કુટિલતાનો બાવ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાતો
હતો. બેરિસ્ટરના ઉપરોક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરમા મધુએ વિનયપૂર્વક કહ્યું:-
“ સાહેબ ! હું કોઈ કેમ લઈને આપની પાસે નથી આવી કેવળ એક
વિષયની કેટલીક માહિતી મેળવવા માટે જ અત્રે આવી છું. ”

બેરિસ્ટરનું મુખ ગંભીર બન્યું તેમણે મધુને એક ખુગસી ઉપર
મેસવા કહ્યું. તે આસન ઉપર બેઠી એટલે બેરિસ્ટરે પૂછ્યું:-“ કયા
વિષયપરતે તમે માહિતી મેળવવા આવ્યા છો ? ”

“ આપના બંગલામા ત્રણ દિવસ ઉપર જે ખૂન થયું છે તે
સંબંધીની માહિતી મેળવવા હું આવી છું. ”

આ ઉત્તર સાંભળવામા આવતા બેરિસ્ટર સાહેબ અલ્પ દાળ
માટે સહજ વિચળિત બની ગયા; છતાં ધાગણાત્રી તરીકે સંપાદન

કરેલી વિધાનો ઉપયોગ કરી તેમણે કહ્યું:--“ એ ખૂનના બનાવ સાથે તમને શું લાગે વળગે છે ? ”

આ પ્રશ્નથી મધુ સમજી શકી કે ઍરિસ્ટર પાસેથી ખરી હકીકત જાણવાનું કામ સહેલું નથી. તેણે કહ્યું:--“ જુઓ. સાહેબ! હું આપને પિતાતુલ્ય સમજું છું. જે સ્ત્રીનો પરિત્યાગ કરી ક્રાન્તિપ્રસાદે આપના પુત્રી રમાસુંદરી સાથે લગ્ન કર્યું હતું તે અભાગિની સ્ત્રી હું જ છું. આપનાથી કોઈ વાત છુપાવવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. હું મ્હારી સઘળી હકીકત દ્વેકમા આપને કહી સંભળાવું છું. બધી હકીકત સાંભળ્યા પછી આ ખૂનના બનાવ સાથે મ્હને કેટલું લાગે વળગે છે તેની કલ્પના આપ કરી શકશો. ”

આમ ટહી મધુએ પોતાને બદમાશો કેવી રીતે ઉપાડી ગયા હતા, એ બદમાશોના પાઝામાથી કેવી રીતે પોતાની સુક્તિ થઈ હતી વગેરે હકીકત ઘણી હૃદયબેદક રીતે ઍરિસ્ટરને કહી સંભળાવી તથા પોતે અબજોત્તમિત્તિમંદિરમા આશ્રય લઈ રહેલી છે અને રમાસુંદરી તથા પોતાના પતિને સુખી થયેલા જોવાની ઇચ્છાથી જ એ ગુપ્ત ભાવથી તેમનાથી અલગ રહી હતી, એ હકીકત પણ તેણે સંજોગનયને કહી સંભળાવી.

કાયદાઓની સાથે કસરત કરી કઠોર બની ગયેલું ઍરિસ્ટરનું મન પણ મધુની હકીકત સાંભળી કાંઈક અંશે દ્રવીભૂત થયું. તેમણે કહ્યું:-- “ બહેન ! તમારા શિર ઉપર આવેલા સંકટના વાદળને વિખેરવાનો ઉપાય મ્હારા હાથમા નથી તથા ખૂન ક્રાન્તિપ્રસાદે જ કર્યું છે એવી પોલિસને ચોક્કસ ખબર મળી છે અને પ્રમાણે પણ પ્રાર્થ થયા છે. વળી જે નરાધમ માણસે આટલી હદ સધી નીચતા કરી છે તેને મારે હૃદયમા સહાનુભૂતિનો ભાવ લઇને તમે નહિ જ આવ્યાં હો એમ હું ધારુ છું. ”

આ વખતે મધુનાં નેત્રો સતેજ થયા. તેના કપાળમા કરચ-
લીઓ પડી. તેણે કહ્યું:—“ મહાશય ! હું આપની પુત્રીતુલ્ય હોવા
છતા મહારાથી વિનય વિરુદ્ધ એ શબ્દ બોલી જવાય તો બાળક
સમજી ક્ષમા આપજો. એક હિંદુ સ્ત્રીના અંતરમા પતિપ્રેમની ભાવના
કેટલી બધી પ્રગાઠ હોય છે એની કલ્પના પુરુષજાતિના અંતરમા
ઉપજી શકે એવો સંભવ નથી. એક સતી સ્ત્રીને માટે પતિ ભોગ-
વિલાસની સામગ્રી નહિ પરંતુ સેવાની સામગ્રી છે. સ્વધર્મશીલા
સન્નારી પોતાનો પતિ લૂંટા લંગડો, દુરાચારી દિવા અધમ હોવા
છતા તેની સેવા કરવામા જ પોતાના સ્ત્રીજીવનની સાર્થકતા સમજે
છે. મહાશય ! આ વિષયપરતે વિવાદ કરવા જેવી હંમણા મહારી
માનસિક સ્થિતિ નથી. જે બનાવ બન્યો છે તેથી મહારા મન અને
આત્માપર બચકર આવ્રાત થયો છે. કૃપા કરી બનેલા બનાવની
સવિસ્તર હકીકત મહેને કહેશે તો હું આપની ઘણી આભારી થઈશ.”

મધુના આ વચનોએ ઝંરિસ્ટરના મન ઉપર સહજ અસર કરી.
તેમણે અંબીર ભાવથી કહ્યું:—“ તમારો પતિપ્રેમ પ્રશસનીય છે.
તમારી માફક હું પણ બીજા કોઈ વિષય ઉપર ચર્ચા કરી શકું
એવી મહારી હાલત નથી; છતાં એટલુ તો મહારે કહેવું જોઈએ કે,
કાન્તિપ્રસાદે જેવી રીતે તમારા જીવનને ધૂળધાણી કર્યું છે તેવી જ
રીતે તેણે મારી એકની એક કન્યા રમાચુદરીના જીવનને પણ ધૂળ-
ધાણી કર્યું છે વળી બનેલા બનાવ સંબંધીની જે હકીકત તમે જાણવા
માગો છો તે હકીકત મહે પણ મહારી કન્યાને મુખે સાબળી છે.
ખૂન થયું એ વખતે હું જાતે હાજર નહોતો.”

“ ત્યારે કાન્તિપ્રસાદે જ ખૂન કર્યું છે એમ શા હ
નવામા આવે છે ? ”

“ તેની વિરુદ્ધ પડેલી જીજ્ઞાની ઉપરથી. વળી નલિનીકાન્તનું ખુન કાન્તિપ્રસાદે કર્યું એ બનાવ રમાસુદરીએ નજરે નજર જોયો છે.”

“ ઠીક છે, આપના કન્યા એક વખત મહેને મળી શકશે કે ? હું તેમની પાસેથી કેટલીક હકીકત જાણવા માગું છું. ”

“ જણાવવાને દિલગીર છું કે, આ બયાનક બનાવની મહારી પુત્રીના મન ઉપર ઘણી ગંભીર અસર થઇ છે એ દિવસથી તેને સખ્ત તાવ આવતો હોય તેની ચિત્તવૃત્તિ ઘણી અસ્વસ્થ છે. તમે તેની પાસેથી કોઈ પણ પ્રશ્નનો ચથાર્થ ઉત્તર મેળવી શકો એવી એની સ્થિતિ નથી.”

આ વાક્યો સાંભળી મધુ નિરાશ બની ગયો. તેણે કહ્યું:-
“ મહાશય ! આપને મહે પિતા તરીકે માન્યા છે. આપની આ અભાગિની પુત્રીનું આવા સંકટમાથી આપ રક્ષણ નહિ કરો તો કોણ કરશે ? આપ ધૌરાના હિમાયતી છો. આજ સુધીમા આપે ઘણા ખૂનના કેસ ચલાવ્યા હશે; વળી કાન્તિપ્રસાદ ગમે એવા હોય પણ એક સંબંધી તરીકે આ વખતે આપે એમને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો મહારા આ તુરંત દેહતું બળિદાન આપતાં પણ તેમના જીવનનું રક્ષણ થતું હોય તો તેમ કરવા હું તૈયાર છું. ”

ઝરિસ્ટર થોડો વખત વિચારચસ્ત સ્થિતિમા ચુપ રહ્યા. પછી તેમણે કહ્યું:- “ બહેન ! હમણાં જો કે મહેને કોઈ પણ માર્ગ સૂઝતો નથી; છતાં હું એ વિષયનો શાન્તિથી વિચાર કરી જોઈશ. કાન્તિપ્રસાદ ખૂન થયું તે જ ગત્રે ગુપચુપ પલાયન કરી ગયેલો હોવાથી પરિણામે ગેરલાભ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે; પરંતુ મહારાથી બનતું હું જરૂર કરીશ. હાલ તરત હું તમને વિશેષ આશ્વાસન કિંવા ખોટી આશા આપી શકું તેમ નથી. તમને મહારી સલાહની જરૂર

પડે ત્યારે બેલાશક અત્રે આવજો. જો કે, કાન્તિપ્રસાદે જે નૃશ સ્વાતકી કામ કર્યું છે તેથી મહારા મનમાં તેને માટે બિલકુલ લાગણી નથી. પણ તમારી સ્થિતિ માટે મહત્તે દયા ઉપજતી હોવાથી હું મહારાથી બનતો પ્રયત્ન કરવાની તમને આશા આપુ છું. ”

“આપની મહારા પ્રત્યેની લાગણી માટે અંતઃકરણપૂર્વક હું આપનો ઉપકાર માનું છું; છતાં જતા જતા એક પ્રશ્ન આપને પૂછવાને ધન્ય છે. ”

“ બેલાશક પૂછો. ”

“ જો તેઓ પોતાની મેળે અત્રે હાજર થાય તો તેથી તેમના પક્ષમાં કાંઈ લાભ થવાનો સંભવ છે કે ? ”

“ હા, કાંઈક અંશે લાભ થાય ખરો; પરંતુ ધરાદાપૂર્વક તે આત્મરક્ષણ કરવાને પલાયન કરી ગયા નહોતો એ વાત પણ પ્રમાણ દ્વારા સાબિત કરવી જોઈએ. ”

“ કીક, હું હવે રજા લઉં છું. વળી પાછી આવશ્યક પ્રસંગે આપને જરૂર મળીશ. ” આમ કહી ઍરિસ્ટરને નમન કરી આદાગ પાતાળના વિચારો કરતી મધુ બહાર નીકળી પડી તથા વિઝેન્ડરિયામાં બેસી તે પુનઃ અબજોન્નતિમંદિરમાં જઈ પહોંચી.

મધ્યાહ્નકાળે ભાવે અભાવે બે કોળીઆ ખાઈ લઈ મધુએ પોતાના કંઠમાંની હીગક કીતે વેચી નાખી લગભગ બસો રૂપિયા જીટલી રકમ મેળવી. પછી અબજોન્નતિમંદિરના કાર્યાધ્યક્ષની અનુમતિ લઈ તે રાતની મેઈલ ટ્રેનમાં બેસી સાણદ જવા નીકળી પડી.

પ્રકરણ ૫ મું.

કૃપારામનું પરલોકપ્રયાણ.

ગુજરાતનું પુણ્યક્ષેત્ર ચાણોદ ધર્મભાવનાનું મુખ્યક્ષેત્ર છે પતિત-
પાવની નર્મદાના તટ ઉપર આવેલું એ તીર્થક્ષેત્ર
કળિકાળમાં પણ પોતાના પુણ્યપ્રભાવથી ભક્ત અને સાધકજનોનું
ચિત્ત આકર્ષે છે. જો દૈવકૃપા હોય છે તો એવા સ્થળે મનુષ્ય સદ્-
ગુરુના દર્શન કરી તેમની ઉપદેશશ્રેણિ સામળવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી
ધન્ય થાય છે. કુદરતનો રમણીય દેખાવ, નર્મદા અને ઝોર નદીનો
પાપવિનાશક સંગમ, કુબેરભંડારીની કીર્તિકથા વગેરે અનેક કારણોથી
એ ક્ષેત્ર અત્યંત શાન્તિદાયક લાગે છે.

કૃપારામ ઉર્મિલાનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયાની હકીકત વાચક-
બંધુઓ વાંચી ચુક્યા છે. અત્યારે આપણે ચાણોદ ગામથી લગભગ
બે ત્રણ ગાઉને અંતરે નર્મદાતટ ઉપર આવેલી એક ઉચ્ચ અને
વિસ્તૃત પર્ણકુટીરમા એક સંઘાતમા કૃપારામને અસ્વસ્થ ચિત્તે સૂઈ
રહેલો જોઈએ છીએ. તેની પાસે જ મૃગચર્મ ઉપર એક તેજપુજ
કાન્તિવાળા, વિશાળ લલાટવાળા, ઉન્નત અને બલિહ દેહવાળા જટા-
ન્મૂટધારી મહાત્મા બેઠેલા જોવામા આવે છે. એ મહાત્માની ઉન્નત
સંબંધી કાંઈ ચોક્કસ ઉલ્લેખ કરી શકાય તેમ નથી. તેમનામા યુવા-
વસ્થાનું બળ, વૃદ્ધાવસ્થાની ગંભીરતા અને બાલ્યાવસ્થાની સરળતા
સ્પષ્ટ ભાવથી જોઈ શકાય છે.

કૃપારામે આખો મીંચેલી હતી. તે બીમાર પડી ગયો હોય
એમ તેનો દેહ જોતા જ માન્ય પડતું હતું. તેના મનની મુઝવણ

સમજી જઈ મહાત્માએ શાન્તભાવથી કહ્યું:—“બેટા ! અસ્થિર ચિત્તને શાન્ત કર અને મનને ધૈર્યભાવનામાં એકાગ્ર કર.”

મહામુશિયતે બોલી ગઠાતું હોય તેવી રીતે અસ્પષ્ટ સ્વરે, સહજ આપ્તો ઉઘાડી કૃપારામ કહેવા લાગ્યો:—“ પ્રભુ ! કરેલા મહા-પાપનો ધણો પરતાવો થાય છે. આપ કૃપા કરી મ્હારા આ અંત-કાળ વખતે મ્હને ધર્મેષિદેશ આપો; જેથી મ્હારા આત્માની પર-જન્મમાં અસદ્ગતિ ન થાય.”

“ ઠીક જેવી ત્હારી ઇચ્છા, અરે યોગાનન્દ—આનંદાનંદ ! ”

“ આઘ્યા ગુરુજી ” કહેતા બે યુવાન સંન્યાસી શિષ્યો પર્ણ-કુટીરમાં આઘ્યા તથા મહાત્માને પ્રણામ કરી તેમનો સંકેત થતા એક બાબૂએ બેસી ગયા.

મહાત્મા ધીર ગંભીરભાવથી કહેવા લાગ્યા:—

“ મનુષ્યજાતિના જે સઘળા કર્તવ્યધર્મ છે તે સહુમાં ધર્મનું આચરણ કરવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે; કેમ કે પશુ-પક્ષી આદિ જે બીજી જાતો છે તે ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવાને તથા તેનું અનુષ્ઠાન કરવાને અધિકારી નથી. તેમનામાં મનુષ્ય જેવી યોગ્યતા નથી.

“ જીવતા અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસનું સાધન હોવા છતાં ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક છે; કેમ કે આલોક અને પરલોકના ભોગની પ્રાપ્તિરૂપ જે અબ્યુદય છે તથા કેવલ્ય મોક્ષરૂપ જે નિઃશ્રેયસ છે તે બંનેની પ્રાપ્તિમાં ધર્મ જ મૂળ કારણ છે એવો નિશ્ચય થયેલો છે. ધર્મનું આચરણ નહિ કરવાથી મનુષ્યજાતિને દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. સર્વ વ્યવહારને લાયક શરીર, સારું ખોટું વિચારવા યોગ્ય બુદ્ધિ તથા પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરવામાં ચતુર એવી ઇન્દ્રિયા, સત્ય માર્ગ જતાવનારાં શાસ્ત્રો તેમજ ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર વિદ્વાન્ સોફ એ

સત્રાણી સામગ્રી ધૃશ્વરે ખીજી જાતો કરતા મનુષ્યજાતિને જ વિશેષ આપી છે તેથી જો એ સામગ્રીને ધર્મનિમિત્ત ઉપયોગમા નથી સેવામા આવતી તો મનુષ્ય દોષી થાય છે; કેમ કે તે એ સઘળી સામગ્રીના યોગ્ય લાભથી વંચિત થાય છે. વળી એ સામગ્રીનો અવળો ઉપયોગ કરવાથી પણ મનુષ્ય દોષી થાય છે. શરીર, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય વગેરે સામગ્રીનો ખીજતે દુઃખ દેવામા, પરદ્રોહનું ચિંત્વન કરવામા તથા અનુચિત વિષયોનું સેવન કરવામા ઉપયોગ કરવાથી દોષી જ થવાય છે. તૈત્તરીય ઉપનિષદમા લખ્યું છે કે, હે પુરુષ ! તુ હમ્મેશાં સાચું જોલ અને ધર્મનું આચરણ આચર. જેવી રીતે રાજાની આજ્ઞા નહિ માનનાર નોકર દોષરહિત નથી તેવી જ રીતે વેદવચનરૂપી ધૃશ્વરની આ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર પણ દોષ રહિત નથી. સર્વથા સુસફલા ક્રિયા ધર્મ. । પોતાને તથા ખીજાઓને જેનાથી સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ થાય એવી ક્રિયા એ ધર્મ છે. તપ કરવામા અને પાપીઓને રાજદંડ દેવામા પ્રથમ દુઃખ થાય છે; પરંતુ ભવિષ્યમા તેથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી તે ધર્મ છે તેમજ ચોરી કરવી, અસત્ય જોલવું, પરસ્ત્રીગમન કરવું વગેરેમા પ્રથમ સુખનો ભાસ થાય છે પરંતુ ભવિષ્યમા એ કાર્યોથી દુઃખ થાય છે માટે એ ધર્મ નથી. ધર્મ અનેક પ્રકારનો છે. સ્વરૂપમા તે જો કે એક જ પ્રકારનો છે; પણ તેનું અનુષ્ઠાન કરવાના માર્ગ બિન્ન બિન્ન છે, કેમ કે, અમુક માર્ગે જ ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. આથી જપ, તપ, દાન વગેરે ધર્મના ઘણા માર્ગો ઋષિ-મુનિઓએ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવ્યા છે. પુરુષોની રિયતિ જેવી રીતે બિન્ન બિન્ન છે તેવી જ રીતે તેમના ધર્મના ઉપાય પણ બિન્ન બિન્ન છે. એક રાજા અને અનુચરનો ધર્મ સમાન હોતો નથી. પોતાના દેશ, કાળ અને રિય-

ત્રિતો વિચાર કરીને જે ધર્મ સર્વથા અથવા પ્રાયઃ પોતાને અનુકૂળ હોય-એ જ ધર્મનું મદામવંદા આચરણ કરવું જોઈએ; કેમ કે અનુકૂળતા સિવાય કોઈ પણ ધર્મનું યથાર્થ આચરણ આચરી શકાતું નથી. ધર્માચરણની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ધર્મના બેદને સમજી લેવો જોઈએ, કયો ધર્મ ઉત્તમ, મધ્યમ અને દુનિષ્ઠ છે તેનું જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ. ત્યાર પછી જ ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે, ઋષિઓએ દર્શાવેલા ધર્મની જે પુરુષ વેદ તથા શાસ્ત્ર અનુમાર પરીક્ષા કરે છે તેજ ધર્મના રહસ્યને બરાબર સમજી શકે છે. ધર્મનું આચરણ કરવામાં પુષ્કળ પરિશ્રમ કરવા છતાં તેના ફળમાં ઓછાવત્તાપણું જોવામાં આવે છે; કેમ કે, પોતપોતાના ધર્મને શ્રેષ્ઠ સમજીને મદગ લોક શદ્ધ વિના શ્રદ્ધાથી તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આનું કારણ એ હોય છે કે, દુનિષ્ઠ ધર્મવાળાને દુનિષ્ઠ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ઉત્તમ ધર્મવાળાને ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. પીતળના કડકાને સુવર્ણ સમજી તપાવવાથી તે સુવર્ણ બની જતો નથી તેવી જ રીતે દુનિષ્ઠ ધર્મવાળાને કદાપિ ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

“ ધર્મ મૂર્ખાંધીના પુષ્કળ ગ્રંથોનું બહુ વાર અવલોકન કરવાથી શુદ્ધિમાં વિચારશક્તિ વધે છે તથા પરિણામે ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોવા છતાં કોઈ પણ મનનો આગ્રહ ગમ્યા મિવાય મહાગ્રંથોનું અવલોકન કરવું જોઈએ. જે પુરુષ પોતાના મનનો જ પક્ષપાતી હોય છે તે ઘણા ગ્રંથો વિચારવા છતાં શુદ્ધિના ભ્રમથી રહિત થતો નથી. દૂંધમાં તાત્પર્ય એજ છે કે, નિષ્પક્ષપાત ભાવથી સર્વ ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું જ ઉપયોગી છે.

“ જે પુરુષ વિદ્યાના અભાવથી શાસ્ત્રગ્રંથોનું અવલોકન કરવા

અસમર્થ હોય તેણે સકળ શાસ્ત્રોને જાણનાર તથા સદાચારમાં નિષ્ઠા રાખનાર પક્ષપાત વગરના વિદ્વાન લોકોને મુખે શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ સામળવો જોઈએ. તેમ કંવાથી ધર્મની પરીક્ષા કરવામાં ચતુરતા ઉત્પન્ન થાય છે. જે પુરુષ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવામાં તથા તેનો ઉપદેશ સામળવામાં અસમર્થ હોય તેણે સદાચાર અનુસાર વર્તી જગતમાં વ્યાસ, વસિષ્ઠ, યુષ્કિન્ધિર વગેરે જે ધર્માત્મા પુરુષો થઈ ગયા છે તથા આ વખતમાં દંભ કષ્ટથી રહિત શુદ્ધ ચરિત્રવાળા જે ધર્માત્મા વિદ્વાન લોક પૃથિવી ઉપર હયાત છે તેમના ધર્મ સંબંધીનાં આચરણ જ ધર્મ માટે પ્રમાણ સ્વરૂપ ગણવા જોઈએ.

“ ધર્મો શાસ્ત્રો વાચવાથી અને શ્રવણ કરવાથી પુરુષને ધર્મો ઉપર રૂચિ થાય છે, માટે યથાર્થ પરીક્ષા કર્યા પછી એક જ શ્રેષ્ઠ ધર્મનો આશ્રય સ્વીકારવો ઉચિત છે. બીજા ધર્મોમાં કાંઈ કાંઈ શુભો હોવા છતાં બહુ ધર્મનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ નહિ. મનુષ્ય શરીર ક્ષણભંગુ હોવાથી એક પુરુષ ધર્મોમાં અનુષ્ઠાન યથાર્થ રીતે કરી શકતો નથી. વળી એક જ ધર્મમાં સ્થિર રહેવા છતાં વિવેકી પુરુષે બીજા ધર્મોમાં પોતાને ઉપયોગી થઈ પડે એવો જે અંશ હોય તેને લક્ષ્ય માત્રથી ગ્રહણ કરવો જોઈએ. બીજા ધર્મના કોઈ અંશની જરૂર ન હોય તો પણ તે અંશનો તિરસ્કાર અને ખંડન કરવા જોઈએ નહિ. બીજા ધર્મોની નિંદા કરવાથી એ ધર્મોના અનુયાયી લોકોના ચિત્ત દુઃખાય છે તથા પરસ્પર વિરોધ અને ગ્લાનિ ઉપજવાથી બંને પક્ષનું અહિત થાય છે.

“વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરે સર્વ શાસ્ત્રોમાં કેવળ બે ભાગ છે. તેમાંનો એક ભાગ ધર્મશાસ્ત્ર અને બીજો અર્થશાસ્ત્ર છે. એમાં લોક-વ્યવહાર દર્શાવનારા જે વચન છે તેને અર્થશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે

છે અને ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં જે વચન છે તેને ધર્મશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાન મેળવવું, માયું ખોલવું, ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખવી, પરોપકાર કરવો, પવિત્ર અને સતોષી રહેવું, તપ કરવું, ધન્ય બનવાનું કરવું વગેરે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનાર જે ધર્મશાસ્ત્ર છે તેનો કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ દાણે વિરોધ થતો નથી; પણ ગર્ભાધાન, જન્મ, નામકરણ, મુંડન, યજ્ઞોપવીત, વિવાહ, બોજન, શયન, શેણદેણુ વગેરે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનાર જે અર્થશાસ્ત્ર છે તેનું કોઈ દેશમાં ગમે તે વખતે વિપરીતપણું થઈ જાય છે. ધર્મશાસ્ત્રની વિરુદ્ધતા કરવામાં દોષ છે, પરંતુ દેશદાળની પરિસ્થિતિ અનુસાર અર્થશાસ્ત્રની વિરુદ્ધતા કરવામાં કોઈ દોષ નથી. જે સધળાં ધર્મશાસ્ત્રો છે એ સધળાં લોકવ્યવહારની અનુકૂળતાને માટે જ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ નિર્માણ કર્યા છે.

“ વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય દિંવા ન થાય તો પણ દુઃખાપિ ધર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ; કેમ કે શબ્દરૂપથી આદિ વિષય-સેવન તો સર્વ સ્થળે અન્ય પશુ-પક્ષી યોનિઓમાં પણ સુલભ છે; દિનનું ધર્મ તો કેવળ મનુષ્ય જાતિ જ સંપાદન કરી શકે છે. ધણા પશ્ચિમથી મેળવેલી વ્યવહારની સિદ્ધિઓનો અંતે વિનાશ થઈ જાય છે; પરંતુ ધર્મ તો નિત્ય સ્થિર રહે છે. સદૃશ વ્યવહારને છોડી અંતઃકાળે પરલોકમાં ગયેલા જીવનો કેવળ ધર્મ જ મહાયજ્ઞ થાય છે. આવું સમજીને જ વ્યવહારની હાનિ થવા છતાં ધર્માત્મા ધીર પુરુષ ધર્મથી ચળાયમાન થતા નથી. તેઓ સર્વથા ધર્મનું જ રક્ષણ કરે છે. મહાભારતમાં પણ લખ્યું છે કે, કોઈ દામનને માટે, કોઈ ભયને લીધે, કોઈ વસ્તુના લોભને લીધે કે જીવવાને માટે દુઃખાપિ ધર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. ધર્મ નિત્ય સ્થિર રહે છે અને

મુખ્ય હુષ્ય અનિત્ય એટલે ચળાયમાન છે. જીવાત્મા પણ નિત્ય છે ત્યારે શરીર વગેરે અનિત્ય છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થમા ધર્મની મુખ્યતા હોવાનું એ કારણ છે કે, ધર્મના આચરણથી ઉત્પન્ન થયેલા પુણ્યના પ્રભાવથી જ પુરુષને અર્થ, કામ અને મોક્ષ મળે છે. પાપી લોકને જગતમા કદાપિ અર્થ, કામ અને મોક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી. આમ હોવાથી સર્વ લોકોએ, સદા-કાળ ધર્મ સંપાદન કરવામા જ સર્વ પ્રકારે તત્પર રહેવું જોઈએ. મહાભારતમાં વ્યાસજીએ કહ્યું છે કે, 'હે પુત્રો ! નિત્ય ઉડતા જ તમારી બુદ્ધિને ધર્મમા સ્થિર કરો; કેમ કે કેવળ ધર્મજ પરલોકમા જતા જીવનો જંદુ થાય છે તથા ધર્મ સિવાય અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ત્રણેનું સેવન કરવાથી દૃઢતા અને સ્થિરભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી.

“હવે હું ધ્યાન સંબંધી વિવેચન કરીશ. ધારણાની જે સ્થિર અવસ્થા છે તેને ધ્યાન કહેવામા આવે છે. કોઈ એક મ્યાનતું લક્ષ્ય કરીને એમા ધારણા કરતા ચિત્તની હૃત્તિ વચ્ચે વચ્ચે જ્યાં સુધી વૃદ્ધ છે ત્યાં સુધી તેને ધારણા કહેવામા આવે છે તથા ચિત્ત સર્વથા સ્થિર થાય છે ત્યારે તેને ધ્યાન કહેવામા આવે છે. ધ્યાનના સગુણ અને નિર્ગુણ એવા બે ભેદ છે, સગુણને સાધાર અને નિર્ગુણને નિરાધાર માનવામા આવે છે. પોતાના હૃદયક્રમણમા સંકલ્પથી રચેલા સુવર્ણમય સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયેલા, કોટિ સૂર્ય સમાન તેજોમય ભગવાન વિષ્ણુના ચરણથી લલને મસ્તકપર્યંત જે પોતાના મનમાં ધ્યાન કરે છે તે સગુણ કહેવાય છે તથા જે પોતાના હૃદય-ક્રમણમા કિંવા ભ્રુકુટીમા બ્રહ્મ સ્વરૂપનું ચિંતન કરે છે તે નિર્ગુણ ધ્યાન કહેવાય છે. એ ધ્યાન કહેવાય છે. એ ધ્યાનથી જ યોગી લોકો અણિમા, મહિમા વગેરે દિવ્ય ગુણો મેળવી શકે છે. એ ધ્યાન-

નના બળથી જ ઋષિ યુનિલોક સકળ જંગલને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. ધ્યાનથી યોગીલોક જ્યોતિસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું દર્શન કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, યોગાભિલાષી પુરુષોએ ધ્યાનનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઈએ.

“દીર્ઘકાળના અભ્યાસથી દૃઢ થયેલુ ધ્યાન પણ સમાધિરૂપ થઈ જાય છે. ધ્યાન કરતી વખતે જો ધ્યાન અને ધ્યેય એ ત્રણેની વિન્ન બિન્ન પ્રતીતિ થાય તો તે ધ્યાન કહેવાય છે; પરંતુ જો ધ્યાતા અને ધ્યાનને ભૂલી મન કેવળ એક ધ્યેય પદાર્થના સ્વરૂપમા જ સ્થિર થાય છે તો તેને સમાધિ કહેવાય છે. યોગીનું મન શુદ્ધ કાચના વાસણ જેવું નિર્મળ હોય છે. કાચના વાસણમા જેવા રંગનું પાણી ભરવામા આવે તેવો જ તેનો રંગ થાય છે તે પ્રમાણે ધ્યાનના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલુ યોગીનું મન જો ધ્યેયમા લગાડવામા આવે છે તેના જ સ્વરૂપમય બની જાય છે. એ ધ્યેય પદાર્થમા જો જો શુણ્ણો હોય છે તે યોગીના મનમા આવી જાય છે અને તેને પરિણામે યોગીઓને સર્વશક્તિપૂર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે.

“પ્રાણની સ્થિરતાને પણ સમાધિ કહે છે. સમાધિની સાધના બે પ્રકારની છે. એક પ્રકાર રાજયોગ અને બીજાને હઠયોગ કહે છે. ધારણા, ધ્યાન વગેરેથી જો સમાધિ સિદ્ધ થાય છે તેને રાજયોગ સમાધિ કહેવાય છે તથા પ્રાણાયામના અભ્યાસથી પ્રાણના નિરોધથી જો સમાધિ સિદ્ધ થાય છે તેને હઠયોગ સમાધિ કહેવાય છે. રાજયોગ સમાધિના લક્ષણ હું જણાવી ચુક્યો છું. હવે હું હઠયોગ સમાધિના લક્ષણો દર્શાવું છું. યમ નિયમ કરીને યુક્ત થયેલો પુરુષ આસન છત્રી યોગક્રિયા જાણનાર ગુરુ પાસે યુક્ત શીખી પ્રથમ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરે છે. પછી કુંભકનો અભ્યાસ બગબગ વધી જાય છે એટલે ચૂલગંધકારા અપાન વાયુને ઉપર

લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પછી કેટલાક દિવસે યથાક્રમે અપાન વાયુ નાભિની કુંડળીમા થઈ પટ્ટચક્રને ભેદી, પ્રાણને મળી ઉંચે ચઢે છે. પછી નાભિ, હૃદય, કંઠ વગેરે સ્થાનોને યથાક્રમે ઝાળગીતે મસ્તકના બ્રહ્મરંધ્રમા સુષુમ્ના નાડીદ્વારા પ્રવેશ કરે છે. પછી દીર્ઘ-કાળ સૂંધી અભ્યાસ કરવાથી તે ત્યા ચિરકાળપર્યંત સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે. એ વખતે સઘળા બાહ્ય પ્રપચનુ વિસ્મરણ થાય છે અને યોગી સમાધિમા સ્થિર થાય છે. એને હઠયોગ સમાધિ કહે છે. આ સમાધિનો પ્રથમ શિવજીએ ઉપદેશ કર્યો હતો. પછી એમના શિષ્ય મત્સ્યેન્દ્રનાથ ગોરક્ષનાથ વગેરેએ તેનું સેવન કર્યું હતું તેમણે શિષ્યપરંપરાથી જગતમા એનો પ્રચાર કર્યો છે. જો કે વર્તમાનકાળમા એનો સપ્રદાય લગભગ હુપ્ત થઈ ગયો છે તો પણ બહુરતના વસુધરા એ ન્યાયે હજી પણ એને જાણનાર કેટલાક મહાત્માઓ હયાત છે. એ સમાધિથી પ્રાણને વશ કરી યોગીશ્વર પોતાના શરીરની ખૂંદાર નીકળી જાય છે તથા બીજા શરીરમા પ્રવેશ કરે છે તેમજ સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરી મુક્ત થઈ જાય છે.

“ દીર્ઘકાળપર્યંત નિયમપૂર્વક અષ્ટાંગ યોગનો અભ્યાસ કરવાથી યોગીનું ચિત્ત, ઇન્દ્રિય અને શરીરની શુદ્ધિ થાય છે. જેવી રીતે અગ્નિના સંયોગથી સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓની શુદ્ધિ થાય છે તેવી જ રીતે યોગરૂપ અગ્નિના સંયોગથી જન્મ જન્મમાતરોના સંચિત થયેલા પાપોનો નાશ થઈ યોગીનું ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થાય છે.

“ ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો સર્વ પ્રકારે-શુદ્ધ થાય છે એટલે પાપદોષજન્ય મલિનતારૂપી અવરોધનો અભાવ થાય છે તથા ચિત્ત વગેરેના સ્વાભાવિક દિવ્ય ગુણનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેવી રીતે ભસ્મથી ઢકાયેલા અગ્નિના સ્વાભાવિક તેજનો તિરોભાવ થાય છે

તથા ભસ્મ દૂર થતા પુનઃ એ તેજ પ્રકાશિત થાય છે તેવી જ રીતે ચિત્ત વગેરેની સ્વાભાવિક દિવ્યશક્તિ જે જીવના પ્રમાદથી અને ઘણા જન્મોના પાપોના દોષથી તિરોભાવને પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે તે અષ્ટાગયોગનો અભ્યાસ કરવાથી, સઘળા દોષો દૂર થતા આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. યોગશાસ્ત્રમા પતંજલિએ પણ લખ્યું છે કે, ‘તપ કરવાથી યોગીના ચિત્ત તથા ઈન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થાય છે અને પરિણામે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

“ શુદ્ધ થયેલું ચિત્ત ઇન્દ્રિય તથા શરીરના ગુણોનું યથાક્રમે નિરૂપણ કરે છે. અષ્ટાગ યોગના અભ્યાસથી જ્યારે યોગીના ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે તેના સકલ સત્ય થાય છે અર્થાત્ પોતાના મનથી તે જે જે પદાર્થોની ઇચ્છા કરે છે તે તે પદાર્થ સત્વરે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપરાંત પોતાના સેવક વગેરેને માટે તે જે જે પદાર્થોની વાચ્છના કરે છે એ પદાર્થો પણ તત્કાળ મળી આવે છે.

“ ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થતા યોગીને દરદર્શનની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ ધ્યાનમા સ્થિર થયેલો યોગી અનેક યોજન દૂર હોય એવા પદાર્થોને પણ તદ્દન પોતાની પાસે જોઈ શકે છે. ઘણું દૂર ચાલતી વાતચિતને તે સ્પષ્ટતાથી સામળી શકે છે, દર આવેલા બગીચાના પુષ્પોની સુગંધ નજીક જ હોય એવી રીતે અનુભવી શકે છે. સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો ખાધા સિવાય પોતાની જીભના અગ્રભાગમા ઇચ્છિત સ્વાદ અનુભવે છે. આવી રીતે શુદ્ધ થયેલી ઇન્દ્રિયોને દરથી જ પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગશાસ્ત્રમા પતંજલિએ કહ્યું છે કે, ‘યોગીને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચે વિષયોનું દિવ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.’

“ શરીરની શુદ્ધિ થતા યોગીની ગતિ તેની ઇચ્છાનુસાર થાય

છે; અર્થાત્ જ્યાં જવાને ઇચ્છે છે ત્યાં ક્ષણકાળમાં શરીર સહિત જઈ શકે છે. આવા પ્રકારની સ્વતંત્ર ગતિ યોગીને શરીરની શુદ્ધિ થતા પ્રાપ્ત થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, ‘પછી યોગીની ગતિ ઇચ્છાનુસાર થાય છે, સ્થૂળ શરીર વિના ઇન્દ્રિયોના વિષયનું જ્ઞાન થાય છે અને પ્રકૃતિ ઉપર તે વિજય મેળવી શકે છે.’ આવી રીતે ચિત્ત, ઇન્દ્રિય અને શરીરની શુદ્ધિથી યોગીનામાં ત્રણ પ્રકારનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

“સર્વ” સિદ્ધિઓના સ્થાનભૂત પરમેશ્વર છે. તેના ધ્યાનથી તેનો સંબંધ થતા અભિમા, મહિમા વગેરે સર્વ સિદ્ધિઓની પેંલુ પ્રાપ્તિ થાય છે. એ કારણથી જ પુરાણોમાં યોગીઓનું આકાશ-ગમન, અંતર્ધાન, ઘીળના શરીરમાં પ્રવેશ વગેરે સંબંધી જે હકીકત દર્શાવેલી છે તે સઘળી તેદન ખરી સમજાવી બિંદુએ; કારણ કે ઇશ્વરકૃપાથી સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હોય એવા યોગીઓ ખાટે ત્રણ લોકમાં કાંઈ દુર્લભ નથી.

“દીર્ઘ કાળપર્યંત અષ્ટાગ યોગના અનુષ્ઠાનથી પુષ્કળ પુણ્યનો સમય થાય છે અને યોગીઓને ધ્યાન વખતે અંતર્યામી રૂપથી સ્મિત થયેલા જ્યોતિઃ સ્વરૂપ પરમાત્માના દર્શન થાય છે. જે કે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ અવ્યક્ત હોવાથી ચર્મચક્ષુઓના વિષયનો સંભવ નથી તથાપિ યોગજન્ય દિવ્યદૃષ્ટિનો વિષય ઇશ્વર જ છે. એ ઇશ્વરનું પરમસ્વરૂપ યોગીલોક હ્રમ્ભેશા જુએ છે. સાર પછી ધ્યાન કરતા યોગી નિષ્કલ પરમાત્માને જુએ છે. ધ્યાન કરતા કરતા યોગીલોક જે જ્યોતિસ્વરૂપનું દર્શન કરે છે તે પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું.”

આ વખતે મહાત્માનું અનુકરણ કરી બંને શિષ્યો તેમજ કુપારામે ઉઘી દૃષ્ટિ કરી હાથ બેડ્યા. મહાત્માજીના મુખમાંથી પાછા અમૂલ્ય વચનો નીકળવા માંડ્યા:—

“આવી રીતે પરમેશ્વરના દર્શન થવાથી યોગીઓના જન્મ મરણ દૂર થઇ તેમના સંસારબંધનની નિવૃત્તિ થાય છે. કેમકે સર્વ જગતના ઇશ્વર પરમાત્માના દર્શનથી પવિત્ર થયેલા અંતઃકરણવાળા તથા સફળ પાપદોષથી રહિત થયેલા યોગીઓને ફરીથી સંસારબંધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, ‘જે સમયે યોગી ધ્યાનસ્થ થઇ દીપકરૂપી ચિત્તવૃત્તિથી અજ, ધ્રુવ સર્વ તત્ત્વથી વિશુદ્ધ બ્રહ્મતત્ત્વનું દર્શન કરે છે એ સમયે પરમાત્મ દેવનું સ્વરૂપ સમજી તે સંસારના બંધનોથી મુક્ત થઇ જાય છે.’ સમાધિમા પરમાત્માના દર્શન થવાથી યોગીના હૃદયની સધળી અંધીઓ ખુલી જાય છે, સત્રંગા સંશયનો નાશ થાય છે અને મક્કળ દેખીતો ક્ષય થાય છે.

“હવે હું અર્ચના અને આરાધના મંબંધી વિવેચન કરીશ. પ્રતિમાદ્વારા દેવતાની અર્ચના કરતી વખતે એ પ્રતિમા જ દેવતા છે એવી હઠ રાખવી જોઇએ નહિ, કેમ કે દેવતાનું સ્વરૂપ ચિત્ર, ધાતુ કે પથ્થર જેવું નથી. દેવતા તો દિવ્ય શરીરવાળો ચેતનામય હોય છે. પ્રતિમા દેવતાની ભાવના કરવા માટે છે. પ્રતિમામાં દેવતાની ભાવના કરવી જોઇએ એવી ભાવના સહિત આવાહન, પૂજન અને ધ્યાન કરવાથી દેવતાની સમીપતા થાય છે. સર્વદા કાળ પ્રતિમાઓમા દેવતાઓનો નિવાસ હો તો નથી પરંતુ યજ્ઞમા આવાહન કરવાથી જેવી રીતે દેવતાઓનું આગમન થાય છે તેવી જ રીતે દૈવ ભાવનાથી આવાહન કરેલા દેવતા સૂક્ષ્મરૂપથી પ્રતિમામા આવી ઉપાસક પુરુષની પૂજા સ્વીકારે છે તથા શાસ્ત્રોક્ત ફળ આપે છે એમ સંમનનું જોઇએ.

“વિધિપૂર્વક ઘણા વખત સૂત્રી યજ્ઞ, તપ અને મંત્રાનુષ્ઠાન કરવાથી પોતાના ભક્ત ઉપર દેવતાઓની પ્રસન્નતા થાય છે. તેમની

પ્રસન્નતાથી ભક્તની સધળી મનોકામનાઓ પૂર્ણ થાય છે. રાજની પ્રસન્નતાથી દરિદ્ર પુરુષને સર્વ પદાર્થ મળી આવે છે તેવી જ રીતે દેવતાઓના અનુગ્રહથી મનુષ્યના સકળ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં પણ લખ્યું છે કે, ‘દેવતા યજ્ઞાદિથી પ્રસન્ન થઈ યજ્ઞમાનને યોગ, ક્ષેમ, બળ, વીર્ય તથા સકળ શુભ સંપદોથી સર્વ પ્રકારે તૃપ્ત કરે છે.’

“દેવતાઓની પ્રસન્નતાથી કેવળ લૌકિક કામનાઓની જ નહિ, પણ તે સાથે મોક્ષની મુક્તિ પ્રાપ્તિ થાય છે. દેવતાની આરાધનાનું ફળ બે પ્રકારનું હોય છે. એક પ્રકાર સામાનિક ભોગની પ્રાપ્તિ છે અને બીજો પ્રકાર મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ છે. જે ઉપાસક કેવળ વિષય-સુખની ઇચ્છાથી દેવતાઓની આરાધના કરે છે તેને વિષયોની જ પ્રાપ્તિ થાય છે તથા જે ઉપાસક વિષયસુખથી વિરક્ત થઈ કેવળ મોક્ષપદની ઇચ્છા કરે છે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે ઉપાસક ભોગ અને મોક્ષ-બંને ઇચ્છે છે તેને એ બંને પ્રાપ્ત થાય છે પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેમાં એના ઘણા ઉદાહરણો છે. શિવજીની પ્રસન્નતાથી રાવણને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ, વિષ્ણુની પ્રસન્નતાથી ક્રુવને રાજ્ય અને મોક્ષ બંનેની પ્રાપ્તિ થઈ, દુર્ગાની કૃપાથી સમાધિ નામક વૈશ્યને કેવળ મોક્ષની જ પ્રાપ્તિ થઈ. આવી ગીતે ઉપયોગના ભેદથી, દેવતાઓની આરાધનાથી સર્વ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેવતાઓ સત્ય સંકલ્પવાળા હોય છે. તેઓ જેવું વરદાન આપે છે તેવું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

“હવે આપણે ઇશ્વરના સ્વરૂપનો વિચાર કરીશું. ત્રિગુણાત્મક જગતમાં માયા શક્તિરૂપ જે બ્રહ્મનું ચૈતન્ય છે તે ઇશ્વર છે અને માયા પ્રકૃતિ છે. ઇશ્વર સદા મુક્ત સ્વરૂપ છે. જીવોની મારફત તેમને

સંસારનાં બંધન નથી. ક્ષણુ બ્રહ્મ વિષયમા આસક્તિ હોય તો જ બંધન થાય છે. એવી આસક્તિ ઇશ્વરમા નથી. સંસાર રચના વગેરે કાર્યોમા અસંગ હોવાથી ઇશ્વરનું નિત્ય મુક્તપણું સમજવું જોઈએ. પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઇશ્વરને હિમ્મેશા હોય છે એથી પણ તેમનું નિત્ય મુક્તપણું જાણવું જોઈએ. બાહ્ય વિષયોમા આસક્તિ થવાથી અન્ય જીવોનું આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન લુપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ પરમેશ્વર તૂંસ હોવાથી બાહ્ય વિષયોમા તેમને પ્રવૃત્તિ થતી નથી તેથી તેમને સ્વરૂપનું જ્ઞાન રહે છે અને તેથી ઇશ્વર નિત્યમુક્ત સ્વરૂપ છે. નિત્યમુક્તની માફક ઇશ્વરનું સર્વજ્ઞપણું પણ સમજવું જોઈએ. ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન સર્વ કાળની સર્વ વાતોનું ઇશ્વરને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે. જગતની તેણે રચના કરી છે એ ઉપરથી પણ તે સર્વજ્ઞ છે એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. દેવતા, દૈત્ય, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે અનંત જીવોથી ભરેલું, સાગર, નદી, વન, પર્વત વગેરેથી શોભાયમાન બનાવેલું, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરે જ્યોતિષોથી વિભૂષિત કરેલું, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાતાળ વગેરે લોક ઉત્પન્ન કરી સુદર વ્યવસ્થાવાળું આ જગત ઇશ્વર જ બનાવી શક્યા છે. એ કાર્ય કોઈ અલ્પ શક્તિવાળા પુરુષથી બને એવું નથી. આ ઉપરથી ઇશ્વરને સર્વજ્ઞની સાથે સાથે સર્વશક્તિમાન સમજવા જોઈએ.

“ ઇશ્વરના સ્વરૂપ અને સ્વભાવનું વર્ણન થઈ ગયું છે. હવે તેમનું આરાધન કેવી રીતે કરવું એ સંબંધી હું બોલીશ ઇશ્વરનું નામ ઓકાર સમજવું જોઈએ. યોગશાસ્ત્રમા લખ્યું છે કે, ‘ ઇશ્વરનું વાચક નામ ઓકાર છે.’ વાસુદેવસ્મૃતિમા પણ લખ્યું છે કે, ‘ ઇશ્વરનું નામ ઓકાર હોઈ તેનો જપ કરી બોલાવવાથી તેઓ પ્રસન્ન થાય છે; મનુષ્યે ઓકારનો જપ, તપ તથા તેના અર્થનું ચિંતન

કરવું જોઈએ. ' ચિત્તનો સ્વભાવ ચંચળ હોવાથી જપ કરતી વખતે તે બીજે સ્થળે ભ્રમણ ન કરે એટલા માટે તેને ઓંકારના અર્થ તુ ચિત્તન કરવામા લગાડવું જોઈએ. હવે હું ઓંકારનો અર્થ સમજાવું છું ઓંકારમા અકાર ઉકાર અને મકાર એ મળુ માત્રા છે. અર્થાત્ એ ત્રણ માત્રાથી ઓંકાર શબ્દ બનેલો છે. એમાં ઋગ્વેદ, ભૂલોક, જમ્યત્ અવસ્થા, બ્રહ્મા એ ચારે અકારનો અર્થ છે, યજુર્વેદ, અંતરિક્ષલોક, સ્વપ્ન અવસ્થા તથા વિષ્ણુ એ ચારે ઉકારનો અર્થ છે, સામવેદ, સ્વર્ગ લોક, સુષુપ્તિઅવસ્થા અને શિવ એ ચારે મકારનો અર્થ છે. વળી ધ્વનિરૂપ ઓંકારની ચતુર્થ માત્રા છે. તેનો અર્થ અવ્યક્ત સર્વવ્યાપક પરમેશ્વર છે. આવી રીતે સંપૂર્ણ જગત ઇશ્વરમા ઓતપ્રોત છે. સર્વત્ર ચરાચર જન્મતમા ઇશ્વર છે એમ સમજવું જોઈએ અર્થાત્ સકળ જગતને ઇશ્વરસ્વરૂપ જાણવું જોઈએ.

“ ઓંકારનો જપ કર્યા પછી પોતાના હૃદયકમળમા ભુતી અંદર અથવા શિરમાં બ્રહ્મરંધ્રની અંદર ઇશ્વરતું જ્યોતિસ્વરૂપથી ધ્યાન ધરવું જોઈએ. વેદવચનં પણ એમ જણાવે છે કે, ઇશ્વરતું સ્વરૂપ જ્યોતિર્મય જ છે. ઇશ્વરની સ્વરૂપમય જ્યોતિ અગ્નિ, સૂર્ય વગેરેની જ્યોતિ જેવી ભૌતિક નથી; એ જ્યોતિ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને શુદ્ધ પ્રકાશમય છે આંખ હોવાથી ચર્મચક્ષુથી એ જ્યોતિ જોઈ શકાતી નથી. સમાધિ વખતે યોગીલોક એ જ્યોતિને દિવ્યદૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. ઇશ્વરની એ પ્રકાશમય જ્યોતિથી ઉત્તેજિત થઈને જ સૂર્યચંદ્રાદિ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે. ઠંડ ઉપનિષદમા પણ લખ્યું છે કે, મૂર્ચ, ચંદ્ર, તારા, વિજળીઓ એ કાંઈ પરમાત્માના સ્વરૂપમા પ્રકાશતાં નથી પરંતુ પરમાત્માના પ્રકાશની પાછળ એ સહુ પ્રકાશી છે.”

“ આવી રીતે જપ, તપ અને ધ્યાન કર્યા પછી નમ્ર ચિત્તથી

ધધરની પ્રાર્થના થયું કરવી જોઈએ. એ પ્રાર્થના વ્યાવહારિક સુખની પ્રાપ્તિ તથા જન્મમરણ રૂપ સંસારબંધનની મુક્તિ, એ બંને માટે કરવી જોઈએ. ‘ હે સર્વજ્ઞ, હે સર્વશક્તિમાન, હે સર્વોત્કર્ષામિ, સર્વવ્યાપક, સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, પાલન અને નાશ કરવાવાળા, સર્વ જીવોના અધિપતિ પરમેશ્વર । મહતે સર્વદા શરીરની આરોગ્યતા આપો. તમારી કૃપાથી મહારા વરમા ધન અને ધાન્ય પુષ્કળ થાઓ, સ્ત્રી પુત્ર, નોકર વગેરે સહુ મહતે અતુલ થાઓ, મહારી જાતિમા હું કદાપિ દીન ન થાઉં, મહારા સહુ શત્રુઓને હર કરો, મહારું આયુષ્ય લાંબું થાઓ, સર્વ પરિવાર સહિત મહતે શાન્તિમા રાખો. ’ આવી રીતે વ્યાવહારિક પ્રાર્થના કરીને પછી પારમાર્થિક વિષયની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે, ‘ સર્વ જગતના ધધર પરમેશ્વર । મહારા ઉપર કૃપા દટાક્ષ કરો, મહારા સર્વ જન્મોના અસખ્ય પાપોની મહતે ક્ષમા આપો, હમ્મેશા ધર્મમા મહારી રૂચિ થાઓ, સાધુ મહામનનો મહતે લાભ થાઓ, વિષય રૂપ મૃગતૃષ્ણાથી મહારું ચિત્ત હર રાખો, તમારા ધ્યાનમા સદૈવ મહારી તત્પરતા રાખો, મહારા હૃદયમાં વિવેકજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાઓ તથા તમારી કૃપાથી મહતે નિર્વિઘ્ન કૈવલ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાઓ. હું તમારે શરણે છું. ’ આવી રીતે ભોગ અને મોક્ષ બંનેને માટે ધધરની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

“ જીવ શુભ દિવસ અશુભ જોવું કાર્ય કરે છે તેવું તેને કળ મળે છે; છતાં પ્રાર્થના કરવાની શી જરૂર છે એવી શંકા ઉપજવાનો સંભવ હોવાથી હું તેનું સમાધાન કરું છું. વેદોમા સર્વ સ્થળે પ્રાર્થના સામળવામા આવે છે. જો પ્રાર્થના કરવાથી કાષ્ટ લાભ થતો ન હોત તો પછી વેદોમાં તેનું નિરૂપણ શા માટે કરવામા આવતું ? વેદોમા

પણ એવી પ્રાર્થના છે કે, ‘ હે જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર પરમેશ્વર ! તમે અમારા સર્વ પાપ દૂર કરો તથા જે જે વસ્તુઓ અમારું કલ્યાણ કરે તેમ હોય તે વસ્તુઓ અમને આપો. ’ હે દેવતાઓ ! અમે કાને સારૂ સાંભળીએ, નેત્રોથી સારૂ જોઈએ, નિરોગી રહીને અમે સતોપ સાથે આયુષ્ય ભોગવીએ એવું કરો. ’ આવા પ્રકારની પ્રાર્થનાઓ વેદોમા અનેક સ્થળે લખેલી છે. આમ હોવાથી પ્રાર્થના કરવાનું યજ્ઞ અવસ્થા બળે છે. પ્રાર્થના પણ એક પ્રકારનું કર્મ છે. માનસ વાચક અને કાચિક એવા ત્રણ પ્રકારના જે કર્મ છે તેમા મનની સાથે વાણીનું કર્મ એ પ્રાર્થના છે. તાત્પર્ય એ છે કે, કર્મરૂપ હોવાથી પ્રાર્થનાની સફળતા નિશ્ચિત છે.

“ જે કે સાધારણ રીતે સર્વત્ર જીવોને તેમના કર્મ પ્રમાણે ઇશ્વર યજ્ઞ આપે છે તથાપિ એ સર્વથા જીવના કર્મોને આધીન નથી. ઇશ્વર સમર્થ અને સ્વતંત્ર છે. જેવી રીતે જગતમા રાજા લોક સામાન્ય રીતે પ્રજામા ન્યાયથી વર્તેવા હોવા છતાં પોતાની પામે રહેનાર નોકર-ચાકરોની મેવાથી પ્રસન્ન થઈ તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી દે છે તેવી જ રીતે ઇશ્વર પણ નમ્ર ચિત્તથી પ્રાર્થના કરનાર પોતાના ભક્તો ઉપર પ્રસન્ન થઈ, તેના સઘળા પાપ માફ કરી મનોહામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું છે કે, ‘ જે-કે હું સર્વ પ્રાણીઓ સાથે સમાન ભાવથી વર્તું છું તો પણ જે જીવ પ્રીતિપૂર્વક મ્હારું ભજન કરે છે તે મ્હારામા રહે છે અને હું એનામા રહું છું. હે અર્જુન ! મ્હારી ભક્તિથી રહિત હોય એવા સઘળા અન્ય ધર્મ-છોડી તું કેવળ મ્હારે શરણે આવીશ તો હું તને સઘળા પાપોથી મુક્ત કરીશ. ’

“જગતમા જીવોના કર્મો સિવાય પણ ઇશ્વરનું દયાળુપણું પ્રત્યક્ષ

નેવામાં આવે છે. પૃથિવી, જળ, વાયુ, અગ્નિ, આદ્ય, સૂર્ય, ચંદ્રમા, સમુદ્ર, નદી, વન, પર્વત, અન્ન, ઔષધિઓ, રક્ત વગેરે સામગ્રી ઇશ્વરે ઉત્પન્નતિના સ્વપ્ન માટે પોતાની અને જ બનાવી છે. કાષ્ઠ એક ઉપ અથવા અનેક ઉલોનાં કર્મોથી તેમાનું કાર્મ અન્યું નથી. ઘણા ઉલોના વિવિધ પ્રકારનાં વિલસણુ કાર્મોથી એક પ્રકારની વસ્તુ બની શકે નહિ. રંગભેરંગી તંતુઓથી એક જ રૂપનું કપડું બની શકતું નથી. પૃથિવી, સૂર્ય વગેરેની રચના થઇ તે પૂર્વે ઉલો કર્મ કરે એ સર્વાંગે અસંભવ છે; કેમ કે નિગદ્ય અંધકારમા કર્મ કેવી રીતે થઇ શકે? જગતને અનાદિ માનવામાં આવતું હોવા છતાં ઉલોનાં શરીર પહેલાં જ પૃથિવી સૂર્ય વગેરેની હૃત્પત્તિ થયેલી છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઇશ્વરે પોતાના તમ્કથી જ આ પૃથિવી, સૂર્ય વગેરેની રચના કરી છે, ઉલોનાં કર્મ અનુસાર કરી નથી અને તેથી તેનું દ્યાગ્રુ-પણું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

"બૃહદારણ્યક અને અને શતપથ બ્રાહ્મણના વચન અનુમાર હવે ઇશ્વરના વ્યક્ત સ્વરૂપના આગધનનું પણ નિરૂપણ કરવામા કરવામા આવે છે. સ્વૃગ બુદ્ધિવાળા સંભારી લોકથી અઅન્ન નિગદ્ય ઇશ્વરનું ધ્યાન અને ચિંતન ઘણી મુશ્કેલીથી થાય છે, એટલા માટે પ્રથમ વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવતારૂપથી જ ઇશ્વરનું આરાધન કરવું જોઈએ. સાદ્ય સ્વરૂપનું ધ્યાન, ચિંતન અને પૂજન સહેલાઈથી થઇ શકે છે. જો કે સર્વવ્યાપક પન્મેશ્વરનું સ્વરૂપ નિરાદ્ય જ છે; પરંતુ તેની શક્તિના વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવતા વ્યક્તિઓમાં વિશેષ કરીને સંબંધ છે. એ પન્મેશ્વરની શક્તિના સંબંધથી વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓને પણ ઇશ્વર સ્વરૂપ બાણવાં જોઈએ, સર્વ શાઓમા તેમની પરમેશ્વર સ્વરૂપથી જ મુક્તિ કરી

છે. જો કે પિપીલીકાપર્યંત સર્વ જીવોમા પણ પરંપરાથી ધશ્વરની શક્તિનો સંબંધ છે પરંતુ વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓમા એ શક્તિનો સાક્ષાત સંબંધ હોવાથી તેમનું ધશ્વરે સ્વરૂપપણું નિશ્ચિત છે.

“ ધશ્વરની વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, સૂર્ય, ગણેશ એ પાંચ વ્યક્તિઓ મુખ્ય શાસ્ત્રોમા સાબળવામાં આવે છે. એ સર્વમાંથી વિષ્ણુને જ મુખ્ય સમજવા જોઈએ, કેમ કે સર્વ શાસ્ત્રોમાં વિષ્ણુની વ્યક્તિ સત્વગુણુપ્રધાન પ્રસિદ્ધ છે. સત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણોમાં જેવી રીતે-સત્વગુણુની પ્રધાનતા છે તેવી રીતે રજ તમની વિશેષતાવાળી બ્રહ્મા, શિવ વગેરે વ્યક્તિઓમા સત્વની વિશેષતાવાળી વિષ્ણુ-વ્યક્તિની મુખ્યતા છે. વળી સત્વગુણુની વિશેષતા હોવાથી વિષ્ણુ વ્યક્તિમાં ધશ્વરની શક્તિનો સર્વથી અધિક સંબંધ જાણવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ કે, એ સર્વ વ્યક્તિઓમાંથી વિષ્ણુ સ્વરૂપનું જ મુખ્યત્વે આરાધન કરવું જોઈએ.”

મહાત્માએ પોતાની અમૃતરૂપિણી, કષ્ટહારિણી અને શાંતિ-દાયિની ઉપદેશવાણી હવે બંધ કરી. કૃપારામના વિવર્ણ મુખે તરફ જોઈ તેમણે કહ્યું.-“ વત્સ! તારો અંતકાળ ઉપસ્થિત થયો છે. કર્મના પ્રભાવથી તારે તારો જીવનમા સુખદુઃખના ધણા પ્રસંગો અનુભવ્યા છે. એ પ્રસંગોના સ્મરણને સ્મૃતિપટપરથી દૂર કરી તું જીવ માત્રના કલ્યાણકર્તા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્મરણ કર. મરતી વખતે અંતરમા ઐહિક વાસનાનું પોષણ કરવાથી જીવની દુર્ગતિ થાય છે; મારે વાસનાને દૂર કરી તું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપનું ધ્યાન ધરી તેમા લીન થઈ જા.” આમ કહી મહાત્માએ પોતાના બંને હાથ કૃપારામના ખસ્તક ઉપર ધર્યાં. કૃપારામની આખો સ્થિર થઈ ગઈ હતી. તેના દેહનું-હલન-ચલન અટકી ગયું હતું. તેના શરીરે પાણ્ડુવર્ણ ધારણ કરવા માંડ્યો હતો.

પ્રસંગ વિચારી મહાત્માજી એક ભજન ગાવા લાગ્યા. શિષ્ય પણ તેમની સાથે ભજન લલકારવા લાગ્યા:—

(ગજલ-તાલ ધમાલ.)

“દિલા દે નાય અળ દર્શન ખડા હું દાર પે આ કર;
સુના જગ બીચમે તેરા જખી સે નામ ભવતારણ;
ફિરા મૈં પૂજતા તેરી ખયર કો જાન જા કર. ૧
નહીં લાયક હું મૈં ગરચે તંરે દીદાર પાનેકા;
ક્ષમા કર દોષ કો મેરે દયા દિલ બીચમે લા કર. ૨
ન માગું ભોગ દુનિયા કે ન પદવી મોક્ષકી કેવલ;
તેરે દરમારમે સુઝકો ખના લે ચરણકા ચાક. ૩
ન જાવુ દાગ્ધા નગરી ન મથુરા દૂઢને છુઝકો;
વો અહ્લાનદ ઘટવટમે દિખા દે રૂપ કશ્લા કર.” ૪

ભજનનો સુર વાયુને વિકંપિત કરી દિગતમા બળી જવા લાગ્યો અને એ સુરની માફક જ વૃદ્ધ કૃપારાગનો જીવ દેહપિંજરનો ત્યાગ કરી કોઈ અગમ્ય સ્થળે અદૃશ્ય રીતે ઉડી જવા લાગ્યો. દેહપિંજરમાથી પ્રાણુપ ખી ઉડી જવા લાગ્યું.”

પ્રકરણ ૬ હું.

લીપણ ઉન્માદ.

અધ્યરાત્રિ વીતિ ગઈ હતી. ડંબચિત્ ડંબચિત્ રેલ્વે લાઇનપરથી જતા મન્જનનો સ્વર રાત્રિની ગંભીર નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરતો હતો. આવા સમયે વઢવાણના ડાકઁબંગલા પાસે ભાડાની એક ગાડી આવી ઉભી રહી ગાડીમાથી એક યુવક

ઝડપથી નીચે ઉતરી પડ્યો. ડાકબંગલાના કમ્પાઉન્ડના ગેટ પાસે ફીણ તેજવાળુ એક શનસ સળગતું હતુ. રાત્રિના અંધકાગનો નાશ કરી જ્યોતિ વિસ્તારવાનો તે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતું હતું. આવનાર યુવકે ખાદીના વસ્ત્રો અને ખાદીની ટોપી પહેરી હતી, આખો ઉપર ચસમાં હતા. શરીર હેષ્ટપુષ્ટ હતું.

યુવકે ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી પડી ગાડીવાનને પોતાનો સર સામાન ઉચકી પોતાની માથે આવવા કહ્યું. પછી બન્ને જણાએ કમ્પાઉન્ડ ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો. યુવકે ડાકબંગલાના ઓટલા ઉપર ચઢી જે પ્લૉકમા બત્તી સળગતી હતી તે પ્લૉકમા જઈ અ-મુક વિષયની તપાસ કરી, ગાડીવાનને બાહુ આપી વિદાય કરી દીધો. ગાડીવાનના વિદાય થયા પછી પુનઃ પ્લૉકની અંદર જઈ યુવકે ખિન્ન હૃદયે કહ્યું:—“ ભાઈ ! ઓ ભાઈ ! ”

પ્લૉકની અંદર પલાંગ ઉપર દાન્તિપ્રસાદ સૂઈ રહેલો હતો. તે ખૂબ સાભળી હાવરો બાવરો જાગી ઉઠ્યો. તરતજ આવેલો યુવક એના કંઠમાં વળગી પડ્યો અને છુટે મ્હોડે રડવા લાગ્યો. એ યુવક બીજો કોઈ નહિ પરંતુ દાન્તિપ્રસાદનો કનિષ્ઠ ભ્રાતા વિહારીપ્રસાદ હતો. અંધુનો રજીષ્ટર્ડ પત્ર મળ્યા પછી ક્વર ઉપરની છાપ જોઈ તે વઢવાણુ આવ્યો હતો. રોશન ઉપર તપાસ કરી દાન્તિપ્રસાદ ડાક-બંગલામાં ઉતરેલો છે એવી માહિતી તેણે મેળવી હતી. દાન્તિપ્રસાદનો પત્ર વાંચી પોતાનો ભય કેવા ભયંકર સંકટમાં સપડાયલો હોવો જોઈએ એની દાઢક અંગે તે કલ્પના કરી શક્યો હતો. વર્ષી વર્તમાન-પત્રદ્વારા પણ તે બની ગયેલા બનાવનો આભાસ જાણી શક્યો હતો.

વિહારીપ્રસાદને આવી રાત્રે પોતાની પાસે એકાએક ઉપસ્થિત થયેલો જોઈ દાન્તિપ્રસાદ દિઝૂઠ બની ગયો હતો. શું બોલવું એ

તે સમજી શકતો નહોતો. અશ્રુજળની વૃષ્ટિ વર્ષાવનાર ઠનિષ્ઠ બ્રાતાનું સાતવન કરવા જેટલું મનોબળ હમણા તેનામા નહોતું. તે પણ વિદ્વાન્નીપ્રસાદની માફક એક બાળક પ્રમાણે રુદન કરવા લાગ્યો. આ વખતનો દેખાવ એવો કરુણાન્નક અને હૃદયવિદારક હતો કે, તે એક કુશળ ચિત્રશિલ્પીને માટે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે. એક ભયંકર શયતાન પોતાના અમાપ પાપોનો પસ્તાવો શુરુ કરે તથા એ વખતે જાણે કે સ્વર્ગનો પવિત્ર દેવતા આવી એ પસ્તાવાનું દર્શન કરી પ્રવીભૂત થાય એવો જ એ દેખાવ હતો.

ઘણો વખત રુદનમા પસાર થઈ ગયો. વિશ્વસ સારના માનવો માટે એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત એવો છે કે, રુદનથી માનવના હૃદયનો દુઃખભાર કાઢક અંશે ઝાંછો થાય છે અને આકસ્મિક શોકનો આઘાત પણ રુદનથી જ કાઢક નમ્ર થાય છે. ગમે એવા બીજા સંકટ પ્રસંગે જે મનુષ્ય રુદન નહિ કરી શકાવાથી મનમા તે મનમા વિચલિત થાય છે તે મનુષ્યનું દુઃખ ઘૂત સાથે અગ્નિના સંયોગની માફક બઝકી ઉઠે છે. વિશ્વના આરબકાળથી અર્થાત્ દેવલોકની ઉત્પત્તિથી આરંભીને આ અબાધિત સિદ્ધાંત ચાલતો આવ્યો છે. પ્રેમિક કવિ કલાપીએ પણ યથાર્થ લખ્યું છે કે:—

‘ રેનારાને રેવા દેજો:
હસવાનું તેને ના કહેજો:
શીદ દયા ખાલી ખોવાની ?
રેતી આખો રેવાની !
રેનારાએ રેવું લીધું,
આસુડાને હૈકું દીધું,
આખે ઘેલું અમૃત પીધું,
પી પી રેવાની ! ’

પા કલાક પછી બન્ને ભાઈના હૃદયનો ભાર કાઢક અંશે ઓછો થયો. પછી અંતરની ઉત્તેજનાથી કાન્તિપ્રસાદ બોલી ઉઠ્યોઃ—
 “ભાઈ ! તું અહીં સૂધી આવવાની તકલીફ શા માટે લીધી ? મહારા શિર ઉપર કેવા ભીષણ સંકટનું વાદળ છવાયલું છે એ તું જાણી શક્યો હોઈશ. હવે મહારા કોઈ પણ કાર્યમાં મહત્તે સહાયતા કરનાર વ્યક્તિને મુઠ્ઠા અપાર દુઃખ અને અસહ્ય યાતના વેઠવા પડે તેમ છે. ભાઈ ! મહારા કર્મોનું ફળ મહારે જ ભોગવવું જોઈએ. હવે આ સમસ્ત જગતમાં મહારે માટે કોઈ આશ્રયસ્થાન નથી. કારાગ્રહની બેડીઓ, કેદીના કપડા, ફાસીનો માચડો અને એ સર્વનાથી વિશેષ દુઃખદાયક માનસિક યાતના મહારે માટે વિધાતાએ નિર્માણ કર્યા છે.”

આ વાંચ્યો સામળવામાં આવતા વિહારીપ્રસાદનું હૃદય પુનઃ ભરાઈ આવ્યું. તેણે નીચવતાથી પુનઃ અશ્રુજળની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા માંડી. ત્યાર પછી અવરુદ્ધ કંઠે લમણે હાથ મૂકીને તેણે પૂછ્યુંઃ—
 “બચાવ થઈ શકે એવો કોઈ પણ માર્ગ નથી કે ?”

કાન્તિપ્રસાદે શૂન્ય દૃષ્ટિથી વિહારીપ્રસાદના મુખ તરફ જોઈ રહી કહ્યુંઃ—“ભાઈ ! મહારું ચિત્ત આવી સ્થિતિમાં શાન્ત ન જ હોઈ શકે એ તું સારી રીતે સમજી શકે છે; છતાં હું આજ બનીશકે એટલું શાન્ત ચિત્ત કરી ત્હારી સાથે આ વિષયની વાતચિત્ત કરું છું; પરંતુ તે પહેલાં તું ઓટલા ઉપરની જાળીનું બારણું અંદરથી બંધ કરી દે. મહારી હકીકત જો કોઈ તૃતીય વ્યક્તિના સામળવામાં આવે તો આ ક્ષણે જ આપણા હૃદયના ઉપર સંકટપરંપરા આવી પડે તેમ છે.”

ઓટલું બોલી કાન્તિપ્રસાદ ચુપ રહ્યો. વિહારીપ્રસાદ ઉઠ્યો. ડાકઁર્થંગલાની બહાર નીકળી આસપાસમાં કોઈ નથી એવી ખાત્રી કરી આવી તેણે ડાકઁર્થંગલાની ઓટલાની જાળીનું બારણું બંધ

કરી દીધું પછી બ્યારે તેણે ખજોક્તી અંદર પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દાનિપ્રસાદ હાથ મ્હો ધોષ ચપનગૃહમા એક હાથાવાળી નેતરની ખુસ્તી ઉપર બેઠો હતો. વિહારીપ્રસાદ પણ અંદર ગઈ તેની સ્થાને પડેલી એક ખીજી ખુસ્તી ઉપર બેઠો. પછી દાનિપ્રસાદ કહેવા લાગ્યો:—“ભાઈ ! વડિલ બધુએ દનિષ્ટ બંધુ આગળ પોતાના દોષોની હકિકત ખરી રીતે ન કહેવી જોઈએ; પરંતુ મ્હારી અને મ્હારી ઉમ્મરમા જે ફર્ક છે તે ઘણો મામાન્ય અર્થાત્ યોડો છે. ‘પ્રાપ્તેષુ પોઢષે વર્ષે પુત્ર મિત્ર મમાચરેત’ એ સૂત્રની દૃષ્ટિથી જોવા જતા પણ ઉમ્મરના ફર્કનો આ સ્થળે વિચાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી, છતાં ભાઈ ! મ્હને લગ્ન એટલી જ થયા છે કે, મ્હારાં પાપોની, મ્હારા એક ચપતાનના જેવા કુટિલ કુદર્મોની કથા સંભળાવી હું ત્હાગ હૃદયમા તિરસ્કાર અને ખેદ સિવાય બીજું કંઈ પરિણામ ઉપજાવી શકું એવો મંભવ નથી.”

આ વખતે વિહારીપ્રસાદ કાંઈ બોલવા જતો હતો પરંતુ તે પહેલાં જ દાનિપ્રસાદે મસ્તક હલાવી કહ્યું:—“ના—ના, ભાઈ ! એક વખત હું જે કાંઈ કહું તે મામળા છે; વચ્ચે કાંઈ બોલીશ તો પાછું મ્હારું ચિત્ત અસ્વસ્થ થઈ જશે અને જે હઠીત તૂટતે કહેવા મચ્છુ છું તે શૂખલારૂપે કહી શકીશ નહિ. જો સામ્રાજી ! જે કેળવણી તને મળી છે તે કેળવણી મ્હું થોડી વિશેષ લીધેલી હોવા છતાં ત્હાગ અને મ્હારા જીવનક્રમમા આમમાન જમીનનું, દેવના અને ચપતાન જેટલું, ધર્મ અને કળા જેટલું રૂપાતર કેમ છે ? અર્થાત્ પૂર્વજીવનનું કર્મકળ. પૂર્વજીવનના કર્મકળથી મન બંધાયુ એ મનના ઉપર વર્તમાનકાળની નીતિજ્ઞાનશૂન્ય, ધર્મજ્ઞાનવિહીન કેળવણીની પ્રમળ અસર થઈ. એ કેળવણીની અમરથી વિભ્રમિત

અને ઉછૂંખલ જાનેલા મન સાથે યુવાવસ્થા, સંપત્તિ અને સ્વતંત્રતાનો એક સાથે યોગ થયો. એ યોગથી મન તદ્દન મૂઢ બન્યું અર્થાત્ સારાસારનો, અધર્માધર્મનો વિચાર કરવાની શક્તિ હુમ થઈ અને મન ક્ષણિક ઐહિક સુખો ભોગવવા તરફ લલચાયું અર્થાત્ આ દેહ દિનપ્રતિદિન અધઃપતનની ઊંડી ગર્તામાં ઉતરવા લાગ્યો. આટલાં બધા વર્ષોમાં એક પણ દિવસે મહે સ્વચ્છ અને નિષ્પાપ હૃદયથી ઇશ્વરનું સ્મરણ કર્યું નથી. તહારી ભાભી જેવું રત્ન મળવા છતાં મહારા જેવો મૂર્ખમતિ તેની કિમ્મત કરી શક્યો નહિ. એ સતી સાધ્વી આદર્શ આર્ય કન્યકાના ખીલતા હૃદયને મહે પાપાત્માએ ચરણો નીચે છુટી કચરી નાખ્યું. સ્વાભાવિક, આતરિક, ઇશ્વરદત્ત સૌદર્ય અને સ્નેહનો તિરસ્કાર કરી હું મરૂભૂમિમાં જળખિદુ માટે ભટકતા બ્રાન્ત સુસાદરની માફક કેવળ બાલ સૌદર્ય, આડઅર, ટાપટીપ અને મોહમાયામાં લોભાયો. જે એટલાથી જ હું અટક્યો હોત તો ભાવિ જીવન માટે કાઈક માર્ગ રહેત, પરંતુ વ્યસની, વિષયલપટ, સ્વેચ્છાચારી, નીતિજ્ઞાનશૂન્ય મનુષ્ય માટે અકાળ મૃત્યુની યોજના ઇશ્વર તન્મયી નિશ્ચિત થયેલી હોય છે. એ અકાળ મૃત્યુ સેકડો વીંછી-ઓના દશની વેદના કરતા પણ અધિક વેદના મોહમાયાલુપ્થ જીવને કરે છે. ભાઈ! અંતરના આવેગથી હું વાતચિતની ખીજ દિશા તરફ જતો રહો છું; પણ શું કરું? ઉચ્છ્રવસિત થયેલ હૃદય મહેને સ્થિર રાખી શકવા અશક્ત છે. પછી જે બન્યું તે હું કહું છું. તું કદાચ ઘણી ખરી હકીકત સાબળી શક્યો હોઈશ; પરંતુ આજે જે ખરી હકીકત હું તને જણાવું છું તે તહારા હૃદયપટ ઉપર લખાઈ રહેશે એવી મહારી ખાત્રી છે. 'ભાઈ! માયા-વિનીની માયાજળમાં ભૂટી, કહેવાતા સુધારકોના સ્વેચ્છાચારી

મંડળમાં ફરી જ્ઞાનબુદ્ધિ ગૂમાવી મહે એક સ્વધર્મશીલા, પતિ-
પ્રાણાનુરંકતા સહધર્મિણીનો સ્નેહ ભૂલી વિષયલપટ વ્યભિચાર-
રિણી સુધારક નવયુવતી સાથે સુધારક લગ્ન કર્યું હતું જ્ઞાતિ-
બહિષ્કૃત થયો. અરેરે સુધા સમજી મહે ગરલતુ કિંવા ઝેરતુ પાન
કર્યું, સ્નેહ મેળવવા જતા હું શયતાન સુદરીની માયાબળનો શિકાર
થઈ પડ્યો. અસ્થિર ચિત્ત સારાસારને મમજી શક્ય નહિ; પરંતુ
થોડા દિવસમાં જ એ સુખસ્વપ્ન હડી ગયું અને ભવસાગરમાં
ભટકતા મુસાફરની માફક હું ગમે એવા અધમ કાર્યો કરી મહારી
અધમાધમ બનેલી માનસિક વૃત્તિઓને પરિવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન
કરવા લાગ્યો. મહેને મળેલા કડવા, તીક્ષ્ણ હૃદયવિદારક અનુભવોથી
જે મહે એટલેથી જ સમજી સ્થિર થઈ મહારી ભૂયો સુધારી હોત
તો આજે મહારે આવી રીતે એક કગલ, દીનહીન, ચોર-ખૂનીની
માફક છુપાતા ભટકતુ પડત નહિ; પરંતુ મહારા જેવા સાક્ષાત નર-
પિશાચના નસીબમાં વિધાતાએ સુખની એક પણ ક્ષણ નિર્માણ
કરી નહોતી. ખરચ જેમ જેમ વધતુ ગયું તેમ તેમ પૈસા મેળવ-
વાની વિશેષ ઉપાધિમાં પડ્યો. રેમકોર્સ, શેરસદા વગેરેમાં મહે શક્તિ
ઉપરાંત ખરચ કરવા માડ્યો, પરંતુ અધર્મો ઉપાયોથી કિંવા અન્યાયી
માર્ગોના અવલંબનથી કોઈ શ્રીમંત થઈ શકતુ નથી. એ નિયમ
પ્રમાણે હું પણ એવા જુગારી ધંધાઓમાં પૈસા કમાવાને બદલે
ઉલટું પૈસાનું પાણી કરવા લાગ્યો. હાર્યો જુગારી બમણું રમે એ
કહેવત પ્રમાણે મહે જુગારમાં ઘણા પૈસા ગરબાદ કર્યા એ ખર-
બાદીથી થતા ચિત્તકેશથી શાન્તિ મેળવવા માટે હું દિવસે દિવસે
વિશેષ સુરાપાન કરવા લાગ્યો. પરિણામે મહારી શરીરસ્થિતિ પણ
ઘણી બગડવા લાગી બાઈ ! મહારી આ પાપકથા હવે હું દ્રુક્માં

જ કહીશ. એક દિવસે સુરાપાનથી હું ઘણો અસ્વસ્થ બની ગયો હતો. મહારું ચિત્ત ઠેકાણે નહોતું. મહારી નવીન પત્ની કિંવા કાળ-સર્પિણી રમાસુદરી તેના પિતાને ઘેર હોવાથી એ દિવસે રાત્રે અંતરની ઉત્તેજનાથી હું એને ઘેર ગયો. ઘરમાં કોઇ જોવામા નહિ આવવાથી હું સીધો રમાસુદરીના દિવાનખાનામા ગયો. ત્યાં એક એવો પાપાભિનય મહારી નજરે પડ્યો કે જેથી મહારા રોમેરોમમાં કોઇ બ્યાપી રહ્યો. ઉત્તેજનાને આધીન થઇ, પરિણામનો વિચાર કર્યા સિવાય એ રાત્રે મહેં જે નૃશત્ત કામ કર્યું તેનું દુઃખદાયક પરિણામ હું ભોગવું છું. અરેરે ! આવા જીવન કરતા મૃત્યુ વિશેષ ઉત્તમ અને સુખદાયક હોય એમજ મહતે લાગે છે. એક દિવાના-પાગલ માણસની માફક હું છુપાતો છુપાતો ભટકું છું. મહારા મન અને આત્માને સહજ પણ આરામ નથી. રાત્રે જો એ ઘડીતદ્રા આવે છે તો તે પણ એવા ભયકર સ્વપ્નોથી પરિપૂર્ણ હોય છે કે, એ તદ્રા જાગૃત સ્થિતિ કરતા પણ વિશેષ દુઃખદાયક થઇ પડે છે. હવે તો હું કેવળ મૃત્યુ જ ઇચ્છું છું ' આટલું બોલી કાન્તિપ્રસાદ પાછો અશ્રુજળની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યો.

વિહારીપ્રસાદે ચિતાતુર ચિત્તે આ સમ્પન્ની હકીકત સાબળી. ઘણા સમય સૂંધી ચુપકીદી ધારણ કરી તે એસી રહ્યો તેની મૌનાવસ્થાનું દર્શન કરી કાન્તિપ્રસાદે આખોમાના આસુ લુછી કહ્યું:—
“ભાઇ ! મહારે માટે તહારે કે ખીજ કોઇને દુઃખી થવાની જરૂર નથી. પોતપોતાનું કર્મફળ દરેક વ્યક્તિને ભોગવવું પડે છે; પરંતુ કુસુમકળી અઠાણે ચગદાઇ ગઈ છે. માગ જેવા દાવાનળમાં એ પખિણી બળી ગઈ છે. મધુ-ગરીબ ખીચારી તહારી બાલીના ભવિષ્યનો વિચાર ઉપજતાં અંતર કંપી ઉઠે છે. મહારા જેવા પત્યરના ભાર નીચે એ

ખીચારી દબાઈ છુદાઈ ગઈ છે. ભાઈ ! મહારા અમાપ પાપની ક્ષમા આ જીવનમા તો શુ પરતુ પરજીવનમા પણ મ્હને મળી શકનાર નથી આહ ! મ્હને ઘણી ભયંકર વેદના થાય છે—મહારું મસ્તક, આ જમીન અને આસમાન—મહુ મ્હને ફરતું દેખાય છે. આહ ! આ કોણ આવ્યુ ? એજ—એજ પાપની જીવતી પુતળી, નરકની દેવી ! જા-જા, ફર થા. ' આટલુ બોલી દાન્તિપ્રસાદ એકાએક મુઁ મ્હર્જાવશ થઈ ગયો.

વિહારીપ્રસાદ વિચારશીલ અને સમયમૂલ્યક હોતો તે ઉપ-રોક્ત હકીકત સાબળી સધળું સમજી શક્યો હતો. દાન્તિપ્રમાદને મુઁમ્હર્જાવશ બની ગયેલો જોઈ ક્ષણ કાળ માટે તે ગભરાઈ ગયો; પરતુ અદ્ય કાળમા જ આત્મમંવરણ કરી તેણે વડિલતું અંધુતું મસ્તક નીચે બેસી પોતાના ખાળામા લીધુ. આવા પ્રસંગે કોઈની મદદ લેવાતુ તેને સમયોચિત લાગ્યુ નહિ. તે વડિલ ભાઈના મસ્તક અને કપાળ ઉપર પાણી છાટવા લાગ્યો.

પ્રભાતકાળ થવાને હજી યોડો વિલંબ હતો ચોતરફ ગરિની ગંભીર નિસ્તબ્ધતાતુ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયુ હતું. સર્વત્ર ગભીર શૂન્યતા હતી. આ શૂન્યતાના અંદર હાઠખંડલાના પલ્લોકમા એક જ્ઞાનસના પ્રકાશમા બે ભાઈ જે સ્થિતિમા હમણા હતા એ સ્થિતિતું વર્ણન કરવા આ લેખકની લેખિની અશક્ત છે. ભાવનાના રાજ્યમા રમતા ચિત્રકારની પિંછીની માટે એ એક આલેખવા યોગ્ય ચિત્ર હતું.

ધીમે ધીમે વખત વીતતો ગયો. પ્રભાતકાળ થયો છતા દાન્તિ-પ્રસાદ શુદ્ધિમા આબ્ધો નહિ તેથી વિહારીપ્રસાદની ચિંતા વધી પડી. સહવારે પણ જ્યારે દાન્તિપ્રસાદની અશુદ્ધિ દૂર થઈ નહિ સારે લાચારીથી તેણે ખાનસામાને બોલાવી સ્થાનીય ડૉક્ટરને બોલાવી

મંગાવવાની ગોઠવણ કરી તથા બીજા નોકરોની મદદથી તેણે કાન્તિ-પ્રસાદને બિછાનામા સુવાડ્યો.

યોડા મમયમાં ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યો. એ વડવાણુ ડંખના સરકારી દવાખાનાનો ડૉક્ટર હતો. મૅડિકલ ડૉલેજમા ચાગ વર્ષ અભ્યાસ કરી તેણે નોકરી સ્વીકારી હતી.

ડૉક્ટરે આની દર્દની તબિયત તપાસી. પચ દસ મિનીટ સૂંચી તપાસ કર્યા પછી તેણે વિહારીપ્રસાદને કહ્યું:—“ સુસ્થ થણા વખતથી આની હોય એમ લાગે છે મન ઉપર થણો ભયંકર આધાત થયો છે. સુસ્થ ને થણા વખત સૂધી કાયમ રહેશે તો થણુ માહું પરિણામ આવવાનો સભવ છે. હું દવા મોકલાવી આપું છું; પરંતુ અમદાવાદથી કોઇ સારા ડૉક્ટરને બોલાવી મંગાવવાની જરૂર છે. અમે બન્ને મળી સલાહ કરી ચોગ્ય ઉપચાર કરી શકીશું ”

વિહારીપ્રસાદે વખત વિચારી ડૉક્ટરને ઉદ્દેશી કહ્યું:—“ ડૉક્ટર સાહેબ ! દર્દને જલ્દી આગમ થાય તેમ કરવાની હું આપને વિનંતિ કરું છું. ખરચનો કોઇ પણ પ્રકારનો સવાલ નથી. આપ આપને ચોગ્ય લાગે તે ડૉક્ટરને અમદાવાદથી તાર કરી વિના વિલંબે તેડાવો તથા તેમને અત્રે આવવાના ખરચ પેટે રૂપિયા પચાસ તારના મનીઓર્ડરથી જ મોકલી આપો. ’ આમ કહી વિહારીપ્રસાદે એક પચાસની અને બે દસ દસ રૂપિયાની નોટો ડૉક્ટરના હાથમા મૂકી

મહિને દિવસે અનેક દર્દીઓને તપાસી દવા આપી એંશી રૂપિયા પગાર મેળવતા ડૉક્ટરને આટલી બધી ગુઝમ મળવાથી તે થણો ખુશ થયો. તેણે કહ્યું:—“ આપ ચિંતા કરશો નહિ. દવાખાનાનું કામ આટોપી હું અગીઆર વાગ્યે પાછો અત્રે આવીશ. વચ્ચે ન્હારી જરૂર જેવું જણાય તો બેલાચક બપોર આપને. વળી હું

હમણા જ અમદાવાદ અરજન્ટ તાર કરી દઇ ડૉક્ટરને તેડાવીશ. તેઓ કાઠિયાવાડ એડમિનિસ્ટ્રેશનમાં અત્રે આવી શકશે. હું જે દવા મોકલી આપુ છું તેથી બનતા સૂધી અડધા કલાકમાં મુશ્કેલી દૂર થશે; છતાં તેમ ન થાય તો તરત મ્હને ખબર આપજો.”

આમ કહી ડૉક્ટર ચાલ્યો ગયો. કાઠિયાવાડના એક નોકર દવા લઇ આવવા માટે તેની સાથે ગયો. પા કલાકમાં દવા આવી પહોંચી. ફવાના ત્રણ ડોઝ હતા. વિહારીપ્રસાદે મહામહેનને કાન્તિપ્રસાદને એક ડોઝ પાચો; પણ અડધી દવા ખહાર નીકળી ગઇ.

લગભગ પોણા કલાક પછી કાન્તિપ્રસાદે પોતાની આખો સહજ ઉઘાડી. એ આખોમા એક પ્રકારની વિલક્ષણ શૂન્યતા જોવામાં આવતી હતી. તેણે આખો ઉઘાડતાની સાથે કહ્યું:—“કેણુ છે? રમા! આવ-આવ પ્રિયા! મ્હારી દયા લાવ! નહિ નહિ-નિષ્કર નારી, દૂર થા-મ્હારી નજર આગળથી તું દૂર થઇ જા. હું હારી ખૂન કરીશ.”

હવે વિહારીપ્રસાદ ગભગયો. તેણે વડિલ ભાઈની ભ્રમિતાવસ્થાનો વિચાર કરી તેના મ્હો ઉપર હાથ દાખ્યો અને કહ્યું:—“ચુપ-ચુપ! ભાઈ! આ શું કરો છો?”

કાન્તિપ્રસાદે એકદમ વિક્રાળ આખો કરી વિહારીપ્રસાદના હાથને પોતાના મ્હો ઉપરથી ખસેડી નાખી કહ્યું:—“જા-જા! તું મરી ગયેલો છવતો ક્યાથી થયો? મ્હારા આ હાથોએ તારું લોહી રેડેલું હોવા છતાં તું ભૂત પિશાચ થઇ પાછો મ્હારી પામે કેમ આવ્યો? જા, તું અને રમાસુદરી જહનમમાં જાઓ-નગ્નના કીડાઓ તમે મ્હને ન સતાવો.”

ઉત્તેજનાથી આટલું બોલી ક્ષણ કાળ માટે આખો મીંચી વૂળી પાછી આખો ઉધાડી તે કહેવા લાગ્યો:—“કોણ છે ? તમે કોણ છે ? દુ.ખના દરિયામાં હુએલા આ જીવને બચાવવા આવનાર દયાળુ દેવ ! તમે કોણ છે ? હું તમારા પગે પડું છું. હું તમારો દાસાતુદાસ છું હા ! મ્હને બચાવો, જીઓ ! આ સિપાહીઓ મ્હને બાધીને લઇ જાય છે. અરેરે ! તેઓ મ્હારા ગળામાં શાસીતુ દોરકું નાખે છે. મ્હને બચાવો—મ્હને બચાવો મ્હારા પ્રભુ !”

કાન્તિપ્રસાદના નેત્રો તથા મુખ ઉપર ઉન્માદનો ભાવ સ્પષ્ટ તાથી દેખાતો હતો. એ નેત્રોમાંની સ્વાભાવિક જ્યોતિ અદૃશ્ય થઇ જઇ ત્યાં એક પ્રકારની શૂન્યતાએ સ્થાન લીધું હતું વિહારીપ્રસાદ વડિલ બંધુની પ્રકૃતિમાં આવું ભયકર પરિવર્તન થયેલું જોઇ ઘણો ગભરાયો. શું કરવું એ તેને સ્મરતું નહોતું. આવી સ્થિતિમાં જો ડોક્ટરની કિંવા બીજા કોઇની હાજરીમાં પોતાનો ભાઇ ગમે એમ બકશે તો કાલે આવી પડનાર સકટ ક્ષણ કાળમાં જ આવી પડશે એવી ચિંતાથી તે કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની ગયો. અલ્પકાળમાં આત્મસંવરણ કરી તેણે કહ્યું:—“ભાઇ ! આમ દિવાના ન બની જાઓ. વખતનો વિચાર કરી જીઓ. તમે મગજમાં આવે તેમ બોલશો તો તેનું પરિણામ કેવું આવશે એ કદપી શકાતું નથી. ભવિષ્યનો વિચાર કરી સ્વસ્થ થાઓ.”

આ વાક્યોની કાન્તિપ્રસાદ ઉપર કાંઇ અસર થઇ નહિ. ધીમે ધીમે તેની સ્થિતિ વિશેષ વિકૃત થતી હતી. તે પોતાના મનનું સમતોલપણું સર્વાંશે ગૂંભાવી બેઠો હતો—તે પાગલ બની ગયો હતો !

એકાએક વિકટ ઉચ્ચ હાસ્ય કરી તે કહેવા લાગ્યો:—“હાય ! બળું છું. મ્હારો ચારે તરફ ભયકર દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો છે.

અરેરે! વેદનાનો પાઠ નથી. આહ! આ ઝોજ રાક્ષસી-રમણીકુળ-
કલંકિની, પ્રમદાના વેશમાં પિશાચિની રમાચુદરી મ્હારી વિરુદ્ધ સાક્ષી
આપે છે! ભલે આપે, મ્હને કોઈની પરવાહ નથી-કોઈનો લેશ માત્ર
હર નથી. જલ્લાદોની તલવાર નીચે હું મ્હારી ગરદન ઝુકાવા તૈયાર
છું. કાસીની રસીથી હું મ્હારો દેહ ત્યાગવા તત્પર છું. પણ પાપીઓનો
-મ્હારા શત્રુઓનો હું વિનાશ કરીશ હું હજી પણ તેમનું લોહી રેડી
મ્હારી વંશ લેવાની વાસનાને અરિતાર્થ કરીશ. ”

આટલું બોલી અસ્પષ્ટાળ સ્ત્રી ચિન્મયદૃષ્ટિથી ઉઝી જોઈ રહ્યા
પછી પાછો તે કહેવા લાગ્યો:—“ બળી જાઓ-ત્રીસમીસદ્વિના વિ-
લાયતી વિલાસ અને મોહપાશમાં સપડાયલા સંસારો સદાને માટે
બળી જાઓ-ભગ્મીભૂત થઈ જાઓ. જે સંસારમાં સુખ અને
આરામ નથી, શાન્તિ અને સ્નેહનું ધામ નથી એ સંસારોનું
સત્યાનાશ વળી જાઓ. બેકદગની મોહજાળમાં હવે હું ફસાનાર નથી.

બેકદરની બેકદર હું કે કદર ન કરી શક્યો;

બેકદગના વરલમાં હું બેકદર માર્યો ગયો !

કદરદાનીની કદર જે તે કદરદાની ખરી,

બેકદગદાની નથી છે બેકદરથી ધક્કા તો !

બુઠી લાકડતને નમી કુરનિય હજારો મહેં કરી,

તાગીમ ન માથડે લીધી ! મોહતાજ હું તે ક્યા બન્યો !

સુખન મહોબતના કલા તે જિંદ મહબૂબે ગણી,

તકદીર ! રે બરખાદ છીધી યાગીની એ શુદ્ધતો !

નજર દિલ મહેં આ કર્યું તેનેય બસ રિમ્વત ગણી,

ફરમાન રૂખસતનું મળ્યું હું તોય ક્યા ઉબો રહ્યો !

મુનાસિબ આ દિલ ઉપર તેને હવું થાવું દિદા,

બરદાશી કે એવી થશે ઇતિબારમા હું એ રહ્યો !
 આ મુલાયતી દિલ આરે કાતર મૂકીને કાતર્યું,
 તેનેય ન્યામત માનીને આજીજી હું કરતો રહ્યો !
 અફસોસ ! છે જુલ્મી તણા છઠ્ઠાલાલમા કે રોશની,
 નહિ તો અહો ! નાહક ફિસાદે હું ફસાઇ ગયા પડ્યો !
 શયતાન લેવા ઇશ્કની ગેબી બલાનું ક્યા ચડ્યું ?
 કે ખાતરી કીધા વિના એ આતરે હું ક્યા પડ્યો !
 મોજૂદ છે ગુલ લાખ આ ગુલઝારમા જ્યા ખારનાં,
 મોજૂદ આ દગ ગુલ ઉપર ચોટી રહી તે માખીઓ !
 મહારી તલાશે તો મહેને આ ખાર ક્યા લાધ્યો ખુદા ?
 વળી શી રહી ખૂબસૂરતી તેવી અણી ઉપર અહો !
 મેં કે જ શકા ના કરી યા કંઈ તસલ્લી ના થઇ,
 મળી માહિતી મુજને હવે “ આતલ જહાથી હું થયો ! ”
 મહારી સિદ્દારશ ખુદ જિગર મહખૂબનુ કરતું હતું,
 આહ ! તેની એ તરફ થઇ સખ્ત એ દિલદાર તો !
 મહારા જિગર ખૂનનો કરીને હોજ તેમા નાહી તે,
 ને તે હમામે હું વળી જહાથી ખેચાઇ પડ્યો !
 ત્યા શુ કર્યું ? ત્યા શુ થયું ? તેનું ન જાન કશું રહ્યું !
 ત્યાથી શિતાખી નિકળી ગાદિઝ હું ગાડો થયો !
 કૌવત ગયું ને મર્જ ચોટ્યો ! ગઈ સનમ તો દૂર દૂર !
 આ નેક દિલ ફટકી ગયું તેનો હિમાયતી કાણુ કહો !
 દે શુક્ર એ વાલી ખુદા ગમખાર બેગાના પરે,
 તેને સમાલી લે, બન્યો દરવેશ તે તો ઇશ્કનો !
 બેકદરના ચારને ના છે સનમ ના છે ખુદા,

વા ના ધખારત દર્દનું કૈં તાન ગાવાને અહો !

તો ડીક છે, તુ ડીક છે, તુ પાખડી ઘેલાઈની,

ઓઢી તને મૂગો રહી રોતો રહું હું એકલો !

રોવું થયું હાસિલ છે આ ખૂનને ટીપે ટીપે,

હસતી બલે એ એકદર ! હું એકદર રોતો બલો ! *

હસો-હસો, મહે હવે રહવામાજ મઝા માની છે આ એકદર
હુનિયામા રડીને મરણને શરણ થવાનું જ સરખાયલું છે.”

કાન્તિપ્રસાદ આવી રીતે અવિરામ ગતિથી જેમ શાવે તેમ
અડ્યા કરતો હતો અને વિહારીપ્રસાદ દિગ્મૂઢ બની જઈ ભાવી
ભયના વિચારથી અસ્થિર બની જતો હતો. કાન્તિપ્રસાદની ચિત્ત-
વૃત્તિમા થયેલું પરિવર્તન તે સારી રીતે જોઈ શક્યો. તેના બંને
નયનમા અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. તેણે ગદગદકંઠે કહ્યું:-“ ભાઈ !
દયા લાવી શાન્ત થાઓ થોડો વખત આરામ લ્યો જેથી તમારું
ઉત્તેજિત બની ગયેલું ચિત્ત કાંઈક અંશે શાન્ત થશે. ” આમ કહી
વિહારીપ્રસાદે તેને બોલતો અટકાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેના
સકળ પ્રયત્ન વૃથા થઈ પડ્યો. અંતે વખત વિચારી ખેંચકના દ્વાર
અંધ કરી કાન્તિપ્રસાદને અંદર રહેવા દઈ તે ખૂદા ઓટલા ઉપર
આવી એક આરામખુરસી ઉપર બેઠો. આખી રાતના ઉજગરા અને
ચિંતાની વિશેષતાથી તેનું મુખ નિસ્તેજ બની ગયું હતું. નેત્રો લાલ
થઈ ગયા હતા.

કાન્તિપ્રસાદ એકલો પડ્યો એટલે ધીમે ધીમે તેનો બકવાદ
અંધ થઈ ગયો અને છેવટે તે પલંગમા સૂઈ ગયો.

અગીઆર વાગ્યે સ્થાનીય ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યો. વિહારીપ્ર-

સાહે તેને બહાર ઓટલા ઉપર પડેલી બીજી એક આરમખુરસી ઉપર બેસવાનો સંકેત કર્યો. ડૉક્ટરે આસન ઉપર બેસી દર્દીની તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા એટલે ઉત્તરમાં વિહારીપ્રસાદે કહ્યું:—“મહાશય ! દર્દીની તબિયત વિશેષ બગડી છે. આપે મોકલાવેલી દવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થયો નથી. મહારો વિચાર એમને ઘેર લઈ જઈ દવા કરાવવાનો છે; પરંતુ હું એમને ઘેર લઈ જઉં ત્યાં સૂધી તેઓ કાંઈ બકવાદ ન કરે એવી દવા આપો તો સારું. આપે તાર કરેલો હોવાથી અમદાવાદથી જે ડૉક્ટર અત્રે આવતા હોય તેમને બીજો તાર વિરમગામમાં મળે એવી રીતે કરી દો જેથી તેઓ ત્યાંથી જ પાછા ફરે. ”

ડૉક્ટરે વિહારીપ્રસાદને બે ચાર દિવસ રોકાવા માટે કહ્યું; પરંતુ લવિષ્યના ભયનો વિચાર કરી તેણે એ વાત કબૂલ કરી નહિ. ડૉક્ટર દવા મોકલી આપવાનું કહી વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

ન્યાયમંદિરમાં !

વાંચકબંધુઓ જાણે છે કે, મિ. કર્જનનું ખૂન કરવાના આરોપ બદલ પોલિસે અભાગિની લિલિયનને પકડી કારાગૃહવાસિની કરી હતી. યથાક્રમે લિલિયનના વિચારનો દિવસ ઉપસ્થિત થયો. એ દિવસે ન્યાયમંદિરમાં પુષ્કળ મનુષ્યોનો સમાવેશ થયો હતો. યથા સમયે વિચાર પતિ પ્રસન્ન મનથી આવી વિચારાસન ઉપર બેઠા. વાયુના વેગથી કંપતી

લતાની માફક લિલિયન અપરાધીઓના પિજગમા દબી રહી તેના બને નેત્રો ચિતાની વિશેષતાથી સહજ ઉડા ઉતરી ગયા હતા. તેનું ઉતરી ગયેલું મુખ જોતા સ્વાભાવિક રીતે જ દર્શકદૃષ્ટના મનમાં તેને માટે સહાનુભૂતિ ઉપજતી હતી.

વિચારનો આરંભ થયો. લિલિયને કપતા કંઠે ધીમે ધીમે વિચારપતિ પાસે સઘળી બનેલી હકીકત નિવેદન કરી. એ રાત્રે રૉયલ ગ્રાન્ડ સેલૂનમાં મળેલો બનાવટી પત્ર, ત્યાંથી કાઉન્ટ-ફેડરિ-કની જાળમાં સપડાવું, દસ્યુઓના અડામાં ભોગવવું પડેલું કષ્ટ વગેરે સઘળી હકીકત ક્રમાન્વયે લિલિયને વિચારપતિને કહી સંભળાવી.

લિલિયનની અત્યંત કષ્ટભાજનક કથા સાંભળવામાં આવતાં વિચારપતિના પ્રાણમાં દયાનો સચ્ચાં થયો; પરંતુ કોર્ટમાં બ્યારે લિલિયનનું પેલું ગાત્રવસ્ત્ર ઉપસ્થિત થયું ત્યારે લિલિયનની નિર્દોષતા સાબિત કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન થવા છતાં વિચારપતિને સંદેહ કોષ્ટ રીતે દૂર થયો નહિ.

વિચારપતિ બ્યૂરીના સભ્યો સાથે મસલન કરવા ચાલ્યા ગયા. વિચારનું પરિણામ સાંભળવા માટે સઘળા દર્શકો અધીર બની ગયા. ઘણો વખત વીતી જવા છતાં બ્યૂરીના ગૃહસ્થો પાછા ફર્યા નહિ.

એ વખતની મિં સ્મિયના માનસિક સ્થિતિનું વર્ણન અમે કરી શકીએ તેમ નથી તેના મનમાં કેવળ અમંગળતા વિચારો ઉપજતા હતા.

ખીજી તગ્ધથી લિલિયન અકાળ મૃત્યુને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલું જોઈ શકતી હતી. જીવનની સઘળી આશા અને વિશ્વાસનો ત્યાગ કરી કષ્ટભામય જગદીશ્વર ઉપર જ હવે તેણે

આધાર રાખ્યો ! લગભગ અડધા કલાક પછી જ્યૂરીના મુદ્દરથી-
સહ વિચારપતિ પુનઃ આસન ઉપર આવી બેઠા. તેમણે ફ્રેંચલો
મબળાવતાં કહ્યું:-“ મિં કર્જનતુ” ખૂન કરવાના અપરાધ બદલ
લિલિયનને ફાંસીની સજા કરવામા આવે છે !” આ સજા સામળી
અમાગિની લિલિયન જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં જ બેઠોશ ખની ઢળી
પડી. જલના રક્તકો ઝડપથી તેના બેશુદ્ધ દેહને લઇ અન્ય રથને
આધ્યા ગયા ! આ મર્મભેદક હૃદયવિદારક દેખાવથી દર્શકમંડ-
ળીના નેત્રોમાથી પ્રબળ વેગથી અશ્રુધારા પ્રવાહિત થવા લાગી.

પ્રિયતમાને થયેલી ફાંસીની સજા સાંભળી મિં સ્મિથના
મસ્તક ઉપર જાણે કે વજ્રુધાત થયો ! દુઃખાવેગથી તે પણ ગુન-
ગૂન્ય ખની જઇ ત્યાં ઢળી પડ્યો.

*

”

*

મિં કર્જનતુ ખૂન થયાની વાત આખા દેશમા ફેલાઇ ગઇ
હતી. મમાયાગ્નત્રેમા ધાગવાહિક રૂપે ઘણા દિવસ સૂધી સાલ-
કારિક ભાષામા એ વાત પ્રસિદ્ધ થઇ હતી;

હિટક્રિટવ મિં જીલખટ ખરા ખૂનીને શોધી કાઢવાના કામમા
શુંથાયો હતો. પોતે હાથમા લીધેલા કાર્યની જો તે ખરાખર તપાસ
ન કરી શકે અને એક નિર્દોષ યુવતી વિનાપરાધે ફાંસી ઉપર લટકે
તો એ માટે ઇશ્વરના દરબારમા પોતે જ શુન્હેગાર હરે એમ જીલ-
ખટને લાગતું હતું

ઘણી તપાસ કર્યા પછી જીલખટ સમજી શક્યો હતો કે, એ
ખૂની સાથે લૂટનો સબબ હોવો જોઈએ ! એક પ્રમાણ મળી
આવતા જીલખટના મનમા ઘણી આશા ઉપજી; તે પેલા જીલ્લા મ-
કાનના બાગના દરવાજા પાસે ભારથી લદાયેલી ગાડીના પૈડાના

હાન જોઈ શક્યો. તેણે એ હાથ નેમીને શોધ કરવા માડી. શોધ કરતા કરતા ને એ હાથે મમજ હપસ્થિત થયો. એ મમજે સંધ્યાકાળ થવાને વિશેષ વિશ્વય નહોતો. હાથેલવાળો હાથેલના બારી બાજુમાં બંધ કરી નાખતો હતો. મિંડ્ર બ્રાઈન્ટે અંદર પ્રવેશ કર્યો એટલે કેટલાક વિદ્યાર્થી પુરુષોને તેણે લા બેસી રહ્યા પીના લેયા. બ્રાઈન્ટે તેમને કહ્યું, “ હું ધાર છું કે, તમે સહુ મુને ઓળખી શક્યા છો! કોઈ છે, હવે કહો જોઈએ કે, તમારામાંથી કયા મહાત્માઓ લૂંટકાર કરી મિંડ્ર બ્રાઈન્ટે ખૂન કર્યું છે ? ”

કોઈકે જ બ્રાઈન્ટે પોતાની મમજ હપસ્થિત થયેલો જોઈ રહ્યા પીનાગુ પુરુષો વિચિત્ર બની ગયા. તેઓમાંથી કોઈએ કોઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

મિંડ્ર બ્રાઈન્ટે પુનઃ કહ્યું:—“ તમારે સાચી હકીકત મુને કહેવી જ પડશે, મમજ્યા? જો તમે સાચી વાત નહિ કહો તો તમને સહુને મુને દારાગારવાસી કરવા પડશે. કોણે લૂંટકાર કરી મિંડ્ર બ્રાઈન્ટે ખૂન કર્યું છે ? ”

આ વખતે એ પુરુષોના એક મરદારે માહસ એકઠું કરી કહ્યું:—“ સાહેબ! અમે કોઈએ એ કાર્ય કર્યું નથી. રાહતું મળ્યા એ દિવસે હિંદુઓમાં લૂંટકાર કરવા ગયું હતું એ હું જાણુ છું; પરંતુ ખૂન કોણે કર્યું છે એ હું કહી શકતો નથી.”

તત્કાળ ગઈતું નામ લખી લઈ બ્રાઈન્ટે પૂછ્યું:—“ એ માહસ હમણા મુને કયા મળી શકે ? ”

“ લડનની પાસે મીટમાં આવેલા પેલા ખડેર જેવા મહાનમા ! ”

“ તું ખરી વાત કહે છે કે મુને હાથતાળી આપવાને પ્રયત્ન કરે છે ? જો મુને છેતરવામાં આવ્યો હશે તો વિના વિલંબ તમારે

સહુને જોલમા જવું પડશે એ ધ્યાનમા રાખજો.”

“ સાહેબ ! આપની સાથે રમત કરીએ એવા અમે મૂર્ખ નથી. લૂટકાટ કરી રાત્ર સીધો પાછ સ્ટ્રીટ ઉપર ગયો છે એ હું જાણુ છું. વળી દાલે તે અમેરિકા ચાલ્યો જવાનો છે એવી વાત પણ સાબળવામા આવી છે. ”

મિ. જીલખર્ટ વિચાર્યું, “ અત્રે આવી મહેં ધાર્યા કરતા વિશેષ બાતમી મેળવી છે ! એ બદમાશ લૂટારાને હવે હું વિના વિલંબે ગિરફદાર કરીશ. ”

વિલંબ નહિ કરતા જીલખર્ટ પાછ સ્ટ્રીટમા આવેલા ખડેર જોવા મકાનમા જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે દસ્યુસરદાર રાત્રને એકલો સુઈ રહેલો જોયો. તે ઉઢતો હતો. જીલખર્ટ તેને લોખંડી બેડી પહેરાવવા માટે શય્યા તરફ અગ્રેસર થયો. જીલખર્ટના હસ્તનો સ્પર્શ થતાની સાથે જ રાત્ર અમકીને જાગી ઉઠ્યો. રાત્રતું શરીર ઘણું હૃષ્ટપુષ્ટ તેમજ મજબૂત હતું. તે સિહની માફક જીલખર્ટ ઉપર તુટી પડ્યો. જીલખર્ટ પણ તેનાથી ઉતરે એવો નહોતો. બન્ને વચ્ચે જીવસંટોસટનું યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. છેવટે સુયોગ મળતા જીલખર્ટ પોતાના ખીમ્સામાથી પિસ્તોલ બહાર કાઢી રાત્રના લલાટનું લક્ષ્ય કરી કહ્યું:-“ એકદમ તાબે થા; નહિ તો જીવથી જઈશ.”

રાત્ર લાચાર બની ગયો. જીલખર્ટ તેના હાથમા બેડી પહેરાવવા માઠી એટલે તેણે પોતાની પાસે છુપાવી રાખેલુ એક મ્હોટું ચપ્પુ બહાર કાઢી પોતાના હૃદયમા ખોસી દીધું. આવી રીતે આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરી રાત્ર ધરાશયી થયો. આમ છતાં જીલખર્ટ તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી સ્થિર રહી શક્યો નહિ. તેણે રાત્રના હાથમા બેડી પહેરાવીને કહ્યું:-“ રાત્ર ! જીવનના અંતકાળે તું જો ખરી હકીકત

કહીશ તો એક સુકુમાર નવયુવતી યાસીની સખથી બચી જશે. તું જો સાચી હકીકત કહેવા ઇચ્છતો હોય તો હું પચના માણુસોને બોલાવી લાવું. ”

રાદ્દ હજી બેહોશ બની ગયો નહોતો; છતાં થયેલા ધાની વેદનાથી તે અવશ થઈ ગયો હતો. તેણે કહ્યું:—“ તમે ક્યા વિપચની વાત મ્હને પૂછો છો ? ”

“ હું કર્જનના ખૂનની હકીકત જાણવાને ઇચ્છુ છું ’ છલબલબે કહ્યું.

“ હવે મ્હારે અસાધ્ય બોલવાની જરૂર નથી કર્જનતું ખૂન મ્હને જ કંઈ છે. ગુન્હાનો એકગર કરવા હું તૈયાર છું તમારે જેને બોલાવવું હોય તેને બોલાવી લાવો. ”

છલબલબે ખુદાગી નીકળી દશ મિનીટમાં જ એ માણુસોને બોલાવી લાવ્યો તથા તેણે એ માણુસોની હાજરીમાં રાદ્દનો એકરાર નોંધી લેવા માડ્યો. રાદ્દે નીચે પ્રમાણે એકરાર કરવા માડ્યો:—

“ એ રાત્રે હું, કર્જન તથા બીજા ચાર માણુસો એક મકાનમાં ચોરી કરવા માટે ગયા હતા. ચોરી કરવાનું કામ ચાલુ હતું એવામાં કર્જનના પગ સાથે એક નવયુવતીનું શરીર અથડાયું. નવયુવતી જાગી ઉઠી તથા પોતાની નજર આગળ ચાર અજાણ્યા માણુસોને જોઈ બચથી વિશ્વળ બની જઈ તેણે એક ખૂમ પાડી. કર્જનની આજ્ઞાથી મ્હે એ નવયુવતીને કમરમાંથી ઉંચકી લીધી. બીજા એક જણે તેનું મ્હો દબાવી દીધું પછી તે બેહોશ બની ગઈ. પછી અમે સહુ તેને ઉંચકીને આ સ્થળે લઈ આવ્યા. અમે સહુએ પુષ્કળ દારૂ પીધેલો હોવાથી એ નવયુવતી માટે મ્હારી અને કર્જનની વચ્ચે ઘણી તકરાર થઈ. ઉન્મત્ત સ્થિતિમાં કર્જને મ્હારા

ઉપર હુમલો કર્યો તેથી બીજો કાંઈ ઉપાય નહિ હોવાથી આત્મ-
રક્ષણ કરવા માટે મ્હારે તેનું ખૂન કરવું પડ્યું. જે સ્થળે એ નવ-
યુવતીને કેદ કરી રાખવામા આવી ત્યાંથી તે કેવી રીતે છટકવા
પામી એ સંબંધી હું કાંઈ જાણતો નથી. ”

લિલિયનને બચાવવા માટે આટલી જ હકીકત બસ થઈ પડે
તેમ હોવાથી આ એકરાર નીચે પત્ર સમક્ષ જીલબર્ટ બદમાશ
રાલ્ફની સહી કરાવી લીધી. પત્ર તરીકે આવેલા માણસોએ પણ એ
એકરારના ખરાપણા બદલ સહી કરી આપી.

રાલ્ફને શ્વાસ ચઢી આવ્યો હતો. ધીમે ધીમે તેની વાચા-
શક્તિ દૂર થઈ ગઈ. તે થોડા સમયમા જ પોતાની આલોક્ની યાત્રા
પૂર્ણ કરી જાય તેમ હોવાથી જીલબર્ટ ત્યાં થોડો વખત રોકાયો.
લગભગ દોઢેક કલાક પછી રાલ્ફના જીવનનો અંત આવ્યો. પછી
વખત વૃથા નહિ ગૂમાવતા જીલબર્ટ ન્યાયાધીશ પાસે ગયો. ત્યાં જઈ
તેણે રાલ્ફનો અંતકાળ વખતનો એકરાર રજૂ કર્યો. ટૂંકમાં એટલું જ
કે, બહાદુર ડિટેક્ટિવ જીલબર્ટના પરિશ્રમથી અભાગિની લિલિયન
શાસીની સજામાથી મુક્ત થઈ પુનઃ તેના પ્રિયતમ મિ. સ્મિથને મળી
શકી. અંતે ધર્મનો જ જય થયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

શ્રીશિક્ષણપદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ?

૩૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦—
 યથા સમયે વૃદ્ધ કૃપાગમનો સ્વર્ગવાસ થયાના સમાચાર
 ઉમિલાને મળ્યા એ સમાચારથી તેના મન
 ઉપર વિશેષ ધાઈ આઘાત થયો નહિ. તે પિતાને ત્યાં રહી પોતાના
 દિવસ પસાર કરવા લાગી. જે ઉમિલા એ વર્ષ ઉપર સુધારક શ્રી-
 મમાજમાં વ્યાખ્યાનો આપતી હતી, જે ઉમિલાનાં વિદ્યા-મુદ્ધિ જોઈ
 શ્રીવર્ગના અંતઃકરણમાં ધૂપાઈ હતી તેજ ઉમિલા હવે કામને
 પોતાનું મોટું બતાવતા ચર્ચાતી હતી. તેનું જીવનમોહન રૂપસાંધ્ય
 ચિતા અને પશ્ચાત્તાપની વિશેષતાને લીધે અસ્ત થઈ જતા ચંદ્રના જેવું
 નિસ્તેજ લાગતું હતું. તે સમજી ચુકી હતી કે તેના જેવી અવ્યવસ્થા-
 ચારિણી સુંદરી માટે વિધાતાએ મુખ નિર્માણ કર્યું હોતું નથી.

યથા સમયે ઉમિલાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુત્રનો
 પ્રસવ થયા પછી જનનિદાએ વિશેષ ઉગ્રમાવ ધાગ્યું હતું. ઉમિલાએ
 એ તરફ બિશ્કુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.

માન્ટાકુમા ઉમિલાની જ્યોત્સ્ના નામની એક પ્રેમપણી
 રહેતી હતી. જ્યોત્સ્નાની અને ઉમિલાની ઉમ્મરમાં ફેરફાર એક બે
 વર્ષનો જ ફરક હતો. બન્ને મળીએ સુધારક કુટુંબમાં ઉછરેલી હતી.
 જ્યોત્સ્નાનો પતિ હરમુખગય મુઆઇની એક ઇંગ્લેન્ડ કર્મમાં માસિક
 ત્રણસો રૂપિયાનો પગાર મેળવતો હતો. હરમુખગયની ઉમ્મર આ
 કથાનક પ્રસંગે પાત્રીમંદ વર્ષની હોઈ, તે દેખાવડો તરુણ હતો. સદ
 મોજનો અને પ્રીતિમોજનોમાં ન્યાત જતનો જોઈ ગળ્યા સિવાય

ભાગ લેતો હોવાથી તે જ્ઞાતિબહિષ્કૃત થયેલો હતો. ઉર્મિલા બ્યારે અબજોત્રતિ-મદિરમા હતી ત્યારે હરસુખરાય ત્યા જતો અને ઉભય વચ્ચે વાર્તા-વિનોદ ચાલતો. ખગે રીતે જોવા જતા તેઓ બન્ને પ્રથમથીજ એક બીજાને ચ્હાતા હતા; પરંતુ એ વાત જ્યોત્સ્ના બાણુતી નહોતી. જ્યોત્સ્ના જો કે વર્તમાનકાળની કેળવણી પામેલી હોવા છતાં પોતાના સમ્યગ્ચિત્રથી તે સહુની શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી શકી હતી. પોતાના વિનમ્ર સુદર સ્વભાવથી પરિચયમા આવનાર હરેક વ્યક્તિનો વિશુદ્ધ ભક્તિપૂર્ણ સ્નેહ મેળવી શકતી હતી. વર્તમાનકાળની સ્ત્રી કેળવણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ એ સંબંધી એક જો સ્ત્રીઓપયોગી પત્રોમા લેખાદિ લખી તે યોગ્ય માર્ગ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

સાચકાળ થવાને થોડો વિલંબ હતો. હજી હરસુખરાય મુખાઈથી ઘેર આવ્યો નહોતો. જ્યોત્સ્ના છબ્બની અંદર એક ખુરસી નાખી હમણા જ તૈયાર કરેલા એક લેખને ફરીથી તપાસી જતી હતી. એ લેખ પાઠિકાઓને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે તેમ હોવાથી અત્રે અમે શબ્દશઃ ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ:-

“ ભૂતકાળમા કયા યુગમા આપણા દેશની અંદર સ્ત્રીશિક્ષણ સંબંધી શી વ્યવસ્થા હતી તેની આલોચના કરવાની જરૂર નથી. આપણે હરેક વિષયમા ભૂતકાળ તરફ દૃષ્ટિ દોઢાવી વર્તમાનકાળ માટે ઉદાસીન અને ભવિષ્યકાળ માટે અંધ રહીએ છીએ. આમ હોવાથી વર્તમાનકાળમા શું છે અને શું નથી તથા આપણને શાની જરૂર છે, એ સંબંધી જ વિચાર કરવો આવશ્યક છે સામાન્યતઃ ‘શિક્ષિત’ અને ‘ગૃહસ્થ’ ઘરની સ્ત્રીઓના શિક્ષણની આ લેખમા આલોચના કરવામા આવશે. વળી સ્ત્રીશિક્ષણ માટે જે આયોજન થાય

તે મધણી શ્રીઓ માટે જ હોવું જોઈએ. કોઈ પણ સમાજમાં એક પક્ષને અંધકારમાં રાખવો એ ઉન્નતિનું લક્ષણ નથી.

હિંદુ સંસારમાં જે જાતની શ્રીઓ જોવામાં આવે છે એક જાત સધવા અને બીજી વિધવાના નામથી ઓળખાય છે. ધર્મપરાયણતા દિવા ધર્મના નામથી દેશાચારપરાયણતા તથા સગા-મર્બંધીઓની સેવા એ બંને જાતનું મુખ્ય વ્રત છે. પોતાના દેહનો આગમ, યતન તથા આહાર સબધીની ચેષ્ટા બંને જાતમાં બાંહેધર જોવામાં આવે છે. શહેરની અંદર સાજ-સજ્જનો અભાવ નથી હોતો. સધવાઓ બહુ સંતાનની જનની થઈ વિવિધ પ્રકારનાં મુખ-દુઃખમાં ગદી સ્વલ્પાયુ થાય છે અને વિધવાઓ અન્યના મંસારમાં દુઃખની અંદર ઉછરતી હોવા છતાં અલ્પચર્યાના પ્રભાવથી કાર્ષ્ક અંગે દીર્ઘાયુ થાય છે. સધવાઓ પતિ-પુત્રની કમાઈથી સંસારનો નિર્વાહ કરે છે ત્યારે વિધવાઓ અનેક સ્થળે અન્યના આશ્રયમાં અસહાયરૂપે રહે છે.

હવે વર્તમાનકાળમાં એ બંને જાતિ માટે કેવા શિક્ષણનું આપણા સમાજમાં અસ્તિત્વ છે એ જોઈએ. મહાગ નમ્ર મન પ્રમાણે સધવાઓ અને વિધવાઓનું શિક્ષણ એકજ પ્રકારનું હોવાની જરૂર છે. સધવા અને વિધવાના શિક્ષણમાં ૪૬ હોવાનો કાંઈ હેતુ દેખાતો નથી. આમ છતાં વિધવાઓને દ્રવ્યોપાર્જન કરી શકવા જેવું કાંઈ શિક્ષણ આપવામાં આવે તો વધારે સારું.

આપણા દેશની રીત જ એવી છે કે, શ્રી તરીકે જન્મ થાય એટલે વિવાહ થવો જ જોઈએ તથા એ વિવાહ પણ બાગ ચૌદ વર્ષની ઉંમરે જ થવો જોઈએ. વચન રક્ષણ કરવું એ વિવાહનો હેતુ છે. દૈહિક, માનસિક અને નૈતિક વિષયોમાં વચન ગૌરવાન્વિત થાય એવું પૃથ્વીની હરેક જાતિ ધર્મી છે. આપણા દેશમાં

પણ એવી આતરિક્ષ ઇચ્છા હોવા છતાં પરિણામ ઉલટું આવે છે અર્થાત્ બાળકોને ઉછેરી મનુષ્ય બનાવવા માટે જોઈતું જ્ઞાન વર્તમાનકાળની હિંદુ ગ્રંથોમાં નથી. ઇચ્છા એક વસ્તુ છે અને પ્રયત્ન બીજી વસ્તુ છે. ઇચ્છા અને પ્રયત્નના સુવર્ણસંમિલન સાથે જ્ઞાનનો યોગાયોગ નથી થતો તો કાર્ય સફળ તેમજ સર્વોગસુદર થતું નથી. આપણા દેશની માતાઓમાં ઇચ્છા છે, સામાન્ય પ્રયત્ન છે, પરંતુ તેમનામાં ઉત્કટ અજ્ઞાન હોય પ્રેરણાનો અભાવ છે.

સંતાનોને જન્મ આપી તેમને યથાર્થ રીતે ઉછેરવાનું આપણા દેશની દરેક નારીનું કર્તવ્ય છે તો પછી આપણા દેશની સ્ત્રીઓને પ્રથમ દેહતત્ત્વ, માતૃતત્ત્વ અને બાળઉછેરનું શિક્ષણ પ્રથમ મળવું જોઈએ, પણ તે સાથે એ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે કે, કેવળ સંતાનોથી કાંઈ સંસાર અને વિશ્વ નથી. જેવી રીતે સંસાર કરવો એ શીખવાની જરૂર છે તેવી જ રીતે વર્તમાન જગતની સ્થિતિ સહિત પોતપોતાની સ્થિતિ સમાન કરી લેવાનું શિક્ષણ મેળવવાની પણ જરૂર છે. આ વિરાટ જગતમાં કયા શુ થાય છે, જગત્ કયા માર્ગે આગળ વધે છે, જગતમાં શું કરવા જેવું છે, આપણે કર્તવ્યક્ષેત્રમાં કેટલા પહોંતીએ એ સઘળા તત્ત્વનું પુરાગત હોવા છતાં ગ્રંથોને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. પુરુષો વર્તમાનપત્રો વાંચી સફળ વિષયોથી માહિતગાર થાય અને ગ્રંથોમાં અંતઃપુરવાસિની હોવાથી અંતઃપુરની બહારના સમસ્ત જગતમાં અમાવસ્યાની અધકારમય છાયા જુએ એ વ્યવસ્થા એકદેશદર્શી હોય જાતીય ઉન્નતિમાં બાધારૂપ છે. કાળધર્મ અને યુગધર્મ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું એ એક પ્રકારનો અન્યાય છે.

એ ઉપરાંત કાળધર્મને લીધે વર્તમાનકાળમાં ચારે તરફ બીપણ

આર્થિક અભાવ જોવામા આવે છે. અર્થથી ગમે એટલા અનર્થો થતા હોવા છતાં તેના સિવાય મંસારમા એક પગલું પણ આગળ વધી શકાતું નથી એ સહુ મનજે છે. પુરુષો જે કાંઈ કમાય છે તેથી સહુનો સંસાર ચાલી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમા સ્ત્રીઓ જે ઘેર ખેસી કવ્ય કમાઈ ગણાય એવું ઉપયોગી શિક્ષણ મેળવે તો તે પૌરુષભાવવ્યંજક નહિ પરંતુ સંસારને માટે ઉત્તમ વાત છે.

અન્યાય તથા અવિચારને વશ થઈ ઘણા ખરે પુરુષવર્ગ રમણીઓને પરાધીન વિલાસિની તથા પગવલંબિની બનાવી દે છે. તેને પગિણામેજ રમણીઓની જીવનગતિ બદલાઈ જાય છે. જે વડિલ દિવા સમાજના નેતા આ સઘળું જોવા જાયવા છતાં ચુપકાદી ધાગણુ કરી નિશ્ચિંતતાથી સ્થિત ખેસી રહે છે તેઓ મમાજના હિતાધિક્ષી નથી એમ હું મુક્ત કંઠે કહી શકું છું. એવા પુરુષો અત્યંત અફરદર્શી છે. આત્મરક્ષા કરવાનો સહુને અધિકાર છે; અન્યને એ અધિકારથી વચિત કરવાનો કોઈને કાંઈ હક નથી. મ્હારી આ વાત સામળી અનેક ઉપહાસના રૂપમા દેવાય એમ કહેશે કે, ‘ત્યારે રમણીઓને મલ્લયુદ્ધનું શિક્ષણ આપવું કે ?’ એના ઉત્તરમા કહેવું જોઈએ કે એથી હકકત જેવું શું છે ? મલ્લયુદ્ધનું શિક્ષણ રમણીઓને મળે એવું મ્હારા કહેવું નથી. દેહને મજાજીત તથા નિરોગી કરી શકવા માથે આત્મરક્ષા કરી શકવાનું શિક્ષણ પણ મળવું જોઈએ. મલ્લયુદ્ધનું શિક્ષણ, વ્યાયામકૌશલનું શિક્ષણ, કસરત વગેરે માતૃત્વની વિરુદ્ધ નથી. એથી તો દેહનું લાવણ્ય અને સૌખ્ય વધે છે. જે કાંઈ એમ ધારે કે વ્યાયામથી સ્ત્રીજાતિનું લાવણ્ય ઘટે છે તો તે ખર્ખ છે.

પચાસ સાંઠ વર્ષ પૂર્વે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ કૃષ્ણમાથી વિવિધ

પ્રકારના ખાધ પદાર્થો બનાવવાનું બજાતી હતી, રેડીઓ દાતવાનું બજાતી હતી, ચિત્રશિલ્પનું કાર્ય તેમનાથી અજ્ઞાત નહોતું, વૈદક સંબંધીનું તેણે આવશ્યકીય જ્ઞાન હતું. રાધવામા, રોગીની સારવાર કરવામા તથા અનાથ આતુરને સહાય કરવામા આર્યનારીઓએ નામના મેળવી હતી. આ વાતનો ઉદ્દેશ્ય કરવાનું કારણ એ છે કે, વર્તમાનકાળમા કિંવા પ્રાચીનકાળમા રમણીઓને દ્રવ્યોપાર્જનનું શિક્ષણ આપવા સંબંધી કોઈ વાધો લેતું નહિ. ભગવાનના આશીર્વાદથી કેટલાક વર્ષ પૂર્વે હિંદુઓના દેહમા પ્રાણ હતો, મનમા સ્ફુર્તિ હતી તથા વિલાસિતાનું નામ પણ નહોતું. તેથી સામાન્ય આહારથી પણ હિંદુઓને સંતોષ થતો. વર્તમાનકાળની પાશ્ચાત્ય પ્રથાનુસાર નર્સ કિંવા દાયા રાખવાની એ વખતે જરૂર પડતી નહોતી, ધરના સામાન્ય કામકાજ માટે ઘાટી કે નોકર રાખવો પડતો નહોતો, દાન ધ્યાન અને પરોપકાર માટે ‘હિતવર્ધક સભા’ની સ્થાપના કરી સામાજિક કર્તવ્યનું પાલન કરવાની જરૂર પડતી નહોતી. એ વખતની સાથે અત્યારના વખતનો વિચાર કરી જોતા એક રીતે ખેદ થયા સિવાય રહેતો નથી. આપણામાં પ્રથમના જેવી સમપ્રાણતા અર્થાત્ બંધુભાવ નથી, મનમા સ્ફુર્તિ નથી, શાન્તિને બદલે આપણે અશાન્તિ અનુભવીએ છીએ તથા એ સઘળી વિષમતા અને અશાન્તિ દૂર કરવા માટે દિવસે દિવસે દ્રવ્યનું માહાત્મ્ય વૃદ્ધિગત થતું જાય છે.

જુના જમાનાના પ્રાચીન અશિક્ષિત મનુષ્યો સર્વ પ્રકારની નવીનતાનો વિરોધ કરે એમા વિચિત્રતા જેવું કંઈ નથી; પરંતુ ક્યા કારણોથી શિક્ષિતો હરેક વિષયના સારાસારનો વિચાર કરી તેના સ્વીકાર કરે કિંવા ત્યાગ કરે એવી આશા સ્વાભાવિક રીતે રખાય

છે; પરંતુ અત્યંત પરિતાપનો વિષય છે કે, આપણા દેશના પુરુષો ઘણા સ્વાર્થી અને વિલાસી બની ગયા છે. આપણા દેશના શિક્ષિત પુરુષો પણ સ્વાધીનભાવથી વિચાર કરી શકતા નથી. દૃઢતાસહિત પોતાનો મત સ્થાપન કરતા તેઓ મંકાયાય છે. પોતાની ધાગણા કિંવા મન્યતા અનુસાર વર્તવાનું સાહસ તેઓ કરી શકતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, પુરુષો આવી રીતે ભીરુ રહેશે, તેઓ કેવળ પોતાના જ સ્વાર્થને જોયા કરશે તો દેશમાં અનુકૂળ વાયુ કેવી રીતે વિહરશે એ સમજી શકાતું નથી. સર્વ પ્રદારના બળમાં ચત્રિબળ શ્રેષ્ઠ છે. એ ચત્રિબળનો હિંદુ પુરુષોમાં અભાવ છે. સયમ તથા માનસિક બળથી જ ચત્રિબળ મેળવી શકાય છે. ૫ પી કદાપિ એક પાખથી હડી શકતું નથી. કોઈ પણ કાળમાં રમણીઓને અજ્ઞાની તથા નિર્વીર્ય જડભગ્ત રાખી કોઈ પણ જાતિ જીવનસંગ્રામમાં અગ્રેસર થઈ શકતી નથી. ધર્મની ઉન્માદનાથી જે રમણીઓ સ્વેચ્છાથી મૃત્યુને આલિંગન કરી શકે છે તેમનામાં માનસિક બળ કેટલું બધું હોવું જોઈએ એ સહુ સહેલાઈથી સમજી શકે તેમ છે. જેમનામાં એટલું બધું બળ છે તેમને શિક્ષિતા દગ્વામાં આવે તો કેટલો બધો લાભ થઈ શકે એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવું છે.

રમણીઓને શિક્ષણ આપવાના કાર્યમાં હરેક પુરુષે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. એ શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું એ સંબંધી વિશેષ કાંઈ કહેવાનો મહેને અધિકાર નથી જ્ઞાનીજનો સપૂર્ણ વિચાર કરી એ વિષયનો નિર્ણય કરી શકે તેમ છે; છતાં મદારો પોતાનો અભિપ્રાય અત્રે દર્શાવેા હું પ્રમોગાયિત ધારુ છું.

વર્તમાનકાળમાં સ્કૂલ કિંવા ડૉલેજમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તેને જ શિક્ષણ સમજવામાં આવે છે. વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણથી આપણે આપણી સ્વાભાવિક વિચારશક્તિ ગૂમાવી બેસીએ છીએ.

કુશળ ઇંગ્રેજો સમજી ચુક્યા છે કે, કેવળ પુસ્તકીઆ વિદ્યા વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકની માનસિક શક્તિને સંકુચિત કરે છે. આપણે આટલા કાળના અનુભવને અંતે સમજી જવું જોઈએ કે, સ્ફૂર્ત અને કૌંસે-જતું શિક્ષણ એ કાષ્ઠ આદર્શ શિક્ષણ નથી. જે શિક્ષણના પરિણામે માનસિક શક્તિ ખીસે, દૈહિક શક્તિની ઉન્નતિ થાય, સામાજિક અને સામાજિક ગુણવર્ણો ઉકેલી શકાય એજ ખરું શિક્ષણ છે. એ શિક્ષણ કેવળ પુસ્તકોના વાચનથી મેળવી શકાતું નથી. એ શિક્ષણ માટે ધરમા તથા વિદ્યાલયમા અભ્યાસ કરવો જોઈએ, ઉપયુક્ત ગુરુ પાસે ઉપદેશ લેવો જોઈએ તથા ઠંઠાર એકાતમા તપ-સ્વાધી આત્મશક્તિનો વિકાસ કરી સાધનાને માર્ગે અગ્રેસર થવું જોઈએ. એમ કરવાથી દેહ, મન અને ચિત્તવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે. આવું શિક્ષણ ઇંગ્રેજો આપણા દેશમા આપતા નથી. સમાજની સ્થિતિ શય જેવી હોઈ તે પણ આવું શિક્ષણ આપી શકતો નથી. પહેલા જે શિક્ષણ આપણા દેશની પાઠશાળાઓમા મળી શકતું હતું એ જાતીય શિક્ષણ હતું. જાતિના પ્રયત્ન સિવાય, સમષ્ટિની એક-પ્રાણતા સિવાય દેશના સત્તાનોને યથાર્થ શિક્ષણ મળી શકે એવો સભવ નથી. જગતની અંદર આજ સુધીમા જે શિક્ષાકેન્દ્રો શ્રેષ્ઠ થયા છે એ સઘળા જાતીય પ્રયત્નોના પરિણામે જ થયા છે—ગર્વન-મેન્ટની અનુકૂળતાથી થયા નથી.

ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામા એક યુગ પૂર્વથી શિક્ષણના વિષ-યમા જે યુગાતર થયો છે તેની ગંધ સુદ્ધા આપણા દેશમા નથી. કારણ કે આપણો દેશ (ભારતવર્ષ) કુમ્ભકર્ણના દેશ (લંકા)નો પાડોશી છે. પાશ્ચાત્ય જગતમા સર્વ સ્થળે શિક્ષણને સંસાર તથા સમાજની સગવડ સાચવી શકાય એવી રીતે ઉપયોગી કરી લેવામા

આવે છે. એ શિક્ષણથી ચિત્તને દૃઢાય જાનૂંએ મૂઢીએ તો પણ દેહનો અને મનનો વિકામ અવશ્ય થાય છે-તેઓ ઘણા અંશે મનુષ્યત્વ મેળવી શકે છે. આ દેશના શિક્ષણના કળથી દેહ પગુ થાય છે, સ્વાભાવિક માનસિક વૃત્તિનો દોષ થઈ યત્રની માફક ચિત્ત ગ્રસ્ત છે એ સર્વંથી બધો દોષ કેવળ શિક્ષણનો જ છે એમ કહી શકાતું નથી. શિક્ષણ પદ્ધતિમાં દોષ હોવા ઉપરાંત ઘરમાં વડિલો તરફથી જે શિક્ષણ મળતું જોઈએ તે ભાગ્યે જ મળે છે. પ્રત્યેક સમાજ અને ગૃહસ્થ શિક્ષણ આપી ચરિત્રની ઉન્નતિ માધવા બંધાયેલો છે. સમાજ અને ગૃહસ્થ આજકાલ પોતાનું એ કર્તવ્ય પાળવા વિમુખ છે. આમ હોવાથી જ શિક્ષણ ચમત્કારિક ફળ આપે છે' આપણે શિક્ષણ માટે ટેક્ષ આપીએ છીએ તથા શિક્ષક માટે પગાર આપીએ છીએ; પરંતુ બ્યહિ તથા સમષ્ટિભાવથી શિક્ષણ આપવાની આપણી ગંભીર જવાબદારી આપણે ભૂલી જવી જોઈએ નહિ.

વર્તમાનકાળમાં પુરુષોને જે આદર્શથી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે એ જ આદર્શ શ્રી શિક્ષણનો છે. એ શિક્ષણ સર્વાંશે પુસ્તકીઆ હોષ વિદેશી રીત-રીવાજ અનુસાર, સમાજની માથે કામક અંશે વિદ્રોહાચળ આચરીને આપવામાં આવે છે. વિદ્યા-શિક્ષણની સાથે પોતાના તરફ, સ્વદેશ તરફ, પોતાના સમાજ તરફ, પોતાની ભાષા તરફ તથા શિક્ષણ તરફ શ્રદ્ધાનો ઘણો ત્રિષેપ સંબંધ છે શિક્ષણ સમાજ તથા કાળને અનુકૂળ થવું જોઈએ સમાજનો સંસ્કાર એક વસ્તુ છે અને સમાજદ્રોહ વિરુદ્ધ વસ્તુ છે. આપણા સમાજમાં આચારની આવર્જના અને વિટળના ઘણી વધારે છે. એ આવર્જનાનો તિરસ્કાર કરી દૂર ઉભા રહી બ્યગ તેમજ વિદુ-પબાણો ફેટીએ એ ધટ નથી. પોતાના ચરિત્રબળ સાથે વિદ્યાનું

બળ મળતા-સહાનુભૂતિથી ઉભયનો પ્રયોગ કરતા એ આવર્જના ધીમે ધીમે દૂર થઈ જશે. જે સ્ત્રી વર્તમાનકાળનું શિક્ષણ મેળવે છે તે તેના સમાજ તરફ, અશિક્ષિતા બહેનો તરફ, સ્વદેશી ભાષા અને રીત-રીવાજો તરફ તિરસ્કાર ભાવથી જોતા શીખે છે. ધર્મ અને આત્મમર્યાદાનો ચાલુ શિક્ષણમાં અભાવ હોવાથી જ એવું પરિણામ આવતું હશે કે ?

ગમે તે કારણો અને દોષથી વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ વિકૃત બિંદુ હોય; પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, હમણાની પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ મળવાથી રમણીઓને લાભ થવાનો સંભવ ઘણો થોડો છે.

હવે આપણા દેશની સ્થિતિ તથા અભાવો વિચાર કરી નેમ્મએ. આપણા દેશમાં અવરોધપ્રથા પ્રચલિત છે. સુધારક પક્ષ બાદ કરતા આપણા દેશની ઉચ્ચ ગણાતી જાતિઓમાં વિધવાઓનો પુનર્વિવાહ થતો નથી. આપણા દેશમાં લોકાચાર અને સામાજિક સંસ્કાર ઘણા પ્રબળ છે.

સકળ દેશમાં અને સકળ સભ્ય સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઉચ્ચ છે. સકળ સમાજોમાં સ્ત્રીજાતિ પુરુષનું બળ, શુદ્ધિ અને ભરોસો છે; આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોની સપત્તિ છે. ગમે તે દેશમાં ગમે તેમ હો; પરંતુ સ્ત્રીઓ તે સ્ત્રીઓ જ છે. પુરુષના નકળ કાર્યોમાં સ્ત્રીને નિયુક્ત કરી શકાય તેમ નથી મહારુ એવું કહેવું નથી કે, સ્ત્રીને પુરુષના કાર્ય સોંપવામાં આવતા તે એ કાર્યો કરવા અશક્ત નિવડશે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, બહુ જન્મના જે સંસ્કારોથી સ્ત્રીઓ ઘડાઈ છે એ સંસ્કારોનો નાશ કરવાથી શો લાભ છે ? રમણી તથા પુરુષના દેહની અંદર કેટલાક એવા યંત્રો (embocrie

glands) કે જેને લીધે પરસ્પરમા ધાતુગત પાર્યંત સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય કરવામા આવે છે તો પ્રકૃતિ તેનો અદ્ધો જરૂર લે છે. તેના તરફથી કોઈને પણ ક્ષમા મળતી નથી.

હવે શ્રીશિક્ષણ કેવી રીતે આપવું એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. ઉત્તરમા કહેવાનું કે (૧) શ્રીજાતિની શારીરિક ઉન્નતિ, (૨) માતૃત્વનો વિકાસ, (૩) શૃદ્ધિશીપણાની દક્ષતા તથા (૪) સાધાગ્નુ જ્ઞાનોન્નતિ—આટલી દિશાઓમા શ્રીશિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

સ્વાસ્થ્યશિક્ષણ—રમણી હોય યા પુરુષ હોય—હવેને માટે સ્વાસ્થ્યની અત્યંત અગત્ય છે. નીચામા નીચા વર્ગથી ગરુ કરી ઉંચામા ઉંચા વર્ગ સુધી દેહતત્ત્વનું શિક્ષણ યથાક્રમે આપવાની આવશ્યકતા છે. આરબમા તો આ વિષયનું શિક્ષણ આપવા માટે ચિકિત્સકોને ખોજાવવા પડશે તથા એ સંબંધીનું ખરચ પણ કુપાડી લેવું પડશે.

સ્વાસ્થ્યશિક્ષણની સાથે માથે વ્યાયામ ચર્ચાની પણ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. પાણી બરહું, રમોઈ બનાવી પીરસવું, ભગતશુ થણવું જ્ઞાન મેળવવું, તરતા શીખવું વગેરેથી શરીરની સારી ઉન્નતિ થઈ શકે છે. જેઓ એમ માને છે કે, વ્યાયામ કરવાથી ગમણીના દેહની કમનીયતા ચાલી જાય છે તેઓ બ્રાન્ત છે. નિયમિત વ્યાયામથી અંગમૈદર્ય વૃદ્ધિ ગત થાય છે, શરીરની ચામડી સુવાળી થાય છે, ખોટી મેદવૃદ્ધિ થતી નથી તથા સર્વ પ્રકારનું લાવણ્ય ખીલી નીકળે છે હૃદયે કાઈ કેવળ પુરુષોના જ ઉપયોગ માટે આરાગ અને વાયુ બનાવ્યા નથી, હૃદયે કાઈ એકલા પુરુષના જ શરીરમા માનપેશીઓ ઉત્પન્ન કરી નથી. તેણે તો પુરુષ અને સ્ત્રી—ઉભયને માટે મમાન

નિયમની યોજના કરી છે. આજકાલ જોવામા આવે છે કે, નિરુ-
દ્ધમી વિલાસિની સ્ત્રીઓને જ પ્રસવ વખતે કષ્ટ વેડવું પડે છે ત્યારે
કુદી રમણીઓ ધણી સહેલાઈથી સંતાનને જન્મ આપે છે એનું
કારણ નિત્યના પરિશ્રમ મિવાય ખીજી કાષ્ટ જ નથી. શિશુઓની
શરુઆતમા જ દેહનું રક્ષણ કરવાનું શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ-એ
મિવાય ખીજી સવળ શિક્ષણ નિર્ચય છે. હિંદુ રમણીઓને વ્યાયામનું
શિક્ષણ આપતા લજ્જા અનુભવની એ જાણી જોઈને આત્મચાત
કરવા જેવું છે

શ્રીશિક્ષણનો દ્વિતીય વિષય—માતૃત્વ છે પોતાના દેહના અંત્રા-
રણનું તથા તેના વિશેષત્વનું જ્ઞાન હરેક સ્ત્રીને હોવું જોઈએ જનની
થવા પછી પોતાનું શુ કર્તવ્ય છે એ પ્રત્યેક સ્ત્રીએ જાણવું જોઈએ.
કેવળ સંતાનને ગર્ભમા ધરણ કરી, તેને જન્મ આપી ગમે તે રીતે
મોહાદુ કરવાથી સ્ત્રીના કર્તવ્યની મમામિ થતી નથી. શું ખાવાથી, શું
પહેરાવાથી તથા કેવી રીતે વર્તવાથી ગર્ભમાના સંતાનનું કલ્યાણ
થાય તેમ છે, ગર્ભાવસ્થામા શું કરવું જોઈએ તથા કેવા લક્ષણો
જોવામા આવતા અમગળથી સાવધાન થવું જોઈએ એ સંધર્મ
સ્ત્રીજાતિએ સમજવું જોઈએ શિશુના દૈહિક અંધારણનું વિશેષત્વ
શું છે તથા તેના દેહના કાર્યનું પાર્યંત્ય ક્યા છે, તેને ક્યા ઉત્તરે
કેટલા પ્રમાણમા ક્યો ખોગક આપવો, તેને કનકાલતા કેવી રીતે
પહેરાવવા, તેની નિદ્રા અને મળત્યાગ કેવી રીતે થવા જોઈએ,
શિશુના રુચ્છનો અર્થ ક્યારે શું સૂચવે છે, તેને દાત આવે ત્યારે
કેવી સાવધાનતા રાખવી જોઈએ એ સર્વ વાતનું સ્ત્રીજાતિને અંપૂર્ણ
જ્ઞાન હોવું જોઈએ, આપણા દેશમા કેટલીક ખોટી માન્યતાઓ તથા
આચાર છે તે લક્ષ્યમા રાખી તેનાથી થવું અહિંત સમજવું જોઈએ.

સુવાવડ માટેનું સ્થાન કેવું હોવું જોઈએ, પ્રસવ થયા પછી બેન્ડી, પોર્ટવાઇન કે વાઇબ્રોનાનું સેવન કરવાથી શુ નુકસાન થાય છે, ગર્ભાવસ્થામાં જવર લાગુ પડતા શુ કરવું જોઈએ વગેરે સર્વ વિષયોનું શિક્ષણ પ્રત્યેક સ્ત્રીએ મેળવવું જોઈએ.

રમણીજાતિના શિક્ષણનો તૃતીય વિષય—ઉત્તમ ગૃહિણીપણું છે. એ શિક્ષણ પુસ્તકોના વાચનથી મળી શકતું નથી. એ શિક્ષણ એવા ઉદ્દેશથી સ્થપાયલા વિદ્યાલયમાં અથવા ગૃહસ્થના સંસારમાંથી મળી શકે છે. કુશળ ગૃહિણીની દેખરેખ નીચે ગૃહસ્થના સંસારમાં એ શિક્ષણ ઉત્તમ પ્રકારે મળી શકે છે. સુગૃહિણીએ એક તરફથી વ્યાપકતા, સહાનુભૂતિ તથા સ્થિર લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ તથા બીજી તરફથી તેણે ચૈતન્યમયી, જ્ઞાનમયી અને પ્રાણમયી રહેવું જોઈએ. સંસારના સરસામાનની સુયોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ. એક તરફથી સંસારમાં રૂચ એકદું કરવું જોઈએ તેવી જ રીતે બીજી તરફથી અતિથિ આશ્રિત માટે યોગ્ય ખર્ચ કરવું જોઈએ, કલહ કંઠાસનો નાશ કરવો જોઈએ, સહુને સ્નેહના ગાસનથી વશ ગાખવા જોઈએ. રોગમાં સેવા, વિપદમાં સહાય દુઃખમાં સાત્વના આપવા તત્પર રહેવું જોઈએ. સહુના તરફ સમદષ્ટિ ગમી જોઈએ. નહાની ઉમ્મરના બાળકોના ખોરાક પોષાક, સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ અને ચારિત્ર્ય ઉપર સુદૃઢ દેખરેખ રાખવી જોઈએ, દાસ દાસીઓનું આત્મીય માણુ-મોની માફક જ પાલન કરવું જોઈએ, પાડોશીઓ સાથે સદ્ભાવ રાખવો જોઈએ, ગૃહપાલિત જીવજતુની મેવા પોતાને હાથે કરવી જોઈએ, સંસારની આવકજવકનો હિસાબ રાખવો જોઈએ, ધન તથા આગળું સ્વચ્છ રાખવો જોઈએ; તે સાથે ગૃહિણીએ વ્યવહારકુશળ રહેવું જોઈએ. આ સત્રણા કર્તવ્યોને સારી રીતે મંપત્ર કરનાર સ્ત્રી આદર્શ ગૃહિણી તરીકે ઓળખાય છે.

શ્રીજાતિના શિક્ષણનો ચતુર્થ વિષય—પુસ્તકજ્ઞાન છે. ભૂગોળનું, દેશના ઇતિહાસનું, સાહિત્ય તથા ગણિતનું, પદાર્થવિજ્ઞાનનું તથા સમાજતત્વનું સામાન્ય જ્ઞાન હરેક સ્ત્રીએ મેળવવું જોઈએ. પરંતુ તે સાથે ભરતશુથળનું, સંગીતવિદ્યાનું અને રસોષ્ઠ બનાવવાનું જ્ઞાન પ્રથમ હોવાની જરૂર છે. એ જ્ઞાન સિવાય બીજું બધું જ્ઞાન નિર્ગર્થક છે.

આપણા દેશમાં વિદ્યાશિક્ષણનો પ્રચાર જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ હરેક વિષયની ઉન્નતિ જોવામાં આવશે; છતાં એટલું અવશ્ય સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે, ધર્મજ્ઞાન સિવાયનું શિક્ષણ સર્વથા નિરુપયોગી છે. શિક્ષણક્રમમાં ધર્મનું સ્થાન અવશ્ય હોવું જોઈએ. સધળી જીવની પુરાણી વસ્તુઓને વિદ્યાય દરી દધ આપણે હરેક વિષયમાં પાશ્ચાત્યપ્રથાનું અનુકરણ કરીએ એ ઇષ્ટ કિંવા ઉચિત નથી.”

ઉપરોક્ત લેખ તપાસી રહ્યા પછી વખત થઈ ગયેલો હોવાથી જ્યોત્સ્ના રસોષ્ઠ કરવા માટે રંધનગૃહમાં ગઈ.

પ્રકરણ ૯ મું.

નવીન યુક્તિ.

ઉન્માદગ્રસ્ત બની ગયેલા ડાન્તિપ્રસાદને સાણદ લઈ જવાનું સલામતી ભર્યું નહોતું એ વાત વિહારી-પ્રસાદ સારી રીતે જાણતો હતો. સીં આઠ૦ ડી૦ ના અમલદારો સાણદમાં પહોંચી ડાન્તિપ્રસાદની તપાસ કર્યા સિવાય રહેશે નહિ એમ તેને ખાતરી હતી. બીજી તરફથી ડાન્તિપ્રસાદની સ્થિતિ એવી હતી

કે, તેને ખીજા કોઇ અભણ્યા જોખમ ભરેલા સ્થળે લઈ જવો એ વિશેષ જોખમ ભરેલું હતું. મથળી પરિસ્થિતિનો પ્રથમથી વિચાર કરી લઈ વિહારીપ્રસાદ કાન્તિપ્રસાદને ધારોધાર અમદાવાદ લઈ ગયો તથા તેણે પોતાના એક અંગત વિશ્વાસપાત્ર સ્નેહીને ત્યાં કનિષ્ઠ બંધુને ઐકાતમા રાખવાની ગોઠવણ કરી

વિહારીપ્રસાદનો એ સ્નેહી વકીલ હોઈ મુખ્યત્વે કરીને તે ફોજદારી ગુન્હાઓના કેસ જ પોતાના હાથમા લેતો હતો તે વકીલ હોવા છતાં તેનું હૃદય ઘણું દયાળુ હતું. પોતાના મિત્ર વિહારીપ્રસાદને મુખે કાન્તિપ્રસાદ ઉપર આવી પડેલી સઘળી આક્રતની વાત સાંભળી થોડા સમય સૂધી સ્વગત કાંઈ વિચાર કરી તેણે કહ્યું—“મહારી માન્યતા એવી છે કે, કેસની સંપૂર્ણ તપાસ ન થઈ જાય ત્યાં સૂધી કાન્તિપ્રસાદ ઉન્માદ હાલતમા રહે એ જ આપણે માટે હિતકર્તા છે. તે સાચે જો સાક્ષીઓના પૂરાવા અને પ્રમાણોથી એમ સાબિત કરી શકાય કે, ખૂન થયું તે દિવસે કાન્તિપ્રસાદ મુખાધમા હાજર નહોતા તો તેમના કુપર આરોપ આવે નહિ. એવું સાબિત કરવાથી રમા-સુદરી કદાચ ગુન્હેગાર તરીકે સપડાય એ બનવા જેવું છે; પરંતુ તેથી આપણે આપણા બચાવનો પ્રયત્ન કરવામા ગિથિલતા રાખવી જોઈએ નહિ વળી આ કાર્ય જો એક ડૉક્ટરને આપણા હાથમાં લેવામા આવે તો જ બની શકે એવું છે. ડૉક્ટરનું સર્ટિફિકેટ પ્રથમ રજૂ કરવાની જરૂર પડશે તથા કાન્તિપ્રસાદ ખૂન થયું તે પહેલાં આડ દિવસથી એ ડૉક્ટરની સારવારમા હતા તથા તેમને ચિત્ત-ભ્રમનો બાવિ લાગૂ પડ્યો હતો એમ ડૉક્ટરની જુબાનીથી સાબિત કરવું પડશે. આ કાર્ય કરવા માટે બેએક હજાર જેટલી રકમ ડૉક્ટરને આપવી પડશે.”

વિહારીપ્રસાદે કહ્યું:—“ભાઈ! તમે સલાહ આપો તે પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું. મહારી પાસેની સઘળી મિલકત ખરચતા થણુ ને કાન્તિપ્રસાદનું રક્ષણ થતુ હોય તો તેમ કરવા હું રાજી છું.”

વિહારીપ્રસાદના મિત્ર કેશવલાલે કહ્યું —“ડૉક્ટર સંબંધીની વ્યવસ્થા નક્કી કર્યા પછી તરત જ આપણે કાન્તિપ્રસાદ નિર્દોષ હોઈ તેઓ અમુક વખતથી અમુક રથને અમુક ડૉક્ટરની સારવારમાં છે તથા તેમના ઉપરનો પોલિસનો સંદેહ અમૂલક છે એમ આપણે પોલિસખાતાને લખી જણાવવુ પડશે. તેઓ એ ખબર મળતા અત્રે ઉપસ્થિત થશે તથા કાન્તિપ્રસાદને કદાચ જામીન ઉપર નહિ છોડતા પોતાની સાથે લઈ જઈ સરકારી ડૉક્ટરની સારવારમાં રાખશે, પરંતુ હમણાની કાન્તિપ્રસાદની સ્થિતિ એવી છે કે, તેમની જખાનીને પોલિસખાતાથી ઉપયોગમાં લઈ શકાશે નહિ.”

બીજી કેટલીક વાતચિત થયા પછી ડૉક્ટર સંબંધીની આવશ્યક, ધીર વ્યવસ્થા કરવાનું કામ કેશવલાલને સોંપી રહાને પરત આવવાનું કહી વિહારીપ્રસાદ સાણુદ ચાલ્યો ગયો.

તે ઘેર જઈ દિવાનખાનામાં બેઠો ત્યારે બીજું કોઈ ત્યા હાજર નહોતું. એ એકાન્તમાં મધુ તેની પાસે ઉપસ્થિત થઈ. તે બીચારી એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારી શકી નહિ. તેની આખોમાંથી ચોધાર આસુઓનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો વખત વિચારી વિહારી-પ્રસાદે કહ્યું:—“ભાભી, આમ આક્રંદ ન કરો. આવા અણીને વખતે તમે સમયસૂચકતા વાપરી અત્રે આવ્યા છો એ એક રીતે બહુ સારું કામ કર્યું છે. મહારા ભાઈની ફિકર ચિંતા કરશો નહિ. તેઓ ચોક્કસ રથને સહિસલામત છે. તેમના ઉપર આવેલો આરોપ કેવી રીતે દૂર કરવો એ સંબંધીની ખટપટ કરવામાં જ હું ગેફાયલો

હુ. આવી પહેલા હુ ખથી ગમગામ નહિ જતા વિચારથીજ વ્યક્તિએ સારવાનતા અને સમયસૂચકતાથી હુખને હુ કરવાનો યત્ન આદરવો જોઈએ.”

મહામુશિયતે આત્મસંવર્ણુ કરી પહેરેલા વસ્ત્રના પાત્રવથી અશ્રુમાર્જન કરતા કરતા મધુએ કહ્યું — “નહાનાભાઈ! એક વખત તમે મ્હને તેમની પામે લઈ જાઓ. તેમને જોયા સિવાય મ્હાગે અંતરાત્મા શાન્તિ ધારણુ કરી શકે તેમ નથી.”

વિહારીપ્રભાટે ગંભીરભાવથી કહ્યું — “આમ અધીરા બની જશો તો પાછળથી કદાચ સહુને પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે. મ્હાગભાઈ નિર્વિદ્ધે સકટસુખ થાય એવી યોજના કરવામા આવે છે વડિલ-ભાઈ એ પિતાતુલ્ય છે. હું મ્હાગ પ્રાણનો પણ ભોગ આપી તેમને બચાવવામા પાછી ખડાની નહિ કરું.”

આવી રીતે અનેક પ્રકારે વિહારીપ્રભાટે મધુનુ સાત્વન કર્યું. તેણે એ પ્રકાર સર્જંધી કોઈની સાથે કાંઈ વાતચિત નહિ કરવાની સહુને ગુપ્ત રીતે સૂચના આપી દીધી. આમ છતાં દાન્તિપ્રસાદના ઉન્માદગ્રસ્ત થયાની વાત તેણે કોઈને કહી નહિ.

મધ્યાહ્નણે પાછો વિહારીપ્રસાદ અમદાવાદ આવ્યો. કેળવણાએ એક ડૉક્ટરની માથે મળી સવળો બંદોબસ્ત કરી નાખ્યો હતો એ ડૉક્ટરે દાન્તિપ્રસાદની સ્થિતિ તપાસી એમ કહ્યું હતુ કે, “મન ઉપર મખત આવ્યાત થવાથી આ ઉન્માદગ્રેગ લાગુ પડ્યો છે આવી સ્થિતિમા આપણે જામીન આપી મહેલાઈથી એમને આપણી દેખ-રેખમા ગાળી શકીશુ ”

સર્વ પ્રકારનો પ્રાથમિક બંદોબસ્ત ચમ્પ ગયા પછી મુલાઈ પોલિમ કમીશનરને ખમર મોકલવામા આવી. એ અરજમા નિમ્ન-લિખિત હકીકત લખવામા આવી —

“મહેરબાન સાહેબ !

× × × દિવસે મુંબાઇ શહેરમા મિં મનમોહન ઍરિસ્ટરના બંગલામા એક યુવકનું ખૂન થવાની હકીકત વર્તમાનપત્રોમા વાચી અમે ઘણા દિલગીર થયા છીએ તથા ઍરિસ્ટર સાહેબના જમાઇ મિં કાન્તિપ્રસાદ ખૂની હોવાનો જે મદેહ પોલિસના ધ્વંનરમા ઉપજ્યો છે તે તદ્દન ખોટો છે એમ જણાવવાની અમને રૂબ રૂબ પડે છે. ખૂન થયુ તેના પંદર દિવસ અગાઉથી કાન્તિપ્રસાદની તબિયત ખીમાર રહેતી હતી તેથી ખૂન થતા અગાઉ આઠ દિવસથી અમદાવાદ આવેલા હોઈ તેઓ ત્યારથી અમદાવાદમા * * ડૉક્ટરની સારવારમા છે તથા એ સંબંધીનુ ડૉક્ટર સાહેબનુ સર્ટિફિકેટ આ સાથે આપના તરફ મોકલવામા આવે છે. કાન્તિપ્રસાદને વીસ દિવસથી-ખૂન થયુ તે પહેલાથી ઉન્માદ રોગ લાગુ પડ્યો છે તથા ખૂન થયુ તે અરસામા તેઓ મુંબાઇમા હાજર નહોતા. આ સઘળી વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી જોગ ખૂનના વિષયમા તેઓ સર્વાંશે નિર્દોષ છે એમ આપ સહેલાઈથી સમજી શકશો. એક ગૃહસ્થ માણસને અન્યાય ન મળે તથા તેના ઉપર ખોટો આરોપ ન આવે એ હેતુથી આ સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવો પડ્યો છે.

લિ.

આપનો નમ્ર સેવક,

વિહારીપ્રસાદ જગદીશપ્રસાદ દેસાઇ

C/o કેશવલાલ ચુનીલાલ મહેતા

વકીલ, હાઇકોર્ટ-અમદાવાદ.”

પત્ર મળતાની સાથે જ મુંબાઇથી પોલિસખાતાનો અમલદાર અમુક માણસો સાથે અમદાવાદ આવ્યો તથા કાન્તિપ્રસાદની જુગતી

લઈ શકાય તેમ નથી એવી સ્થિતિ જોવામા આવતા વિહારી-
પ્રસાદની, ડૉક્ટરની અને વકીલ કેશવલાલની જુથાની તેણે નોંધી
લીધી. પચીસહજારના જમીન ઉપર કાન્તિપ્રસાદને છટો રાખ-
વામા આવ્યો.

પોલિસને એટલી તો ખાત્રી હતી, કે નલિનીકાન્તનું ખૂન
કાન્તિપ્રસાદ અગર તો રમાચુદરી એ જોમાથી એક જણે કરેલું હોવું
જોઈએ તેથી એ સંદેહને વગ થઈ હવે જો રમાચુદરીને સ્વતંત્ર
રાખવામા આવશે તો કેસ લુલો થઈ જશે એમ ધારી પોલિસે
રમાચુદરીને ગિરફતાર કરી. નનમોહન ઍરિસ્ટરે પુત્રીને જમીન
ઉપર છોડાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમા તેમને સફળતા
મળી નહિ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પતિપત્નીનું પુનર્મિલન.

બીજી એક અઠવાડિઈ પીતી ગયું. જે ડૉક્ટરે કાન્તિપ્રસાદ
પોતાની સારવારમા છે એવું સર્ટિફિકેટ
આપ્યું હતું તેઓ કાન્તિપ્રસાદને ઔપધાદિ આપી હમ્મેશાં જો વખત
તેની ખબર જોઈ જતા હતા. ધીમે ધીમે રોગીનો બદલાવ ઓછો
થતો હતો તથા તે ગંભીર ચિંતામા પડી ગયો હોય એવી રીતે
શન્યદૃષ્ટિથી ઘણાખરો વખત બિચાનામા પડી ગયેતો હતો ભૂત-
કાળના જીવનના સવળા પ્રમંગો જાણે કે તે ભૂલી ગયો હોય એવો
તેના મુખદર્શન ઉપરથી ખાસ થતો હતો. ડૉક્ટરે કરેલી સૂચના

પ્રમાણે કોઈ પણ પરિચિત માણસ વિશેષ સમય સૂધી કાન્તિપ્રસાદ પાસે બેસતું નહોતું. વળી વિચાર કરી જોતા પાછળથી વડોત્ર કેશવલાલનો વિચાર પણ બદલાયો હતો તથા કાન્તિપ્રસાદ તેની તપાસ ચાલુ થતા પહેલાં જો શુદ્ધિમાં આવી જાય-તેનો ઉન્માદ દૂર થઈ જાય તો જુગાની કેવી રીતે આપવી એ સમજાવવાનું કામ સરળ થઈ જાય એમ વિચારી ડૉક્ટરને એ સળધી યથોચિત સૂચના આપતા હતા. વિહારીપ્રસાદ કેશવલાલને ત્યાં જ રહેતો હોવા છતાં અત્યંત અગત્યના કાર્ય સિવાય અગર તો ડૉક્ટરની રજા લીધા સિવાય કાન્તિપ્રસાદ પાસે હાજર થતો નહોતો. મુખાબમાં પોલિસે રમાસુદરીને ગિરફતાર કરેલી હતી એ હકીકત પણ સહુના જાણવામાં આવી ગઈ હતી.

કાન્તિપ્રસાદ બીમાર હાલતમાં ઘણાખરો વખત પોતાના મુખમાંથી મધુના નામનો ઉચ્ચાર કરતો હોવાથી તથા એ સાંધી રમણી તેની સહધર્મિણી થાય છે એવું જાણી ડૉક્ટરે કેશવલાલ તથા વિહારીપ્રસાદને આજે સહવારે એમ કહ્યું હતું કે, “જેવી રીતે આવો ઉન્માદનો રોગ એકાએક લાગૂ પડે છે તેવી જ રીતે જો રોગીને તેનું ઇચ્છિત પાત્ર મળી આવે છે તો તેનો રોગ એકાએક દૂર પણ થઈ જાય છે. આ રોગ ઉપર દવા કરતા માનસિક શાન્તિ અને આરામની ઘણી સારી અસર થાય છે. મધુજીને જો અત્રે આવી ગેગીના આત્મા તથા મનને આઘાત પહોંચે એવો શોકમાત્ર નહિ દર્શાવતા શાન્તિ ધારણ કરી તેના સહવાસમાં રહેશે તો તેથી કદાચ રોગ દૂર થઈ જશે. આ સૂચના અનુસાર વર્તવું આપને યોગ્ય લાગે તો વર્તજો.”

ડૉક્ટરની આવી સૂચના મળતા પોતાના સ્નેહી કેશવલાલની

અંમતિ લઈ વિહારીપ્રસાદ મધુને અમદાવાદ તેડી લાવવા માટે માથું દ ગયો. ઘેર જઈ તેણે એકાન્તમાં મધુની સુલાકાત લઈ કહ્યું:-
“ભાભી, આજે હું તમને મ્હારા બાઈ પામે લઈ જવાને આવ્યો છું!”

આ વાત સાંભળવામાં આવતા મધુની સઘળી ચિંતા ડાલુ દાળ માટે દર ઘટના ગઈ. તેણે કહ્યું:-“તેમનું શરીર મારું છે ને?”

અંતરમાં હાડાણુમાથી એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી વિહારીપ્રસાદે કહ્યું:-“ભાઈભી, તમે સમજી છો. હવે કોઈ પણ વાત તમારાથી છુપાવી રાખવી એ મ્હને વ્યાજબી લાગતું નથી.”

અ. મંગળની આગંદાની હૃદયવિદારક વેદના મધુએ અનુભવી. તેણે સંદેહને વશ થઈ કહ્યું:-“બાઈ! સંદેહ પર પગથી મ્હારું હૃદય પત્યજ જેવું મની ગયું છે. કહો-કહો, કોઈ પણ વાત નહિ છુપાવતા બંધી મારા વાત મ્હને કહો.”

ઉત્તરમાં વિહારીપ્રસાદે વઢવાણના કાદઅંગલાથી આગળીને અંજ મૂંધીતી દાન્તપ્રસાદ મબધીની સઘળી હરીકત મધુને કહી મળાવાની. પતિને ઉન્માદનો રોગ લાગુ પડ્યો છે એવું જાણવામાં આવતા એ સાંધી પતિપ્રાણા પ્રેમદાના શોકનો પાગ ગ્લો નહિ. તેણે મૌન રૂદન કરતા કરતા કહ્યું:-“નહાના બાઈ! આ અભાગિનીના ભાગ્યમાં ઈશ્વરે લેશ માત્ર સુખ નિર્માણ કર્યું હોય એમ લાગતું નથી. તેમને થયેલા મેગ માટે ડાંટર શું કહે છે?”

“ડાંટરની સલાહ તથા સચના મળ્યા પછી જ હું તમને તેડી જવા માટે અત્રે આવ્યો છું હજી રોગે અમાધ્ય રૂપ ધારણ કર્યું નથી.” આમ કહી વિહારીપ્રસાદે ડાંટરનો અભિપ્રાય અમલને જણાવ્યો.

થોડા સમય સૂધી ચુપ રહ્યા પછી મધુએ કહ્યું:—“ રોગમાથી
 આરામ થશે તો પણ માથા ઉપર ખીન્નું જે સંકટ લટકે છે તેવું
 શું? નહાનામાઘ! તેમના દોષ જોવા એ મહારો ધર્મ નથી; પરંતુ
 તેમના કહેવાતા સંબંધીઓમાથી આવા અણીના વખતે કોણ તેમને
 મદદ કરતા આવ્યું છે? તેમને આરામ થાય, તેઓ જુનહામાથી
 બચી જાય અને પછી સન્માર્ગે ચાલી નવજીવન ગુનારે એવી જ
 મહારી ઇચ્છા છે. મહને તેમની સેવા સિવાય ખીન્ન કાંઈ જોઈતું
 નથી. ચાલો, તમારી સલાહ પ્રમાણે જ હું વર્તીશ. મહારો વર્તનથી
 તેમના ચિત્તને વિશેષ દુઃખી થવાનું કારણ હું નહિ જ અપાઉં. વળી
 મહારા દેશણી વગેરે અત્રે એકલા રહે એ મહને ઇષ્ટ લાગતું નથી.
 બધા સાથે હોઈશું તો સારવાગ કરવાની અતુક્ષ્ણતા થશે; એટલુંજ
 નહિ પણ પારકે ઘેર એ વિશેષ દિવસ સૂધી રહે તે પણ ઇચ્છનીય
 નથી કેળવલાલમાઘ સાથે તમારો ગાઢ સ્નેહ સંબંધ છે એ હું બૂઝાણું
 છું; પરંતુ તેમને આપણે કટલા દિવસ સૂધી ભારરૂપ થાવું?
 એ કરતા તો આપણી સહુની રહેવાની વ્યવસ્થા મહારે ઘેર (પિયાર)
 કરીએ એજ હિતમ છે. ”

યથાક્રમે એ ઝોરડાના દ્વાર પામે બેસી રહી કાન્તિપ્રસાદની હિલચાલ ઉપર દેખરેખ રાખતા હતા. ઝોરડાના મધ્ય ભાગમાં એક ટેરેસિનું લેમ્પ સળગતો હતો.

બરાબર આ વખતે વિહારીપ્રમાદ મધુને એ ઝોરડાના પ્રવેશ દ્વાર પામે લઈ આવ્યો તથા અત્યંત મૃદુસ્વરે તેણે કહ્યું:—
“ભાભી, હું અહીં બેસું છું તમે અંદર જાઓ. જો જો, સહજ પણ ભૂલ કરતા નહિ.”

પત્થર કરતા પણ વિશેષ કાઠન હૃદય કરી હાથમાં ફૂધનું પાત્ર લઈ મધુ કાન્તિપ્રસાદના બિછાના પામે ગંધ એ વખતે કાન્તિપ્રમાદ આડે પડખે સૂતેલો હોવાથી મધુના આગમનની તેને ખબર પડી નહિ.

લગભગ દશેક મિનીટ સૂધી મધુ સ્થિત ઉભી રહી પતિનું લેવાઈ ગયેલું શરીર જોઈ તેનું હૃદય ભગઈ આવ્યું; છતાં મહા મુગિગતે તેણે આત્મસંવરણ કર્યું. દશ મિનીટ પછી ફૂધના પાત્રને નીચે મૂકી મધુ કાન્તિપ્રસાદના બિછાના પામે બેઠી તથા તેણે પતિના મસ્તક ઉપર ધીમેથી હાથ દેરવ્યો.

સ્પર્શ થતાની સાથે જ કાન્તિપ્રસાદે પાસું ફેરવ્યું. મધુ નજરે પડતા તેના નયનોએ એક પ્રકારનો અભૂતપૂર્વ ભાવ ધારણ કર્યો; છતાં એ ભાવ વિશેષ સમય મૂંઝી કાયમ રહી શક્યો નહિ. તે સ્થિર દૃષ્ટિથી મધુના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. પછી તેના નેત્રોમાં બે અશ્રુગિદ્દુ તરી આવ્યા. મધુએ પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી એ અશ્રુગિદ્દુ સ્વચ્છ કરી નાખ્યા. પછી તેણે પોતાના હાથનો ટેકો આપી પતિને બિછાનામાં બેઠો કર્યો અને ચમચાથી પોતાને હાથે ફૂધ પાતા પાતા મૃદુસ્વરે તેણે પૂછ્યું:—“મધુને જાણખો છો કે ?”

કાન્તિપ્રસાદ આ પ્રશ્ન સાભળી થોડો સમય ચિંતામગ્ન રહ્યો. પછી તેના મુખ ઉપર હર્ષનો ભાવ પ્રકાશી નીકળ્યો. અલ્પ કાળ માટે તેનો ઉન્માદ દૂર થઈ ગયો. તેણે જહિત કહે કહ્યું:—“ હા, આટલા દિવસ સૂધી તું ક્યાં હતી ? ”

મધુએ કહ્યું —“ એ બધી વાત પછીથી થશે તમે સાંજ થઈ જાઓ મનમા કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરશો નહિ ”

કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું:—“ મધુ ! હું મહાપાપી છું—મ્હેં તને બહુ દુઃખ દીધું છે. ” આટલું બોલતામા તો તેની આખોમા આસુ ભરાઈ આવ્યા.

મધુએ એ અશ્રુજળ સ્વરૂપ કરતા કરતા કહ્યું:—“ જે કાંઈ થવાનું હતું તે થયું છે. હવે એ સંબંધીની ચિંતા કરી મનને વ્યાકુળ બનાવી દેશો નહિ. ”

પુનઃ કાન્તિપ્રસાદના મુખ તથા દૃષ્ટિના ભાવમા પરિવર્તન થવા લાગ્યું. તેનું મન પાછું ઉન્માદગ્રસ્ત બની ગયું. તેણે મધુના હાથમાના દૂધના પાત્રને હાથથી હટાડેલી મૂક્યું. પાત્રમાનું દૂધ ઢોળાઈ ગયું. ઉન્માદને વશ થઈ તે કહેવા લાગ્યો —“ રાક્ષસી રમાસુરિ ! હું તને બરાબર ઝોળખું છું. તું મ્હને ઝેર પાવા આવી છે, કેમ ? ” આમ કહી શટેલી આખોવી કાન્તિપ્રસાદ મધુના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો.

આ વખતે બહારથી વિહારીપ્રમાદે સંકેત કર્યો એટલે મધુ પણ ધીમેથી ઉઠી બહાર આવી ગઈ. પતિની વિચિત્ર હાલત જોઈ તેના શોકનો પાર રહ્યો નહોતો. એ અભાગિની પતિના દૃશ્યાણુની કામનાથી ધૃશ્વરનું સ્મરણ કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કારાગૃહમાં આત્મહત્યા.

વાંચકશ્રીઓ! જાણી ચુક્યા છે કે, પોલિસખાતાએ સદેહને
વગ થઈ રામાસુદરીને કારાગૃહવાસિની
કરી હતી તેને જામીન ઉપર છોડાવવાના મનમોહન બેરિસ્ટરના
સત્રળા પ્રયત્ન વૃથા થયા હતા આમ છતાં રામાસુદરીને ખોરાક
તથા ખીજ આવશ્યકીય વસ્તુઓ ઘેરથી મંગાવવાની રજા આપ-
વામાં આવેલી હતી.

વિલાસ અને સ્વચ્છંદનામાં ઉછરેલી રામાસુદરીનું ચચળ ચિત્ત
કારાગૃહવાસિની થયા પછી વિભ્રમિત બની ગયું હતું. પોતાનું શું
થશે તથા ઉપસ્થિત થયેલા પ્રસંગનું કેવું પરિણામ આવશે તેની
કલ્પના કરતાં તે કંપી ઉઠતી હતી.

રામાસુદરીને કારાગૃહના જે વૉર્ડમાં રાખવામાં આવી હતી
તે વૉર્ડમાં પુરુષ કેદીઓની સખ્યા બિલકુલ નહોતી એ સ્ત્રીવિભા-
ગમાં સ્ત્રી ગુન્હેગારોને જ રાખવામાં આવેલી હતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ
કાચી દેખાતી હતી તો કેટલીકના ગુન્હાઓની દોરડીમાં તપાસ ચાલતી
હતી એ ગુન્હેગાર સ્ત્રીઓમાંની કોઈએ ધણીને ઝેર આપ્યું હતું,
કોઈ ફેવે પડી આત્મહત્યા કરવાના પ્રયત્ન માટે પકડાઈ હતી કોઈ નીચ
વર્ગની સ્ત્રી ચોરીના ગુન્હા માટે પકડાઈ હતી તથા કોઈ ઉચ્ચ
જાતિની વિધવા નવગ્રસ્ત સતાનને મારી નાખવાના ગુન્હા માટે
ગુન્હેગાર તરીકે સપડાઈ હતી.

રામાસુદરીએ ખહારના સુખ વાતાવરણમાં અને કારાગૃહના

વાતાવરણમાં આસમાન જમીન જેટલું અંતર જોયું. ઉપર દર્શાવેલી ગુન્હેગાર સ્ત્રીઓની પામે રહેતા તેના ગર્વિત મનને ઘણો આત્રાત થયો. સુધારક સમાજમાં તેને જે માન મળતું હતું તે આ કારાગૃહ નિવાસથી દૂર થઈ ગયેલું તેને જણાયું. પોતે કદાચ નિરપરાધી તરીકે છૂટીને પુનઃ સમાજમાં પાછી જશે તો પણ સર્વ જનો તેના તરફ તિરસ્કાર યુક્ત દૃષ્ટિથી જ જોશે, એવી પોતાના મનની ખાત્રી થતા તેને જીવન ઉપર ઘણો કટાણો ઉપજ્યો.

અમે એવી નિષ્કુર સ્ત્રીના હૃદયમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના સંતાન તરફ પ્રેમભાવ હોય છે રમાસુદરીને પણ પોતાના પુત્રનું આ વખતે સ્મરણ થઈ આવ્યું તે સ્વગત વિચારવા લાગી.— “હવે હું મુક્ત થઈશ તોપણ જે કંઈક મ્હારા શિરે ચોટયું છે તે ભુંસાય તેમ નથી જ. એવા તિરસ્કૃત અને નિદાયુક્ત જીવન કરતા મૃત્યુ જ સહજીવ કલ્યાણજનક છે.”

મનુષ્યજીવનમાં પશ્ચાત્તાપના પ્રસંગો વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે; પરંતુ એ પશ્ચાત્તાપનું પ્રમાણ જ્યારે પોતાની ભૂલો સમજવામાં આવે છે ત્યારે ઘણું વધી જાય છે તથા મનુષ્ય એવા પ્રસંગે જીવનથી કટાણી જાય છે.

રમાસુદરીને પોતાના ભૂતકાળના સમસ્ત જીવનનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે સ્વગત કહેવા લાગી:—“હવે હું મ્હારી ભૂલો સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકું છું. કાન્તિપ્રસાદ મ્હારા કૃત્તા વિશેષ સ્વેચ્છાચારી છે, એમ હું કેવી રીતે કહી શકું ? મ્હારા ઉપરના અનુરાગને લીધે તેમણે પોતાની ધર્મપત્નીનો ત્યાગ કરી મ્હારી સાથે સુધારક લક્ષ્ય કર્યું. ન્યાતબતના સામાજિક બંધનો તોડી નાખ્યા, હું સગર્ભા હાલતમાં છું એમ જાણવા છતાં તે તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી તેમણે મ્હને

આશ્રય આપી મ્હારું કલંક છુપાવ્યું. મ્હારે માટે તેમણે આટલો બધો ત્યાગ કરેલો હોવા છતાં મ્હે તેમના તરફ અતુરાગ દર્શાવ્યો નહિ- આતરિક્ષ સ્નેહભાવ તથા સેવાથી તેમને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો નહિ તથા હું હરેક રીતે ગુન્હેગાર હોવા છતાં તેમના છિદ્રો શોધવા લાગી. આવી પરિસ્થિતિમાં તેઓ મ્હારા ઉપર વિરક્ત થાય તો તેમાં તેમનો શો વાક ? અપ્રસોસ, જે મ્હે તેમના તરફ સ્નેહ-ભાવ રાખી મ્હારું સહચારિણી તરીકેનું કર્તવ્ય બજાવ્યું હોત તો સુખ મેળવવાની લાલસાથી તેઓ સ્વચ્છેદી ન જ બની જાત; તેમને અવળે માર્ગે જવાના કારણો મ્હે જ આપ્યા છે. ”

હાય ! અંધ માનવ ! આગ લાગ્યા પછી કૂત્રો ખોદવા જવાની શું કળ ? જે પશ્ચાત્તાપ જીવનક્રમના આરબથી થવાની જરૂર હતી તે પશ્ચાત્તાપ સમસ્ત જીવનની પાપમાલી થવા પછી થાય તેથી શો લાભ ? અનેક ઠોકરો ખાવા છતાં અંધ બની અવળે માર્ગે આગળ વધી અધોગતિની ઉડી ગર્તામાં પડ્યા પછી, ડહાપણ આવે તો તેથી શું સાર્થક ?

અમાગિની રમાસુદરીની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી. તેણે જાણી જોઈ સમ્યક્ષિત્રા, પતિધર્મપરાયણા મધુના સાસારિક જીવનમાં દુખનો પ્રયત્ન જવાળામુખી સળગાવ્યો હતો. પારકી મિત્રકત ઉપર નજર બગાડવાનો તેને ધર્મત. શો અધિકાર હતો ?

રમાના નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. તે કહેવા લાગી —
“ હવે મૃત્યુ જ મ્હારે માટે ઉત્તમ છે. મ્હારા ગુન્હાઓનું કળ ભોગવી હું મ્હારું કાળુ સુખ આ સંસારમાંથી ચિરકાળ માટે છુપાવી દેવા છત્તું છું; પરંતુ જે બનાવ બન્યો છે તેથી કાન્તિ-પ્રસાદના શિર ઉપર ન્યાયની તલ્વાર લટકી રહી છે. મરતા મરતાં

પણ હું જો તેમના ઉપર સામાન્ય ઉપકાર કરતી જઈશ તો ઈશ્વરના દરબારમાં મ્હારા તરફ થોડી દયા દર્શાવવામાં આવશે. એ ઉપકારના બદલામાં હું મ્હારા પુત્રને ઉછેરી સમ્યક્શિક્ષણી બનાવવાનું કામ તેમને એપી જઈશ. મ્હારા મૃત્યુથી દેવસ્વરૂપિણી મધુબાળા પણ સ્વામીના સંગસુખને મેળવી સુખી થઈ શકશે તથા મ્હારી એકલીના મૃત્યુથી અનેક જીવ સુખી બની શકશે.”

રમા મજબૂત થતે આવી ચિંતા કર્યા કરતી હતી. એવામાં વૉડર તરીકેનું કામ કરનાર એક સ્ત્રીએ આવી સર્વને પોતપોતાની ઝોરડીમાં જવાની આજ્ઞા કરી. બધી બંદિની સ્ત્રીઓ પોત પોતાના નિયત સ્થળે ઉપસ્થિત થઈ એટલે તેમની હાજરી લેવામાં આવી અને માત્ર વાગેલા હોવાથી તેમને સ્થળ જવાની સૂચના આપી તેમની ઝોરડીઓ બંધ કરી દેવામાં આવી. કોઈ પણ ઝોરડીમાં જતીની સગવડતા નહોતી. દરેક ઝોરડીને બહારથી તાળું વાસી દેવામાં આવ્યું તથા એ સ્થળે ગંભીર નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયું.

એકાત્ મળતા હુખી અતુલ્ય માનવની ચિંતાનો એક અવિરામગતિથી આમળ વધે છે. ઝોરડી બંધ થતા પૂર્વે પ્રકાશની અંદર રમાસુદરીએ જે ચીઠ્ઠી લખી રાખી હતી તે આ પ્રમાણે હતી.
“ન્યાયાધીશ સાહેબ !

મ્હારી જીભાનીમાં પોલિસ સમક્ષ મ્હે જે લખાવ્યું છે કે, નલિનીકાન્તનું ખૂન કરનાર કાન્તિપ્રસાદ છે એ વાત તદ્દન ખોટી છે. અમુક ગંભીર કારણોને લીધે મ્હે જ એ ખૂન કરેલું છે તથા સદાગા લોકોની હાજરીમાં કોર્ટની અંદર જીન્હેગાર કરી મ્હારે નીચું જોવું ન પડે એ માટે આત્મહત્યાથી હું મ્હારા જીવનનો અંત લાવું છું.

કાન્તિપ્રસાદ તદ્દન નિર્દોષ હોય મહારા પુત્રને ઉછેરી મહોટો કરવાનું કામ હું મહારી છેવટની ઘડીએ તેમને સોંપતી જાઉં છું. મહારા દોષો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી તેઓ ઉદારભાવથી મહારી આટલી પ્રાર્થના સ્વીકારશે તો નરકમાં પણ મહને થોડી શાન્તિ મળશે. વિદાય.

લિ. રમાસુદરી.”

રાતના અગીઆર વાગ્યા સૂધી રમાસુદરી ચિંતાતુર ચિત્તે બેસી રહી. તેનો આત્મહત્યાનો નિશ્ચય દૃઢ હતો. વળી એ ઓરડીમાં તે એકલી જ હતી અગીઆર વાગ્યા પછી તેણે પહેરેલા ચણીઆને કાઢી નાખ્યો તથા અંમ ઉપર કેવળ સાડી પહેરી ગખી. લખેલી ચીઠ્ઠીને સાડીના છેડા સાથે બાંધી દીધી. પછી ચણીઆનું રેશમી નાકું નેશામાંથી બહાર કાઢી એક ખીંટી સાથે તેણે તેનો એક છેડો બાંધી એ ખીંટી સૂધી પહોંચવા માટે તેને બિઠાના વગેરેને દિવાલ સાથે ઉંચું કરી રાખી તેના ઉપર ઉભું રહેવું પડ્યું. નાડાના બીજા છેડાનો તેણે ફાસો બનાવ્યો. પછી પાંચ મિનીટ સૂધી ધૃશ્વરનું અતિમ સ્મરણ કરી ફાસાને ગળામાં નાખી પગની લાતથી નીચેનું બિઠાનું ખસેડી નાખ્યું. તત્કાળ ફાસો સંકુચિત થયો તથા આવી રીતે આત્મઘાત કરી અભાગિની રમાસુદરીએ પોતાના પાપી જીવનનો અંત આણ્યો. કેવું બધંકર કર્મકળ !

૪

૫

૬

૭

ખીજે દિવસે સહવારની હાજરી લેતી વખતે રમાસુદરીનો મૃતદેહ મળી આવ્યો. કારાગૃહમાં દોડધામ થઈ રહી. જેલર જેલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ, ડૉક્ટર વગેરે સહુ ખબર મળતા દોડી આવ્યા. ખાતમી મળતા મનમોહન ઍરિસ્ટર પણ આવી પહોંચ્યો. તપાસ કરતા શખદેહના વસ્ત્રના છેડેથી પેયો પત્ર મળી આવ્યો. એ પત્ર પોલિસને

આપવામાં આવ્યો. હાંકરે તપાસને અંતે 'કાસો ખાવાથી મરણ નિપજ્યુ છે' એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. પરવાનગી પેળવી રમાસુદરીના મૃતદેહને ઘેર લાઇ જઇ મનમોહન ઍરિસ્ટરે વિષણુવદને અને સજ્જનનયને તેનો અગ્નિસસ્કાર કર્યો.

તે દિવસે રહાજે પ્રકટ થનારા દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં 'નિમ્ન-લિખિત આશયની હકીકત પ્રસિદ્ધ થઇ:—

ઍરિસ્ટર સાહેબના મકાનમાં થયેલા ખૂનનો ભેદ,
કારાગૃહમાં ઍરિસ્ટરની પુત્રી રમાસુદરીએ કરેલી
આત્મહત્યા અને ગુન્હાનો એકરાર.

અમને મળેલી ખબર પ્રમાણે ગઇ કાલે રાતના કારાગૃહની અંદર આસનકેદમાં રાખવામાં આવેલી ઍરિસ્ટર મનમોહનની પુત્રી રમાસુદરીએ આત્મહત્યા કરી છે તથા આત્મહત્યા કરતા પહેલાં તેણે એક પત્ર લખી નાજિનીકાન્ત નામના યુવકનું ખૂન પોતે કર્યાનું કબૂલ કર્યું છે. આ હકીકત જાહેરમાં આવવાથી ઍરિસ્ટર સાહેબના જમાઇ મિ. કાન્તિપ્રસાદ નિર્દોષ છે એમ માનવાને સમજ કારણ છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

જામનગરની રતન.

વ્યંકટેશ્વરાચાર્યની સાથે જે સુદરીઓ પકડાઇ હતી, તેમને જામીન ઉપર છોડવામાં આવી હતી. એમ અમે જણાવી ચુક્યા છીએ. એ સુદરીઓમાંની તારાસુદરી તથા નર્મદાના જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા અમે પ્રસ્તુત વાર્તાના દ્વિતીય ભાગમાં

આલેખી ચુક્યા હોવાથી અત્રે તેના પુનરુદ્ધેષનું પ્રયોજન નથી. તે સિવાય બીજી જે એક અધર્મ્યાગિણી અપજાતે જામીન ઉપર છોડવામા આવી હતી તેના જીવનની મંદિસ્તિ રૂપરેખા અત્રે આલેખવાની અમે જરૂર ધારીએ છીએ.

એ પાપી અપજાતુ નામ રતન હોઈ આ કથાનક પ્રમંગે તેની ઉમ્મર વીશેઠ વર્ષની હતી. તે જામનગરમા ખવાસ કુળની અંદર જન્મી હતી તથા તેનું અસલ નામ રતન હતું, જામનગર, સૌરાષ્ટ્રનું મુખ્ય નગર વિવિધ પ્રકારના વિલાસથી સર્વત્ર પદાયલું છે ખવાસ જાતિની અધોગતિ જોતા મખેદાશ્રય ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી જે કે શિક્ષણના પ્રભાવથી-જમાનાના આગળ વધવા સાથે એ જાતિના જીવનક્રમમા પણ થોડા ઘણા ફેરફાર થયો છે; છતાં હજી એ જાતિના અવમાવસિક દુર્ગુણોનો સર્વાંશે વિનાશ થયો છે એમ તો ન જ કહી શકાય. મદ્યપાન, અમલાબજા તથા વ્યભિચાર જેવા દુર્ગુણોનો સડો માનવજાતિની પાયામાલી જ મૂચવે છે. વળી ખવાસ જાતિના સ્ત્રીઓમા જાણ મૌન્યની એટલા જઘા પ્રમાણમા વિપુલતા જોવામા આવે છે કે, એ સ્ત્રીઓમાની કેટલીક ઠાકોર દરખાસ્તના જનાનામા આગમમા દાસી તરીકે રહી પોતાના પ્રખર રૂપના પ્રભાવથી ઠાકોર દરખાસ્તની જ ગખાત થઈ પડે છે. ઘણી જીવતો હોવા છતાં પત્ની તેનો ત્યાગ કરી વિચામ વિભવ ભોગવવાની આદાક્ષાથી એવી ગખાત તરીકે ગહેતા ગિદ્દુલ મંદાચાતી નથી. કેટલાક ઉદાહરણોમા તો ઉલટો ઘણી પોતે જ ઘણી આણીને પેમે અમન ચમન ઉડાવવાના ઉદેશથી તેને ગજદરઆગમા આગળ વધારે છે તથા ઘણીઆણીના સ્વચ્છંદી વર્તન તરફ જાણી જોઈને આખ આડા દાન કરે છે.

રતન પણ ઘણી ખૂણસુરત હતી. તેની માતાએ ઘણી સાથે કજીઓ કરી એક ફક્કડ જવાન સાથે અલગ રહેવા માંડ્યું હતું તથા ખરી રીતે જોવા જતા રજપૂત કામમા ઉત્પન્ન થયેલો એ ફક્કડ જીવાન જલિમસિંહ જ રતનનો પિતા હતો. જલિમસિંહ રતનની માતા સાથે અમુક વર્ષો સુધી રહી પછીથી ખીજ એક નવજીવાન નારીને ફસાવી તેને સાથે લઈ પરદેશપ્રવાણ કરી ગયો હતો. પછીથી મા દીકરી સાથે જ રહેતા હતા રતનની માતા દુશ્વરિત્રા હોવાથી તેને ત્યા ગામના બે ત્રણ લહેરી લાલાઓ રંગરાગ ઉઠાવવા આવતા હતા. રતન કાંઈ કાંઈ પ્રસંગે માતાની રાસલીલા જોઈ જતી હતી, તેથી વયોવૃદ્ધિની સાથે સાથે તેનું અંતઃ પણ વિકારી બન્યું હતું. રતન જ્યારે દશ વર્ષની ઉમ્મરની હતી ત્યારે તેનો વિવાહ તેની જ ન્યાતના એક છ વર્ષની ઉમ્મરના છોકરા સાથે કરવામા આવ્યો હતો. બે કે કદાચ વાયકાને આ વાત અસંભવિત લાગશે; પરંતુ ઉડી તપાસ કરતા ખવાસ જાતિમા આવા કબોડા ઘણા છે એમ માલૂમ પડ્યા સિવાય રહેશે નહિ. રતનના એ વરનું નામ બાલુ હતું. માતાના સહવાસમા રહી રતન પણ પોતાની ન્હાની ઉમ્મરમા જ સુરાપાન કરતા શીખી હતી. બાર વર્ષની ઉમ્મરે તો તે સોળ વર્ષની નવયૌવના જેવી દેખાતી હતી તથા વિદ્યાસી જીવનને લીધે એટલી ન્હાની ઉમ્મરે જ તેના સ્ત્રીજનોયિત અવયવોનો વિકાસ થયો હતો. સુરાપાનની ખુરી આદતને લીધે તે ન્હાનપણથી જ ધર્માધર્મનું ભાન ભૂલી ગઈ હતી તેમ જ પાપિષ્ઠા માતાના પાપ સંસ્કારોનો પ્રભાવ પણ તેના ઉપર પડ્યો હતો.

શ્વસુરપક્ષમા પણ કાંઈ ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિ નહિ હોવાથી રતનના જીવનની અધોગતિનો આગંભ તેની બાર વર્ષની બાળવયથી

જ થઈ ગયો હતો. હમ્મેશા રહાજે તે સાસરે જતી હતી બાલુ રતનથી ઘણો ડરતો હતો તથા રતન પોતાને મારે છે એની દ્રિયાદ પણ કોઈ કોઈ વખતે તે પોતાની માતા પાસે કરતો હતો.

રતનના શ્વસુરગૃહની નજીકમા એક રજપૂત રહેનો હોઈ તેની હમ્મર જે વખતે પચીસ વર્ષની હતી તેનું નામ મોહનસિંહ હતું. એ રજપૂત શરીરે દેખાવડો અને વિકાસી સ્વભાવનો હતો. રતન જેથી ખૂબસૂરત પાડોશણ ઉપર તેની નજર પગડી હતી. રતનને એટલી જોતા તે તેના તરફ એવા વિલક્ષણ એનચાળા કરતો હતો કે, રતન સહેલાઈથી તેના મનના ભાવને સમજી ગઈ હતી જેમ જેમ દિવસો વીતવા લાગ્યા તેમ બન્નેનું અંતર એક બીજા તરફ વિશેષ આકર્ષાવા લાગ્યું.

આને એક દિવસે કાંઈ કાર્ય પ્રમગે રતનના મામરિયાને ખંડાર ગામ જવાનું થયું. તેઓ જે દિવસ મૂઢી ખંડારગામ રોકાવાના હતા. બાલુ એકસો ધરમા રહી રાકશે નહિ ધારી સાસરિયાએ રતનને પણ જે દિવસ પિયર નહિ જવાનું કહ્યું. રતનને એટલું જ જોઈતું હતું.

ખપોરના વખતે જમી પરવારી રતન એકલી મેડા ઉપરની બારીએ ઉભી હતી. તેણે આજે માથું ચોળેલું હોવાથી તેનો બીજા-યક્ષો છુટો ચોટલો તેની પીઠ ઉપર ઝૂલી રહ્યો હતો. વીંઝા રંગના ચણીઆ ઉપર ગુલાબી ઓઢણુ તેના અગતી ગોરકાન્તિને વિશેષ ગોભાવતું હતું. તેના નેત્રો કાજળથેન હતા. બાલુ આજ પરસારી નિશાળે ચાલ્યો ગયો હતો.

ખીજી તરફથી મોહનસિંહ પોતાના મકાનના ઓટવા ઉપર ઉભો રહી કામવિહ્વળ દૃષ્ટિથી રતનના મુખ તરફ જોઈ વચ્ચે વચ્ચે ટટાક્ષો ફેકતો હતો. અતે રતને તેને પોતાના મકાનમા આવવાનો

સંકેત કર્યો. એ સંકેતનો પાપાત્મા મોહનસિંહે સંકેતથી જ ઉત્તર આપ્યો. રતને નીચે ઉતરી દાર ઉઘાડ્યું. ગ્રીષ્મઠાળનો દિપ્રહર હોવાથી બહાર બીલું કાંઈ મનુષ્ય નહોતું. સાશંક દૃષ્ટિથી ચોતરફ જોઈ પોતાને કાંઈ જોતું નથી એવી ખાતરી મોહનસિંહે રતનના મધનમા પ્રવેશ કર્યો તથા તેણે અંદરથી સાફળ બંધ કરી દીધી.

જે રતન હમ્મેશા નિર્ભજનતાથી મોહનસિંહના ચેનચાળાતું દર્શન કરી રહી હતી તે રતન તેને પાસે આવેલો જોઈ શરમાઈ ગઈ. તેની મદદેલી આખો જમીન સાથે જાણે કે ચોટી ગઈ. મોહનસિંહે વિધારની ઉત્તેજનતાને વશ થઈ રતનને પોતાના લુગબંધનમા ખેંચી લઈ તેના ગુલાબી અધરોઈ ઉપર ચુબનોની વૃષ્ટિ કરી.

બંને જણા મેડા ઉપર ગયા. રતને બહારીઆતું કપાટ ઉઘાડી તેમાંથી દેશી શરાબની બાટલી બહાર કાઢી. બંને જણાએ યથેચ્છ સુરાપાન કર્યું સુરાપાન કરતા કરતા તેમની વચ્ચે જે વાતચિત થઈ તેનો અમે અત્રે ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત ધારતા નથી.

મોહનસિંહને વાર્તાના પુસ્તકો તથા ધૃંગારિક કાવ્યો વાચવાનો ધણો શોખ હતો. રામાયણ સંવાદની નિમ્નલિખિત લીટીઓ તેને આજે પ્રત્યેક ક્ષણે યાદ આવતી હતી:

કામાદુરા પૂર્ણશશાંક વક્રા, વિંવાધરા કોમલનાલગૌરા ।
નાંદાલિતા સ્વે હૃદયે મુજામ્યાં, વૃથા ગત, તસ્ય નરસ્ય જીવિતમ્ ॥
તેમજ,
મિશ્રવદા ચંપકહેમવર્ણા હારાવલીમંડિતનાભિદેશા ।
સંમોગશીલા રમિતા નયેન, વૃથા ગતં તસ્ય નરસ્ય જીવિતમ્ ॥
વળી;

સમસ્તશૃંગારવિનોદશીલા લીલાવતી કોકિલકંઠનાલા ।
વિલાસિતા વો નવયૌવનેન, વૃથા ગત તસ્ય નરસ્ય જીવિતમ્ ॥

ચંદ્રાનના સુન્દરગૌરવર્ણા વ્યક્તસ્તનો મોગવિલાસદક્ષા ।
નાંદોલિતા ચૈ શયનેષુ યેન, વૃથા ગત તસ્ય નરસ્ય જીવિતમ્ ॥

જે દિવસનો વખત કેટલી ઝડપથી પસાર થઇ ગયો એ આ પાપી પુખ્તીડા સમજી શક્યા નહિ એ દિવસ પછી પાછા રતનના સાસરિયા આવી પહોંચ્યા આમ હોવા છતાં મોહનસિંહ અને રતન વચ્ચે જે પાપબંધન બંધાયું હતું તે શિથિલ થવાને બદલે ઉત્તરોત્તર વિશેષ દૃઢ થતું ગયું.

આવી રીતે બીજા ત્રણેક વર્ષ પસાર થઇ ગયાં. કોઇ પણ પાપ કાર્ય વિશેષ કાળ સુધી ગુમ રહી શકતું નથી એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત અનુસાર મોહનસિંહ અને રતનનો આડો મ બધ પણ ઘણાખરા માણસોના બળવામા આવી ગયો હતો; છતાં તેમના વડિલો જ દુરાચારી હોવાથી તેઓ એ બંનેમાથી કોઇને કાઢી શક્યા નહિ. બાલુના બાપનો સ્વભાવ ઘણો કડક હતો તેથી વહની આવી રીત તેને ગમી નહિ. તેણે કોઇ પણ રીતે મોહનસિંહનું કાટલું કાઢવાને વિચાર કર્યો. આ વાત રતનદ્વારા જ મોહનસિંહના બળવામા આવી એટલે રતનને આડું અવળું સમજાવી તે તેને સાથે લઇ છુપી રીતે એક દિવસે રાતના વખતે જામનગરનો ત્યાગ કરી ગયો. રતનનાં સાસરિયા તથા તેની માતાએ રતન તેમ જ મોહનસિંહની બનતી શોધ કરી; પરંતુ તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

જામનગરનો ત્યાગ કરતા પહેલાં મોહનસિંહે પોતાનું બાપીકું મકાન તથા જમીન વેચી નાખ્યા હતા તેથી લગભગ એ એક હજાર રૂપિયા જેટલી રકમ તેના હાથમા આવી હતી બીજી તરફ રતન પણ કાંઈ કાંઈ નહોતી તેણે પોતાના તમામ દાગીના તથા કપડા-સત્તા સાથે લઈ લીધા હતા.

મોહનસિંહ રતનની સાથે અમદાવાદ આવ્યો તથા આર્ટો ડીઆ દરવાજા નજીક કોટની સહામે આવેલું એક મકાન ભાડે રાખી રતન સાથે રહેવા લાગ્યો. સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળતા મોહનસિંહનો દુરાચાર દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો. સુરાપાનની ટેવ વધી જવા સાથે તેને જુગારની ભથ્થકર બદી પણ વળગી. એક બે મુસદ્દમાન, એક ધાત્રી વગેરેની સાથે તેની દોસ્તી થઈ તથા તેઓ સહુ મોહનસિંહને ઘેર આવીને જુગાર રમવા લાગ્યા.

હવે રતન મહન કરી શકી નહિ. મોહનસિંહ પાસેની સવળી રૂકમ છ માસ જેટલા ટૂંક સમયમાં ફના થઈ ગયેલી હોવાથી ભવિષ્યમાં પોતાનું શુ થશે એની તે કલ્પના કરી શકતી નહોતી એકાતમા તે જ્યારે મોહનસિંહને ઠપકો આપતી ત્યારે પીધેલો મોહનસિંહ તેને પ્રહાર કરતા પણ સંક્રોચાતો નહિ. અતિ પરિચયથી અવગણ ઉત્પન્ન થઈ. બંને હવે અતઃકરણથી એક બીજાને ધિક્કારવા લાગ્યા. ઘેર પાછી જઈ શકવા જેવી સ્થિતિ નહિ હોવાથી રતન મનમાં તે મનમાં પસ્તાતી હતી. એવામાં એક આકસ્મિક સંદેહ ઉપસ્થિત થયું મોહનસિંહને ત્યાં છુપી રીતે જુગાર રમાય છે એવી ખબર મળતા એક દિવસે રાત્રે પોલિસે એ મકાન ઉપર દરોડો પાડ્યો તથા જુગારીઓને જરૂરી પ્રમાણે સાથે ગિરફતાર કર્યા. યથા સમયે જુગારીઓ ઉપર કેસ ચાલ્યો અને તેમાં મોહનસિંહને બે વર્ષની સખ્ત મજુરી સાથેની સજા થઈ. આવી રીતે રતન અને મોહનસિંહ છૂટા પડ્યા.

રતન પાસે પૈસા સંબંધીને વિશેષ જીવ નહિ હોવાથી તેણે એ મકાન ખાલી કરી નાખી એક મુસદ્દમાનનું ઘર માડ્યું. આમ છતાં તેનું ચિત્ત સ્થિર ગળું નહિ; બે ચાર ઉલ્લુના પટ્ટાઓ રતનની ખૂંચસૂરતી ઉપર

દીપકની ઉપર પતંગ મરી શીટ તો મરી શીટવા લાગ્યા રતન એ આશકોની સાથે વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યના મંદિરમા વચ્ચે વચ્ચે જવા લાગી. અંતે રતન જેવી ખૂબસૂરત સુદરીને કબજે કરવામા આવે તો પુષ્કળ પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય એવો ખિયાર કરી વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યે તેને ઉંધુ ચતું સમજાવી પેલા સુસહ્યાનનુ ઘર ભગાવ્યું. જે ઉલ્લુના પકાઓ રતનના રૂપ ઉપર આશક પકયા હતા તેમનો પણ રતને વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યની સલાહથી ત્યાગ કર્યો. પછી રતન વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે વર્તવા લાગી. કોર્ટમા તેણે પોતાની જુગાની આપતા મંત્રણી હકીકત કહી સભાળાવી હતી. અધમ ચારિત્ર્યના માળાપો સંતાનો ઉપર કેવી ખરાબ છાપ પાડી પોતાના જીવન પ્રમાણે સંતાનોના જીવનને પાયમાલ કરે છે, તેની દૃષ્ટના ઉપજી ગકે એ શુભ હેતુથી જ આ રતનનું ચારિત્ર્ય અત્રે આલેખ્યું છે.

મકરણ ૧૩ મું.

ଆମ୍ଭେ ଦେଖି,

૨માસુદરીએ કરેલી આત્મહત્યાના સમાચાર મળતા મધુના
આત્માને પણ દુઃખ થયું તથા તેણે કરેલા
ગુન્હાના એકગરની વાત જાણવામા આવતા પતિના શિર ઉપર
ઝળમળું મંદક દૂર થયું સમજી તેને આનંદ પણ થયો

૫૧૭ તરજથી દવાદારની ચાપતી મારવાર થતી હોવાથી દિવસે દિવસે કાન્તિપ્રસાદની તબિયતમા મુંઢારો થવા લાગ્યો. વિશેષ ઉપચારોને લીધે તેના ચિત્તનો ઉન્માદ ક્રમશઃ દૂર થવા લાગ્યો. હવે

તે પોતાની પાસે આવનાર જનાર માણસને કોઈક અંશે જોળખી શકતો હતો.

મધુનો ખાસ આગ્રહથી કાન્તિપ્રસાદને મધુના પિતાને ત્યાં લઈ જઈને રાખવામાં આવ્યો હતો. વિહારીપ્રસાદ અને તેની પત્ની પણ કાન્તિપ્રસાદની સારવાર કરવા અમદાવાદમાં જ રોકાયેલા હતા.

રહાજના છ વાગ્યા હતા. ખુદી ખારીઓમાંથી શીતળ પવન ગયનગૃહમાં આવતો હતો. કાન્તિપ્રસાદ પલંગમાં સૂઈ રહી ખારી-માંથી ખુદા આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. તેના દુર્ગંધ બની ગયેલા દેહમાં પુનઃ ધીમે ધીમે શક્તિનો મંચાર થવા લાગ્યો હતો.

આ વખતે મધુએ એ શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરી નમ્રસ્વરે પૂછ્યું:—“ દવા પીવાનો વખત થયો છે-આપુ કે?”

માથુ હલાવી કાન્તિપ્રસાદે સંમતિ દર્શાવી. મધુએ કાચપાત્રમાં દવા કાઢી પોતાને હાથે પીતે પાછ દીધી. કાન્તિપ્રસાદે મધુનો એક હાથ પકડી કહ્યું, “ ખેસ, ”

મધુ પલંગ ઉપર એક બાજુએ બેઠી કાન્તિપ્રસાદને વિચારમાં પડી ગયેલો જોઈ તેણે કહ્યું:—“ ડોક્ટરે મના કરેલી હોવા છતાં હજી શી ચિંતા કર્યા કરો છો? બે મહિને મહાસુશિખતે શરીર સુધારા ઉપર આવ્યું છે. જે કાંઈ બનવાનું હતું તે બની ગયું છે. હવે એને માટે કૃપા ચિંતા કરવાથી શો લાભ? ખોટું થાય તે સારા માટે એમ સમજી મનને સ્થિર તેમજ શાન્ત રાખવું જોઈએ. ”

કાન્તિપ્રસાદના નેત્રોમાં બે અશ્રુબિંદુ તરી આવ્યા. તેણે કહ્યું — “ મનને શાન્ત રાખવાનો હું ઘણો પ્રયત્ન કરું છું; પરંતુ વચ્ચે ચિત્ત ભ્રમિત થઈ જાય છે. ભૂતકાળનો એકેક બનાવ યાદ આવતા મહારા શોક સંતાપનો પાર રહેતો નથી. ”

મધુએ પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી પતિના નેત્રોમાના અશ્રુ-
ખિદ્ધ સાર કરી કહ્યું:—“મનુષ્યમાત્ર ભૂક્ષ્ણને પાત્ર છે; થઈ ગયેલી
ભૂએ યાદ કરી અનુતાપ કરવા કરતા ભાવી જીવનને સન્માર્ગે લઈ
જવાનો જ વિચાર મનુષ્યે કરવો જોઈએ ઇશ્વરની અસીમ કૃપાથી
આશતનું વાદળ દૂર થઈ ગયું છે. તમે સત્તર આરોગ્ય મેળવી સારી
ગીતે જીવન ગુજારી સુખી થઈ શકો તેમ છો દયાળુ દેવતાએ મહારા
જેની અભાગિની ઉપર દયા કરી છે.”

કાન્તિપ્રસાદ પૂર્વવત્ સ્વરે કહેવા લાગ્યો.—“હું પામર પાપ-
કાર્યોમા રચ્યો પચ્યો રહી પ્રભુની પ્રભુતાને ન પિછાની શક્યો ત્હારા
જેવું અમૂલ્ય સ્ત્રીરત્ન પૂર્વજન્મના કર્મભાવથી પ્રાપ્ત થવા છતાં હું તેની
કાંઈ કદર ન કરી શક્યો. વિલાસ, વ્યસન અને પાપાચારમા લીન
જની મ્હે મહારા તનમન અને જીવનની પાયમાલી કરી નાખી. મેળવેલી
કેળવણીનો મ્હે દુરુપયોગ કર્યો. આના કરતાં જો પાશ્ચાત્ય પ્રવાસ
પ્રસંગે સમુદ્રમા ડુબ્યા પછી મહારો પુનરુદ્ધાર ન થયો હોત તો જ
સારુ થાત. મધુ! તું મ્હને ક્ષમા આપીશ કે?”

મધુએ સજ્જનનયને કહ્યું:—“નાથ! આપ મહારા શિરમ્હત્ર
છો દેવતા છો આપને ક્ષમા આપવાનો અધિકાર મ્હને નથી હું
તો આપની સેવિકા છું. પતિસેવા એ જ આર્યનારીનો પરમ ધર્મ
છે. એ સેવાથી હર્ભાગ્યવશતઃ વચિતા થયેલી હોવાથી મ્હને પશ્ચા-
ત્તાપ થતો હતો; પરંતુ પુનઃ એ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થવાથી મહારું
સકળ દુઃખ દૂર થઈ ગયું છે.”

આટલું બોલી મધુએ પોતાનું અનુજળ લુછી નાખ્યું. તેણે
કહ્યું:—“હવે કયા સૂધી અહીં રહેવું પડશે?”

“ડાક્ટર સાહેબનું એવું કહેવું છે કે, દવા તો છ મહિના સૂધી

પોતાના કેશકલાપનુ વપનકાર્ય કરાવ્યુ નહોતુ તેના હાથમા સોનાની ઝંઘડીઓ હતી. તેના કાજળધેરા મદમર નયયોની દૃષ્ટિમાં વિલાસનો સ્પષ્ટ આભાસ જોવામા આવતો હતો. તસતસતી ચોળીમા દબાઈ રહેલા બન્ને સ્તન ખંડખેર બની જઈ ડહાળા મારતા હતા. તેના હાથમા એક સિદ્ધની નાગ્રુક છત્રી હતી પહેરેલી માંડીનો કેટલોક ભાગ વૃદ્ધિથી ભી જાયલો હોવાથી કેટલાક અવયવો પારદર્શક બની ગયા હતા.

હરસુખરાય ઉર્મિલાને જોઈ ખુરસી ઉપરથી ઉભો થયો. હાથ-માના પુસ્તકને નજીક પડેલા રાઉન્ડ ટેમલ ઉપર મૂકી, ઉર્મિલા તરફ દટાક્ષુકત હાસ્યથી નજર કરી તેણે કહ્યું:—“ આવો, બેસો ”

આમ કહી હરસુખરાયે ઉર્મિલાનો એક હાથ પકડી તેને નજીક પડેલા સોફા ઉપર બેસાડી પછી તે પોતે પણ તેની નજીક જોડો. ઉર્મિલાનું શરીર રોમાયિત થયું. તેના બન્ને ગાલ ઉપર ક્ષણ કાળ માટે લાલી તરી આવી. મોહમા રચીપચી રહેલા બન્ને પાખીઓ જાણે કે એક પ્રકારનું સ્વર્ગિય સુખ અનુભવવા લાગ્યા. હરસુખરાયે વાસનાની ઉત્તેજનાને વશ થઈ ઉર્મિલાને ગાઢ આલિંગન કરી તેના અધરોઈ ઉપર અનેક ચુબનો કર્યા.

*

*

..

..

અડધાએક કલાક પછી જ્યોત્સ્ના પિયરથી ઘેર આવી પહોચી. દ્વાર તપાસી જોતા તે અંદરથી ખંધ કરેલું જણાયું. તેણે રામાને હાથ મારી. અમે કહી ચુક્યા છીએ કે રામો એ વખતે ત્યા હાજર નહોતો. જ્યોત્સ્નાની હાડ હરસુખરાય તથા ઉર્મિલાના સામળવામા આવી. એ પરિચિત કંઠસ્વર તત્કાળ તેઓ ઓળખી ગયા અને તે સાથે જ ક્ષિંપ્તવ્યાવિમૂઢ બની ગયાં.

દ્વાર ઉઘડયામા વિલંબ થતો હોવાથી જ્યોત્સ્નાએ ઉપરા-
ઉપરી ખે ત્રણ હાકે મારી. ઉર્મિલા સન્નિજત બની નર્મ એક
ખુણામા ઉભી રહી. હરમુખરાયે જઈને દ્વાર ઉઘાડ્યું જ્યોત્સ્નાએ
મજૂરના માથા ઉપરનો મરસમાન ઉતરાવી તેને મજૂરી આપી
વિદાય કરી દીધો. પછી તે ઉપર દિવાનખાનમા ગઈ તો ઉર્મિલા
તેની નજરે પડી, ઉર્મિલા જ્યોત્સ્નાને બોલાવવાનું કે તેના તમ્બ
નેવાનું સાહુમ કરી શકી નહિ. હરમુખરાય ઉપર નહિ આવના
સજ્જતે વથ થઈ નીચે જ બેઠો હતો. ચતુર જ્યોત્સ્ના ઉર્મિલાને
જેતા જ સંવળો શુભ ભેદ મમજી ગઈ દોષ અને તિરસ્કારથી કાણુ-
દાળ માટે તે આત્મમાન જુની ગઈ, પરંતુ વિના વિનયે તેણે
આત્મસવગ્નુ કર્યું. આ પ્રમગે દાઈ બોલાવથી વિપરીત પરિણામ
આવશે ધારી તે ચુપ રહી. હૃદયને કઠિન કર્યા પછી ઉર્મિલા તરફ
જોઈ તેણે કહ્યું:—“બહેન! ઉભી ચા માટે રહી છે? કોચ
ઉપર બેસ ”

ઉર્મિલાને જો જ્યોત્સ્નાએ, કોચ ઉપર બેમવાનું ન કહ્યું હોત
તો તેની કંપની ફેહલતા ધરાગાયી થઈ જાત. તે તમ્બ જ કોચ
ઉપર બેઠી. તેના કપાળ ઉપર પુષ્કળ પસીનો તરી આવ્યો. જ્યોત્સ્ના
જાણે કે પોતે દાઈ જાણતી જ ન હોય એવી રીતે તેની માથે વાત-
ચિત કરવા-લાગી. હરમુખરાય કપડા પહેરી ‘મુમાર્મમા થોડું કામ
છે-રાત્રે નવ વાગે આવીશ.’ કહી ચાલ્યો ગયો.

“જો તને ખોડુ ન લાગે તો હું તને એક અપ્રિય પરંતુ
સત્ય વાત કહેવા પ્રયત્નું છું ” હરમુખરાયના ચાલ્યા ગયા પછી
જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું.

જ્યોત્સ્નાનું વાક્ય માખળી ઉર્મિલા ચમકી ઉઠી. ઉત્તરમા તે

એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારી શકી નહિ. જ્યોત્સ્નાએ ગંભીર તથા સહજ ઉત્તેજિત સ્વરે કહેવા માડ્યું, “તહારા ઉપર મૂકેલા વિશ્વાસનો ત્હે’ ભંગ કરેલો હોવાથી મ્હને ઘણું દુઃખ થાય છે. મ્હારા સુખમય સંસારમા ત્હે’ અશાંતિનો ભયંકર જ્વાળામુખી સંગગાઓ છે તું કદાચ મ્હારાં આ વચનોનો પ્રતિવાદ કરવા જઈશ; પરંતુ તહારા’ સુખ અને શરીરની સ્થિતિ જે કાંઈ બન્યું છે તેનો સ્પષ્ટ આભાસ આપે છે. પ્રથમથી જ તહારે માટે લોકવાયકા સારી નહોતી, સુધારક સમાજમા તુ એક ક્ષત્રકરૂપ હતી; છતાં મ્હે એ લોકવાયકાને સાચી માની નહોતી. પાપિષ્ઠા! તહારા જેવી ચરિત્રહીના સાથે સંબંધ રાખવાથી જે દુઃખમય ક્ષણ મળવું બાકીએ તે મ્હને મળી ચુક્યું છે; પરંતુ તું અવશ્ય યાદ રાખજે કે, અધર્મચરણ આચરી સંસારમા કાંઈ સુખી થયું નથી તેમ જ થવાનું નથી. જે સતીત્વ રમણી-જાતિનું મ્હોટામા મ્હોટું આભુષણ છે તેને ત્હે’ ઠોકરે ઉડાવ્યું છે. હવે હું તહારા જેવી પાપીયસીનો સંબંધ રાખવા ઇચ્છતી નથી. તું તહારું કાળું મ્હો લાઇ અત્રેથી આ ક્ષણે જ ચાલી જા. પુનઃ જો આ મકાનમા તું પ્રવેશ કરીશ તો તેવું પરિણામ સારું નહિ આવે એ લક્ષ્યમા ગપજો.”

ઉર્મિલા નીચું મ્હો રાખી ઉત્તમમા એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય ચાલી ગઇ.

સંદેહ કરવો એ જ્યોત્સ્નાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું, નહિ તો આજ સૂધીમા તે ક્યારનીય ઉર્મિલાની પ્રપંચબળને પિછાની શકત. જ્યોત્સ્નાનો પ્રેમ ઘણો ગંભીર હતો. પુણ્ય સાગરસગમથી વિસ્તર્યા થયેલી સરિતા જ્યારે સાગરને સર્વસ્વ સમર્પણ કરે છે ત્યારે તે પાછળ નજર સુદ્ધા કરતી નથી, પોતાને માટે સામાન્ય સચય પણ

રાખતી નથી. એનું એ સમયનું માધુર્ય જ્યોત્સ્નાના પ્રેમના સૌન્દર્ય સાથે ઉપમેય છે. એ પ્રેમમા ચયજના હોતી નથી, એ પ્રેમ બદલાની બિંદુક્રાંતિ આગા રાખ્યા સિવાય સર્વસ્વનું દાન કરે છે. એ પ્રેમ હૃદય અર્પણ કરીને જ તૃપ્તિ મેળવે છે. એ પ્રેમના ચયજતા કે સંદેહ હોતા નથી. એ પ્રેમ ભક્તિનું નામાતર છે. એ પ્રેમના સ્પર્શથી ઇચ્છિતના દોષ પણ શુણ્ણરૂપે દેખાય છે. એ પ્રેમ જેના હૃદયમા પ્રતિષ્ઠિત થયેલો હોય છે તે ઇચ્છિતને દેવતારૂપે હૃદયમા પ્રતિષ્ઠિત કરી પોતે ઉપાસિકા થઈને સુખ મેળવે છે. જ્યોત્સ્નાનો પતિપ્રેમ આવો ઉચ્ચ પ્રકારનો હોવાથી તેણે આજે બનેલા બનાવ સગવી પતિને બિંદુક્રાંતિ ઇપક્રો આપ્યો નહિ. તે ઉલટી પ્રથમના કરતા વિશેષ આગ્રહથી પતિમેવા કરવા લાગી. હરમુખરાય તેના આવા અસૌ-ક્રિક વ્યવહારનું દર્શન કરી મુગ્ધ બની ગયો. તેને પોતાના કૃતકર્મ માટે ધણો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. તેની ક્ષણિક વાસનાઓનો વિનાશ થયો તથા તે પણ પત્નીને અંતઃકરણપૂર્વક રહાવા લાગ્યો.

ઉપસંહાર.

ચોડા દિવસમા જ કાન્તિપ્રસાદને સર્વાંશે આરામ થઈ ગયો તથા તે સાણદ જઈ રહેવા લાગ્યો. ઉપરા ઉપરી સંકટો આવી પડેલા હોવાથી હવે તેની મતિ ગતિમા ધણો ફેરફાર થઈ ગયો. તેનું ચારિત્ર્ય સુધરી ગયું મહુ પતિના મહવામમા રહી સુખમાં પોતાના દિવસો ગુજરવા લાગી. રમામુન્દરીના પુત્રને પોતાની પામે તેડાવી, તે તેનું અપાર પ્રેમથી પાલન કરવા લાગી.

સમાજ, તિબ્હુર તિંદુ સમાજ માલતી જેવી નિર્દોષ વિધવા આશ્રય આપી શક્યો નહિ. સ્વદેશભેવાની વ્રતિ ધરાવતી આપણે આ નવલકથાની ઉપનાયિકા માલતી મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમમાં રહી સ્વરાજ્યનું સુદર્શનચક્ર ફેરવવા લાગી.

સાધુવેશધારી શપ્તાન વ્યક્ટેશ્વરાચાર્યની સેશન્મ કાર્ટમા તપાસ થઈ. ન્યાયદેવતાએ તેના ઉપર આરોપ પુરવાર થવાથી તેને બે વર્ષની સજાત દારાવાસની શિક્ષા કરી તથા બીજાં આરોપીઓને સારી ચાલના જાગીન લઈ મુક્ત કરવામાં આવ્યાં.

શુભ દિવસે અને શુભ મુદ્દેને મિત્ર લિલિયનનું મિ. મિથ સાથે લગ્ન થઈ ગયું. લિલિયન અને મિથે એક સદાચારી લૉર્ડને મદદથી જુદી નાટકકંપની ઠાઠી તથા તેઓ કીર્તિસદ વિપુલ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા લાગ્યા.

દિવસે દિવસે હર્મિલાનો પાપાચાર વધતો જતો હોવાથી અને જનસમાજમાં પોતાની નિંદા થતી હોવાથી તેના પિતાએ તેને ઘરમાંથી હાંકી દાઢી. તે ક્યા ગઈ અને તેણે શું કર્યું એ હકીકતની કોઈને ખબર નથી.

સ્વેચ્છાચાલિણી મેરીએમ માતાપિતાની ધરૂણ વિરુદ્ધ એક પ્રિયસેસ વિજ્ઞાનીય ગેરિસ્ટરનું ઘર માઠી બેઠી.

સચ્ચિદ્રાસાદ મહેતાકૃત.

જનસમાજમાં આર્થિક પ્રગતિ પામેલાં મુખ્યધિક રસીક

સચિત્ર પુસ્તકો.

આ કોઈપ્રિય પુસ્તકોની આજ સુધીના અનેક આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે. અન્ય ભાષામાં પણ ભાષાન્તર થવા માંડ્યા છે. આ પુસ્તકો સિવાય એક પણ ઘર-મગદો લાગણેરી ખાસી મહેવા જેમએ નહિ આજેજ ખરીદો અને અપૂર્વ આનંદ-જ્ઞાન-ખજાનો અખૂટ ખજાનો પ્રાપ્ત કરો.

આતો જરૂર વાંચોજ.

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર

લાગ ૧—૨ જો. આવૃત્તિ પાંચમી.

આ પુસ્તકના વધુ વખાણ કરવા એ હવે ઉચિત નથી કાગળ કે ઘણા દેકા મમયમા પાત્ર આવૃત્તિઓ નીકળી ચૂકી છે આ પુસ્તક જેમણે વાંચ્યું છે તેમણે મૂકત કહે વખાણ્યું છે સુદ્ધ રંગ ખેરગી ચિત્રો, અદ્ભૂત ચમત્કૃત પ્રસંગો અને દળદળ આ પુસ્તકના બંને ભાગ જુદા જુદા સોનેરી પાકા પૃથ્વી બાધેલા છે પ્રથમ ભાગનું મૂલ્ય માત્ર રૂ ૩૦ ત્રણ છે અને બીજા ભાગનું પણ રૂ ૩૦ ત્રણ છે પોષ્ટેજ માફ.

લખો, કચરાભાઈ વનમાળી પટેલ.

મોટીહામ—અમદાવાદ

તવી આવૃત્તિ.

બહાદુર બાબા.

સચિત્ર ભાગ ૧-૨ જો. આવૃત્તિ બીજી.

રાજપૂત કન્યાની બહાદુરી, સ્વદેશ ભક્તિ, અડગ ટેક અને આશ્ચર્ય પમાડે એવા પરાક્રમે વાચવા હોય અને અધર્મી-દેશદ્રોહીઓના કુટિલ કારસ્થાનો અને આખરનો તેમનો દુઃખ-મય અન્તમ અવસોકવો હોય તો આ પુસ્તક અવશ્ય મંગાવો કિંમત બન્ને ભાગના રૂ ૩૭ ત્રણ છે. પોષ્ટેજ માફ.

સચિત્ર

જુલ્મી જલ્મીમ

અથવા

ધ્રુજતી ધરા.

(આવૃત્તિ બીજી.)

આ નામજ લય કરે લાગે છે. એક મહારાજના રાક્ષસી રાજ્યઅમત્રનો હૃદયદ્રાવક ચિતાર, ધર્મ નીતિ નિપુણ યુવકો-પર ટૂટેલા આક્રતના વાદળો, અબળા જનોની સકટોના સાગ-રમાં ધૈર્યતા, કાર્યદક્ષતા, અવનવા પ્રસંગો અને ભેદભરેલા ખૂની બનાવોથી આ નવલકથા ભરપુર છે. સુંદર ચિત્રો અને સોનેરી બાઇન્ડીંગ. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૩-૦-૦

લખો, કચરાભાષ વનમાળીદાસ.

મોટીહમામ—અમદાવાદ.